

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΖ΄

Τεύχος 68

Χειμώνας 2017

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	2
Στη μνήμη Πανταζή Τερλεξή	4
 Βαρβάρα Λαλιώτη Βιωσιμότητα της εργασίας κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής: Η περίπτωση της Ελλάδας	9
 Αναστασία Βλάχου, Παναγιώτα Σταυρούση, Ευδοκία Βασιλού Οι διαθέσιμες στρατηγικές προώθησης της επαγγελματικής (επαν)ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην Ελλάδα.....	36
 Ευάγγελος Λιότζης Στυτικά φάρμακα και πορνογραφικός λόγος. Μια μελέτη για την ηγεμονική αρρενωπότητα.....	80
 Αντώνης Παπαοικονόμου, Μαρία Μπιρμπίλη Κρίσιμοι παράγοντες επιλογής αντικειμένου σπουδών και αυτοαντίληψη: Η περίπτωση των φοιτητών του ΑΠΘ.....	105
 Αγγελική Λαζαρίδου, Ζησούλα Αντωνίου Περιθώρια αυτονομίας των σχολικών μονάδων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην άσκηση εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής: Απόψεις εκπαιδευτικών	126

Διαμάντω Φιλιππάτου, Ουρανία Μαρία Βεντίστα

Αντιλήψεις των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
για τη διαφοροποίηση της διδασκαλίας147

Βιβλιοπαρουσίαση.....184

Abstracts..... 192

Πανταζής Τερλεξής (Βόλος 1929-2017)

Ο Π. Τερλεξής γεννήθηκε και μεγάλωσε στο Βόλο. Σπούδασε στην Πάντειο ΑΣΠΕ και στη συνέχεια με υποτροφία στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης όπου τελείωσε τις μεταπτυχιακές του σπουδές και αναγορεύτηκε διδάκτωρ στην Πολιτική Κοινωνιολογία. Έγινε καθηγητής στο Τεχνολογικό Ινστιτούτο της Νέας Υόρκης. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1971 ως Διευθυντής του Ινστιτούτου Πολιτικής Επιστήμης του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών. Το 1977 εκλέχτηκε Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (Τμήμα ΦΠΨ) και το 1992 εξελέγη εκ νέου Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, από όπου αφυπηρέτησε το 1996. Ο ΠΤ έγραψε τα παρακάτω βιβλία:

- Διπλωματία και πολιτική του Κυπριακού, Η ανατομία ενός λάθους Ράππας 1971 (3η εκδ. Κέδρος, 2004).
- Οικονομία και Δημοκρατία: Η κοινωνιολογία της Πολιτικής Ανάπτυξης, Ράππας 1973. (2η εκδ. Κέδρος)
- Το πολιτικό σύστημα, Εθν.Κεν.Κοιν.Ερ 1973 με πρόλογο του Gabriel Almond (6η εκδ. 2004).
- Πολιτικοί προσανατολισμοί και κοινωνική αλλαγή: συγκριτική Ψυχοκοινωνιολογία, ΕΚΚΕ 1975.
- Πολιτική κοινωνικοποίηση: Η γένεση του πολιτικού ανθρώπου 1975 Gutenberg (4η έκδ 1999).
- Πολιτική Συμμετοχή στο Σύγχρονο κράτος, Καστανιώτης 1976.
- Ο Αυταρχικός άνθρωπος: Ψυχολογική και κοινωνική βάση της Πολιτικής Συμπεριφοράς, Παπαζήσης 1977 (3η εκδ. 1981).
- Πολιτειομετρία, Εκδόσεις Παπαζήση 1977 (2η εκδοση 1990).
- ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΥΠΡΟΣ – ΑΙΓΑΙΟ, Ράππας 1977 (2η έκδ. Κέδρος)
- Μαρξιστική Κοινωνιολογία, Κέδρος 1978.
- Γραφειοκρατικός Νόμος: η Πολιτική Κοινωνιολογία του Δικαίου, Παπαζήσης 1988. (2003)
- Max Weber και το φάντασμα του Marx, Εκδόσεις Παπαζήση 1988.
- Διευθυντικές ολιγαρχίες, Εκδόσεις Παπαζήση 1996.
- Max Weber, Εκδόσεις Παπαζήση 1999 3 τόμοι.

Ο Π. Τερλεξής έγραψε επίσης πληθώρα επιστημονικών άρθρων στην Ελλάδα και τις ΗΠΑ και αρθρογραφούσε τακτικά στην Ελευθεροτυπία, το Βήμα και τη Θεσσαλία. Το 1989 στο Πανεπιστήμιο Κρήτης ίδρυσε το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, το οποίο και διεύθυνε μέχρι πρόσφατα, όσο το επέτρεπε η υγεία του. Το ΒΤΚΕ είναι το δεύτερο μακροβιότερο ελληνικό επιστημονικό περιοδικό στο χώρο και εκδίδεται ανελλιπώς 2 φορές το χρόνο στο ΠΘ σε ηλεκτρονική πλέον μορφή. Σήμερα εκδίδεται το τεύχος 68.

Το έργο του ΠΤ είναι πολυσχιδές και διεπιστημονικό καλύπτοντας ένα τεράστιο εύρος από την Πολιτική Επιστήμη, την Πολιτική Κοινωνιολογία, την Κοινωνική Ψυχολογία, τις Διεθνείς Σχέσεις και φυσικά την Κοινωνιολογία. Είχα την τύχη να συνεργαστώ στενά μαζί του και έχω στη βιβλιοθήκη μου, εξαιρετικά αφιερωμένα, πολλά από τα βιβλία του. Θα εστιάσω σε δύο από αυτά που θεωρώ κατά τη γνώμη μου τα σημαντικότερα.

Ο ΠΤ εισήγαγε στην Ελλάδα τις ιδέες του δομολειτουργισμού (αλλιώς φονξιοναλισμού) του Talcott Parsons ο οποίος προσπαθεί να εξηγήσει τα κοινωνικά φαινόμενα από το ρόλο που επιτελούν στο κοινωνικό σύστημα στο οποίο ανήκουν. Στην Πολιτική Επιστήμη από όπου ξεκίνησε ο ΠΤ ένας βασικός εκπρόσωπος του δομολειτουργισμού ήταν ο Καθηγητής του ΠΤ στη Νέα Υόρκη Gabriel Almond. Ο ίδιος ανέλαβε να προλογίσει το πρώτο και ίσως σημαντικότερο έργο του ΠΤ, Το πολιτικό σύστημα (α' έκδοση 1973) λέγοντας τα εξής: «Με χαρά χαιρετίζω προσπάθειες σαν αυτές του δρος ΠΤ... που ανέλαβε να παρουσιάσει τη δομολειτουργική θεωρία και τη συστημική ανάλυση στον Έλληνα Ερευνητή της Πολιτική Επιστήμης ... για πρώτη φορά στην ελληνική γλώσσα.... Ο Καθηγητής ΠΤ συνεδίασε τρεις βασικές απόψεις, όπως έχουν εκτεθεί στις εργασίες μου, στις εργασίες του κοινωνιολόγου Talcott Parsons και του Πολιτειολόγου David Easton. Ο συγγραφέας ...αντιμετώπισε το τεράστιο πρόβλημα των ιδεών αυτών και το απέδωσε με ένα απόλυτα δεμένο και κατανοητό σύνολο, [αποδίδοντας] από τη αγγλική γλώσσα σε οποιαδήποτε άλλη γλώσσα για πρώτη φορά... [επέτυχε] το ακατόρθωτο, αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι δεν υπάρχει ομοφωνία για ένα τουλάχιστον μέρος της ορολογίας ούτε ανάμεσα στους αγγλόφωνους ειδικούς».

Το δεύτερο και χρονικά τελευταίο βιβλίο του ΠΤ είναι το γιγάντιο τρίτομο έργο για τη συνολική συνεισφορά του Max Weber, του μεγαλύτερου ίσως κοινωνικού

επιστήμονα του 20ου αιώνα. Εξ όσων γνωρίζουμε, πρόκειται για ένα έργο μοναδικό όχι μόνο στην ελληνική, αλλά και στη διεθνή βιβλιογραφία.

Ο Weber είναι ένα εξαιρετο παράδειγμα ανοιχτής σκέψης, που προσφέρει χρήσιμα εργαλεία ανάλυσης και ερμηνείας πολύπλοκων προβλημάτων, όπως τα σημερινά. Ο ΠΤ θεωρεί ότι υπάρχουν δύο λόγοι για να διαβάσει κανείς το Weber. Πρώτον, γιατί η θεωρητική του ανάλυση είναι σε θέση να εξηγήσει πειστικά πολλά από τα κρίσιμα ζητήματα που η μαρξιστική ανάλυση άφησε αναπάντητα. Αναφέρω ενδεικτικά την πολυπλοκότητα της 'ταξικής συγκρότησης' της καπιταλιστικής κοινωνίας, το ρόλο των συντεχνιών και των 'ομάδων κύρους', τη σχετική αυτονομία του κράτους απέναντι στα οικονομικά συμφέροντα, και τον αυτοδύναμο ρόλο της γραφειοκρατίας. Κοινός παρονομαστής των παραπάνω είναι η ανάδειξη του μη-οικονομικού ως κυρίαρχου στοιχείου στις κοινωνικές σχέσεις. Δεύτερον, γιατί σε αντίθεση με το Marx, ο Weber δεν προτείνει κανένα εσχατολογικό όραμα για την κοινωνία του μέλλοντος, ούτε υπόσχεται έτοιμες λύσεις "διά πάσαν νόσον". Εκείνο που προσφέρει είναι απαραίτητες γνώσεις, έτσι ώστε τα άτομα, έχοντας συνείδηση του ρόλου και των δυνατοτήτων τους, να αποφασίσουν τα ίδια για το μέλλον τους.

Ο πρώτος τόμος, που τιτλοφορείται "Το ξεμάγεμα του κόσμου" αναφέρεται κυρίως στο επιστημολογικό και μεθοδολογικό έργο του Weber. Ο όρος "ξεμάγεμα" αναφέρεται στην προσπάθεια του Weber να ερμηνεύσει με βάση τις αρχές του ορθολογισμού τα 'μυστήρια' του κοινωνικού κόσμου. Παρουσιάζεται έτσι αναλυτικά η σημαντικότερη συνεισφορά του Weber στις κοινωνικές επιστήμες με εργαλεία όπως η 'κατανοούσα εξήγηση', ο 'ιδεότυπος', και οι τέσσερις 'τύποι ορθολογικότητας'. Ο ΠΤ επιμένει ιδιαίτερα στο φιλοσοφικό και πολιτιστικό υπόβαθρο, και στη διαμάχη θετικιστών και ιδεαλιστών στη Γερμανία του τέλους του 19ου αι. Έτσι εξηγεί την ιδιαιτερότητα της βεμπεριανής προσέγγισης που στηρίζεται στη θέση της 'αξιολογικής ουδετερότητας': όποιος επιδιώκει να στηρίξει τις πεποιθήσεις του και τις αξίες του σε δήθεν επιστημονική βάση, καταχράται τόσο την επιστημονική του γνώση του όσο και τη θέση του ως ακαδημαϊκός δάσκαλος. Η Επιστήμη δεν μπορεί να προσφέρει στους πολίτες τίποτε άλλο παρά μόνον εναλλακτικές επιλογές, και μάλιστα χωρίς καν να επικαλείται το αλάθητο.

Ο δεύτερος τόμος, που αφορά στην εμπειρική κοινωνιολογία, αναφέρεται στην εφαρμογή των μεθοδολογικών εργαλείων του Weber στην εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων. Εδώ αναλύονται μερικές από τις χρησιμότερες κοινωνιολογικές έννοιες του Weber, όπως η κοινωνική στρωμάτωση σε τάξεις, ο

ρόλος των 'ομάδων γοήτρου' στην κοινωνική ζωή, η έννοια της 'νομιμότητας' και κυρίως ο ρόλος και κυρίως η λειτουργία της 'γραφειοκρατίας'. Η γραφειοκρατικοποίηση δεν είναι απλώς μια διαδικασία αυστηρής ιεραρχικής οργάνωσης μιας διοικητικής αρχής ή υπηρεσίας. Για τον Weber η γραφειοκρατία αντιπροσωπεύει ένα συγκεκριμένο τύπο εξουσίας και είναι αποτέλεσμα της προοδευτικής ορθολογικοποίησης της κοινωνικής ζωής. Γι'αυτό συμβαδίζει ιστορικά με την πορεία του καπιταλισμού. Όσο αυτός ωριμάζει οδηγώντας σε μία ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωση κεφαλαίου, τόσο γιγαντώνεται και η γραφειοκρατία στη δημόσια διοίκηση αλλά και στις επιχειρήσεις. Η εντεινόμενη αποξένωση των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής, ακολουθείται από μία ολοένα και μεγαλύτερη αποκοπή των πολιτών από τα μέσα διοίκησης. Ο Weber διέβλεψε ότι η γραφειοκρατία έχει την τάση να αυτονομηθεί όχι μόνο από την κοινωνία αλλά και από την πολιτική ηγεσία, προσανατολιζόμενη σε αξίες και συμφέροντα αποκλειστικά δικά της.

Ο τρίτος και τελευταίος τόμος, με τίτλο "Ίδεόκοσμοι σε αντιπαράθεση", πραγματεύεται τη σχέση του έργου του Weber με τρεις μεγάλους κοινωνικούς διανοητές: έναν προγενέστερο (Marx), έναν σύγχρονο του (Durkheim) και ένα μεταγενέστερο (Parsons). Η σύγκριση των τριών πνευματικών ογκόλιθων της δυτικής σκέψης, οδηγεί στη συσχέτιση τριών Παραδειγμάτων κοινωνικής σκέψης: του μαρξισμού, του συστημισμού και του λειτουργισμού. Η σύγκριση σχέση ωστόσο του Weber με το Marx, ή καλύτερα με το φάντασμα του, διαπερνά όλο το έργο του σαν ένας μακρύς και επίπονος διάλογος μαζί του. Στην περίπτωση των Durkheim ή του Parsons αντίθετα, η σύγκριση αφορά σε συγκεκριμένα επιστημολογικά και θεωρητικά προβλήματα.

Ο Π. Τερλεξής πέτυχε κατά τη γνώμη μας και στους δύο στόχους που έθεσε. Κατάφερε αφενός να επανεκτιμήσει συνολικά την ουσιαστική συνεισφορά του Weber, που παραμένει υποτιμημένος στην Ελλάδα, στην εξήγηση της κοινωνίας του καπιταλιστικού συστήματος. Αφετέρου, κατάφερε να αναδείξει τη βαθύτερη σημασία του μηνύματος του στις μέρες μας. Αυτό που αδιάκοπα υποστήριζε ο Weber είναι ότι η Κοινωνική Επιστήμη δεν μπορεί να προσφέρει στους πολίτες ούτε οδηγίες για την οδό της σωτηρίας ούτε μεταφυσικές βεβαιότητες. Όσοι ψάχνουν για κάτι τέτοιο ας επιλέξουν καλύτερα ένα θρησκευτικό ή ένα πολιτικό δόγμα.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο που ο ΠΤ, αφιερώνει το βιβλίο του για «Το Πολιτικό Σύστημα», στον πατέρα του με τα εξής λόγια:

«Στην μνήμη του πατέρα μου που μου έμαθε ότι για όλα τα θέματα υπάρχουν τρεις απόψεις, η δική σου, του άλλου και του άλλου».

Με αυτήν την παρακαταθήκη ας θυμόμαστε και τον Καθηγητή Πανταζή Τερλεξή με την υπόσχεση να συνεχίσουμε το έργο του στο Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών. Όσο για την συνολική αποτίμηση του έργου του, θα γίνει στο προγραμματισμένο συνέδριο στη μνήμη του τον Μάρτιο του 2018.

Μιχαήλ Ζουμπουλάκης
Καθηγητής Μεθοδολογίας και Ιστορίας της Οικονομικής Σκέψης
στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Επιμελητής έκδοσης για το ΒτΚΕ

Βιωσιμότητα της εργασίας κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής: Η περίπτωση της Ελλάδας

*Βαρβάρα Λαλιώτη **

Περίληψη

Το άρθρο εστιάζει στη «βιωσιμότητα της εργασίας», έννοια που εμφανίζεται με αυξανόμενη συχνότητα στο λεξιλόγιο ευρωπαϊκών θεσμών και οργανισμών. Βασισμένη σε συνεντεύξεις και την εκτενή εξέταση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, η ανάλυση επικεντρώνεται στη συνοπτική παρουσίαση της συμβολής στην υπό συζήτηση έννοια τεσσάρων συναρτώμενων με αυτή πεδίων πολιτικής: της προστασίας της επαγγελματικής εξέλιξης και απασχόλησης, της προώθησης της υγιεινής και ασφάλειας, της εξισορρόπησης επαγγελματικής και προσωπικής ζωής, της δια βίου μάθησης. Παρά την ύπαρξη εργαλείων που συμβάλουν στην ενίσχυση της βιωσιμότητας της εργασίας στην Ελλάδα, η ύπαρξη αδυναμιών και οι σοβαρές συνέπειες της κρίσης επισκιάζουν τη σχετική συζήτηση.

Λέξεις κλειδιά: *Βιώσιμη εργασία, κύκλος ζωής, ποιότητα, κρίση*

* DPhil Oxon, Ερευνήτρια, Διδάσκουσα Τμήματος Κοινωνικής Διοίκησης & Πολιτικής Επιστήμης ΔΠΘ.

1. Εισαγωγή

Οι όροι «sustainable work» και «sustainability of work», «βιώσιμη εργασία» και «βιωσιμότητα της εργασίας» στα ελληνικά, εμφανίζονται τα τελευταία χρόνια με αυξανόμενη συχνότητα στο λεξιλόγιο Ευρωπαϊκών θεσμών και οργανισμών όπως το κατ' εξοχήν αρμόδιο για τη στήριξη της ανάπτυξης της κοινωνικής και εργασιακής πολιτικής Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, ευρύτερα γνωστό ως Eurofound). Σύμφωνα με τον ορισμό του Eurofound η εργασία είναι βιώσιμη, όταν χαρακτηρίζεται από συνθήκες τέτοιες που ανταποκρίνονται στις ικανότητες, τα χαρακτηριστικά και τις προσωπικές περιστάσεις του ατόμου κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής του, επιτρέποντάς του να διασφαλίσει έναν μακράς διάρκειας εργασιακό βίο (Eurofound, 2016, σελ. 1).

Υπό την επίδραση θεωρητικών προσεγγίσεων που ρίχνουν φως στις ικανότητες και την πορεία ζωής των ατόμων (capabilities-approach και life-course approach αντίστοιχα) (βλ. π.χ. Nussbaum, 2003 για την πρώτη και Anxo, Bosch and Rubery, 2010 για τη δεύτερη), η βιωσιμότητα της εργασίας σχετίζεται με την επιδιωκόμενη παράταση του εργασιακού βίου, όπως αυτή υπαγορεύεται σε μεγάλο βαθμό από ευρείας έκτασης δημογραφικές αλλαγές, αλλά και με την ανάγκη για βελτίωση της ποιότητας της εργασίας και τη δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών για την επιτυχή μετάβαση των ατόμων από ευκαιρίες και επιλογές στην επαγγελματική τους ζωή σε ευκαιρίες και επιλογές στην οικογενειακή και προσωπική τους ζωή.

Για να είναι βιώσιμη η εργασία πρέπει να λαμβάνει χώρα σε ένα «καλό» εργασιακό περιβάλλον και τα άτομα να είναι ικανά να κάνουν αλλαγές κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής τους, βάσει των μεταβολών που έχουν συμβεί στις δεξιότητες, τις ανάγκες και τις προτιμήσεις τους, και χωρίς να διακυβεύεται η υγεία και η ασφάλειά τους. Το ιδανικό θα ήταν τα άτομα να είναι σε θέση να προσαρμόζονται σε κρίσιμες μεταβάσεις κατά τη διάρκεια της προσωπικής τους ζωής, όπως είναι π.χ. η απόκτηση τέκνων, καθώς και σε ρίσκα που σχετίζονται με αλλαγές στον κύκλο παραγωγής ή επιχειρηματικής δραστηριότητας (Schmid, 2014).

Συνολικά, βάσει του ορισμού του Eurofound, η εργασία είναι βιώσιμη όταν ανταποκρίνεται σε τέσσερις κύριες συνθήκες: προστασία της επαγγελματικής εξέλιξης και της απασχόλησης, υγιεινή και ασφάλεια, εξισορρόπηση επαγγελματικής

και προσωπικής ζωής και δια βίου μάθηση (Eurofound, 2002, σελ. 4). Η έννοια της βιώσιμης εργασίας συνδέεται με αυτή της βιώσιμης ανάπτυξης, δηλαδή τον τύπο εκείνο της ανάπτυξης που στοχεύει στην πλήρωση των αναγκών των τωρινών γενεών, χωρίς να υπονομεύει την ικανότητα των μελλοντικών γενεών να καλύψουν τις ανάγκες τους. Η βιωσιμότητα της εργασίας δεν αφορά μόνο στα άτομα, αλλά είναι μεγάλης σπουδαιότητας και για την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής τόσο σε εθνικό όσο και σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, μέσω ενός καταμερισμού της εργασίας όπου οι «ποιοτικές» θέσεις εργασίας αποτελούν τον κανόνα και όχι την εξαίρεση.

Δεδομένης της ευρύτητας των θεμάτων που καλύπτονται, το παρόν άρθρο αποτελεί μία άσκηση που αποσκοπεί σε μία πρώτη αποτίμηση της βιωσιμότητας της εργασίας στην ελληνική πραγματικότητα. Ο ερευνητικός σκοπός που υπηρετεί το άρθρο είναι η διερεύνηση της ύπαρξης εθνικών στρατηγικών και πολιτικών που συμβάλουν στη βιωσιμότητα της εργασίας στη χώρα μας, με έμφαση στις τέσσερις συναρτώμενες με την υπό συζήτηση έννοια συνθήκες και τα αντίστοιχα πεδία πολιτικής.

Τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα αφορούν στα ακόλουθα: ποια είναι η επικρατούσα προσέγγιση στη βιωσιμότητα της εργασίας στη χώρα μας· ποιες είναι οι προκλήσεις με τις οποίες βρίσκεται αντιμέτωπη· και ποια είναι τα εργαλεία πολιτικής, αλλά και τα προβλήματα, που προωθούν και εμποδίζουν αντίστοιχα το να γίνει η εργασία στην Ελλάδα περισσότερο βιώσιμη. Τα τέσσερα πεδία πολιτικής, τα οποία βρίσκονται στο επίκεντρο του παρόντος άρθρου, αντιστοιχούν στις – βάσει του ορισμού της βιώσιμης εργασίας – τέσσερις κύριες συνθήκες στις οποίες ανταποκρίνεται η εργασία, όταν είναι βιώσιμη.

Το άρθρο βασίζεται σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε μεταξύ Ιανουαρίου και Ιουνίου 2015. Στο πλαίσιο της διεξήχθησαν 12 συνεντεύξεις με εκπροσώπους υπουργείων, κοινωνικών εταίρων και άλλων φορέων, καθώς και με ειδικούς στην κοινωνική πολιτική¹, ενώ έγινε ευρεία χρήση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών.

¹ Στοιχεία συνεντευξιαζομένων και ημερομηνία διεξαγωγής συνέντευξης: Σοφοκλής Γόγος (Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση, 16.2.2015), Παρασκευάς Λιντζέρης (Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδος, 20.2.2015), Κωνσταντίνος Δημουλάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 26.2.2015), Ελευθερία Ευθυμίου (Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, 27.2.2015), Αντώνης Χριστοδούλου (Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, 2.3.2015), Βασιλική Παπαναστασίου (Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, 2.3.2015), Αγγελική Μοίρου (Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, 2.3.2015), Γιάννης Δενδρινός (Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, 2.3.2015), Έλλη Βαρχαλαμά (Γενική Συνομοσπονδία Εργατών

Η σχετική απουσία από το άρθρο ακαδημαϊκών πηγών, ιδιαίτερα ελληνόγλωσσων, σχετικών με το θέμα της βιωσιμότητας της εργασίας, αιτιολογείται από την ιδιαίτερη πρωτοτυπία του θέματος, το οποίο ως επί το πλείστον διαφεύγει της ερευνητικής προσοχής των ακαδημαϊκών κύκλων. Το παρόν άρθρο φιλοδοξεί να καλύψει το εν λόγω κενό στη βιβλιογραφία, αναδεικνύοντας επίσης την ανάγκη για τη συστηματική διερεύνηση της έννοιας της βιωσιμότητας της εργασίας, ακόμη και σε χώρες όπως η Ελλάδα, όπου οι δραματικές επιπτώσεις της κρίσης ενδέχεται να κάνουν τη σχετική συζήτηση να φαντάζει ως πολυτέλεια.

Για την επιλογή των συνεντευξιαζόμενων έγινε χρήση σκόπιμης δειγματοληψίας (purposive sampling), δηλαδή η επιλογή ήταν τέτοια που να εξυπηρετεί τους γενικούς και ειδικούς σκοπούς της ερευνητικής διαδικασίας. Οι συνεντευξιαζόμενοι επιλέχθηκαν βάσει της ανάμειξής τους στα τέσσερα πεδία πολιτικής που εξετάζονται στο παρόν άρθρο. Στόχος ήταν η εκπροσώπηση ευρείας γκάμας κρατικών φορέων και κοινωνικών εταίρων που εμπλέκονται στα εν λόγω πεδία. Για τις συνεντεύξεις χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της μη δομημένης συνέντευξης (unstructured interview) που βασίζεται σε θεματικές περιοχές πάνω στις οποίες αναπτύσσεται η αλληλεπίδραση του ερευνητή και του ερωτώμενου.

Η πρώτη ενότητα του άρθρου αφορά στην επικρατούσα στην Ελλάδα προσέγγιση στη βιωσιμότητα της εργασίας και στις βασικές προκλήσεις που τίθενται για αυτή, όπως αποτυπώνονται σε μία σειρά από δείκτες. Στη δεύτερη ενότητα συζητείται με τρόπο συνοπτικό η συμβολή στη βιωσιμότητα της εργασίας στη χώρα μας των κύριων εργαλείων πολιτικής που εντάσσονται στα τέσσερα συναρτώμενα με τη βιωσιμότητα της εργασίας πεδία: την προστασία της επαγγελματικής εξέλιξης και της απασχόλησης, την υγιεινή και ασφάλεια, την εξισορρόπηση επαγγελματικής και προσωπικής ζωής, τη δια βίου μάθηση. Η τελευταία ενότητα συνοψίζει τα ερευνητικά αποτελέσματα.

Ελλάδος, 5.3.2015), Σοφία Μπενέα (Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, 11.3.2015), Αθηνά Λάζου (Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού, 18.3.2015), Απόστολος Ξυράφης (Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδος, 20.3.2015).

2. Βιώσιμη εργασία: Προσέγγιση και προκλήσεις

2.1. Επικρατούσα προσέγγιση

Όπως και σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη, η ιδέα της βιωσιμότητας της εργασίας στην Ελλάδα συνδέεται με έννοιες που κυριαρχούσαν για δεκαετίες στο λεξιλόγιο ευρωπαϊκών θεσμών και οργανισμών, όπως αυτή της βιώσιμης ανάπτυξης. Σχετίζεται επίσης με την ευρύτερη συζήτηση για τον εξευρωπαϊσμό των εθνικών πολιτικών που γνώρισε ξεχωριστή άνθιση στα μέσα της δεκαετίας του 1990.

Η σχετική καθυστέρηση με την οποία εμφανίζονται στην πολιτική ατζέντα και τον δημόσιο διάλογο στη χώρα μας έννοιες δανεισμένες από την ευρωπαϊκή ατζέντα δεν αποτελεί επαρκή εξήγηση για το γιατί η υπό συζήτηση έννοια δεν χρησιμοποιείται με τρόπο περισσότερο συστηματικό. Η μη συχνή αναφορά στη βιώσιμη εργασία αποκαλύπτει, ωστόσο, σε μεγάλο βαθμό τις δυσκολίες στη μετάφραση και κατανόηση των σχετικών αγγλικών όρων και αφήνει περιθώρια για προσωπικές ερμηνείες.

Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, έγινε π.χ. αντιληπτό ότι οι συνεντευξιζόμενοι συχνά συνέδεαν ή και συνέχεαν τους όρους «βιώσιμη εργασία» και «βιωσιμότητα της εργασίας» με ευρεία γκάμα όρων που σχετίζονται με την εργασία, ειδικά με τη δια βίου μάθηση και τη συνολική ικανότητα των εργαζομένων να παρατείνουν τον εργασιακό τους βίο. Η διεξαγωγή των συνεντεύξεων κατέδειξε επίσης ότι η χρήση των όρων «βιώσιμη» και «βιωσιμότητα» υπογραμμίζει μία έμφαση στην «ικανότητα», πιο συγκεκριμένα την «ικανότητα» της εργασίας να χαρακτηρίζεται από πιο «εύκολες/φιλικές» για τα άτομα συνθήκες.

Επιπρόσθετα, η μη συχνή χρήση των υπό συζήτηση όρων είναι ενδεικτική του πώς τέτοια ζητήματα έρχονται σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με το μείζον ζήτημα της καταπολέμησης του εξαιρετικά υψηλού ποσοστού ανεργίας. Ως αποτέλεσμα η επιδίωξη της βιωσιμότητας της εργασίας αντιμετωπίζεται από αρκετούς συνεντευξιζόμενους ως «είδος πολυτελείας».

Ενώ είναι δύσκολο λοιπόν να ισχυριστεί κανείς ότι η βιωσιμότητα της εργασίας έχει κάποια «εννοιολογική αυτονομία», απουσιάζει επίσης το εξειδικευμένο νομικό πλαίσιο εκείνο που θα οριοθετούσε με τρόπο σαφή και συνεκτικό το περιεχόμενο της βιώσιμης εργασίας, καθώς και των απαραίτητων εργαλείων πολιτικής για τη

συστηματική προώθηση της βιωσιμότητας της εργασίας. Ομοίως, απουσιάζει μία συνολική εθνική στρατηγική που θα αποσκοπούσε στο να γίνει η εργασία περισσότερο βιώσιμη.

Όπως θα διαφανεί στην ακόλουθη ενότητα, η αποτελεσματικότητα και η συμβολή στη βιωσιμότητα της εργασίας των υφιστάμενων μέτρων πολιτικής υπονομεύεται τόσο από ελλείψεις και προβλήματα που αφορούν σε κάθε ένα από τα τέσσερα πεδία ξεχωριστά (ή και σε όλα) όσο και από τις σοβαρές επιπτώσεις της κρίσης. Τέτοιες αδυναμίες αντανακλώνται π.χ. στα λεγόμενα του συνεντευξιαζόμενου-εκπροσώπου της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδος (ΓΣΕΒΕΕ) ότι η έλλειψη ακριβών στατιστικών στοιχείων για την αγορά εργασίας και για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις αποτελεί μία από τις αιτίες του μη συστηματικού «σχεδιασμού» της εκπαιδευτικής και εργασιακής πολιτικής.

Τέτοιου είδους αδυναμίες πρέπει να δει κανείς συνδυαστικά με προβλήματα που διατρέχουν και τα τέσσερα εξεταζόμενα πεδία πολιτικής, καθένα εκ των οποίων γίνεται ωστόσο αντιληπτό από τους συνεντευξιαζόμενους ως ένα ξεχωριστό πεδίο. Ενδεικτικά αναφέρονται ο σοβαρός κατακερματισμός και οι επικαλύψεις στις υπηρεσίες και τις πολιτικές που επιβλέπονται και υλοποιούνται από τις διάφορες κυβερνητικές υπηρεσίες.

Επιπρόσθετα, οι περισσότεροι συνεντευξιαζόμενοι επισημαίνουν μία αντίφαση: ενώ κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών, η κρίση, σε συνδυασμό με την ενθάρρυνση από ευρωπαϊκούς οργανισμούς να μπει η έννοια της βιωσιμότητας της εργασίας στην εγχώρια πολιτική ατζέντα έχει συμβάλει στην ενίσχυση του ενδιαφέροντος τουλάχιστον για κάποιες διαστάσεις της βιώσιμης εργασίας, ειδικά την τεχνική εκπαίδευση και κατάρτιση, την ίδια στιγμή οι δραματικές αλλαγές που επήλθαν λόγω της κρίσης και των μέτρων λιτότητας υπονόμισαν σε μεγάλο βαθμό τις όποιες πρωτοβουλίες ανελήφθησαν για την ενίσχυση της βιωσιμότητας της εργασίας. Η «αντίφαση» αποκαλύπτει ουσιαστικά το μειωμένο ενδιαφέρον των διαμορφωτών της εγχώριας πολιτικής για την υπό συζήτηση έννοια.

2.2. Προκλήσεις

Η βιωσιμότητα της εργασίας στην Ελλάδα βρίσκεται αντιμέτωπη με πολλές, σύνθετες και αλληλοσυνδεόμενες προκλήσεις, όπως αυτές αποτυπώνονται σε μία σειρά από παραμέτρους και δείκτες που σχετίζονται με τα τέσσερα συναρτώμενα με τη βιώσιμη εργασία πεδία πολιτικής. Οι εν λόγω παράμετροι και δείκτες, οι οποίοι αφορούν μεταξύ άλλων σε δημογραφικά χαρακτηριστικά, όπως η γήρανση του ελληνικού πληθυσμού, ή σε χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας, όπως η δραματική αύξηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, σκιαγραφούν μία μελανή εικόνα για τις προοπτικές της βιωσιμότητας της εργασίας στη χώρα μας.

Βάσει στοιχείων της Eurostat, το 2012 19,7% του πληθυσμού στην Ελλάδα είχε ηλικία άνω των 65. Το αντίστοιχο ποσοστό για το 2002 ήταν 17,4%. Και τα δύο ποσοστά είναι υψηλότερα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (EU28) για τις ίδιες χρονιές (17,9% για το 2012 και 16% για το 2002). Το 2014 η αναλογία στην Ελλάδα μεταξύ των ατόμων που ήταν άνω των 65 ετών και εκείνων που ήταν μεταξύ 15 και 64 ετών ήταν 31,6%, τη στιγμή που ο ευρωπαϊκός μέσος όρος (EU28) ήταν 28,1%. Η γήρανση του πληθυσμού επιδρά αρνητικά στη βιωσιμότητα της εργασίας, καθώς δυσχεραίνει την αναπαραγωγή δεξιοτήτων, τη διαθεσιμότητα του εργατικού δυναμικού για διάφορες οικονομικές δραστηριότητες και τελικά επιβραδύνει την οικονομική ανάπτυξη.

Εμπόδια στην ενίσχυση της βιωσιμότητας της εργασίας θέτει και η δυσχερής οικονομική κατάσταση στην οποία βρίσκεται η χώρα. Η εσωτερική πολιτική υποτίμησης, σε συνδυασμό με τις δραστικές περικοπές στις δημόσιες δαπάνες και τις ριζικές αλλαγές στην αγορά εργασίας, επέφεραν δραματικές αλλαγές στις συνθήκες διαβίωσης της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού πληθυσμού και κατέστησαν την ίδια την εργασία είδος πολυτελείας για μεγάλο αριθμό πολιτών. Σύμφωνα με μελέτη του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ, η μείωση στον πραγματικό κατώτατο μισθό των εργαζομένων οδήγησε στην πτώση της αγοραστικής δύναμης του κατώτατου μισθού, η οποία βρίσκεται στο χαμηλότερο σημείο της από το 1984 (INE-ΓΣΕΕ, 2014). Επίσης, δεκάδες χιλιάδες εργαζόμενοι μένουν απλήρωτοι για μήνες. Υπό αυτές τις συνθήκες δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη ότι το 2013 το ποσοστό των φτωχών εργαζομένων ήταν 13,1%, υψηλότερο από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (EU28) του 8,9%.

Παράλληλα, οι νέες θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν στην ελληνική οικονομία μεταξύ των ετών 2000 και 2008 χάθηκαν μέσα σε μόλις δύο χρόνια (2010–2011) (INE-ΓΣΕΕ, 2012). Βάσει στοιχείων της Eurostat, η ανεργία εκτινάχθηκε από 7,8% του συνολικού πληθυσμού το 2008, σε 25,8% τον Οκτώβριο 2014, το υψηλότερο ποσοστό από όλα τα ευρωπαϊκά κράτη στην Ευρώπη των 28. Η μακροχρόνια ανεργία, ως ποσοστό της συνολικής ανεργίας απέκτησε δραματικές διαστάσεις, ενώ επλήγησαν ιδιαίτερα οι νέοι.

Το συνολικό ποσοστό απασχόλησης εκείνων που είναι μεταξύ 15 και 64 ετών στην Ελλάδα (49,3% το 2013) είναι αρκετά χαμηλότερο από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (EU28) (64,1% το 2013). Η απόσταση μεταξύ της Ελλάδας και της Ευρώπης των 28 παραμένει μεγάλη, όταν λάβει κανείς υπ' όψιν τα ποσοστά απασχόλησης των γυναικών με ηλικία 20–64 ή των εργαζομένων με ηλικία 55–64. Το 2013 τα ποσοστά αυτά ήταν 43,3% και 35,6% αντίστοιχα, αρκετά χαμηλότερα των αντίστοιχων ευρωπαϊκών μέσων όρων (EU28) για το ίδιο έτος (62,6% και 50,2%). Σύμφωνα με στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, από τους ανέργους που κατάφεραν να βρουν εργασία, η ηλικιακή ομάδα 55–64 αντιπροσώπευε μόλις 3,3% το έτος 2010 και 3,7% το έτος 2011.

Από το 2010, το ποσοστό απασχόλησης των μεγαλύτερων σε ηλικία εργαζομένων στην Ελλάδα έχει πέσει κάτω από το επίπεδο του 2000, ενώ η χώρα είναι μία από τις λίγες ευρωπαϊκές όπου μεταξύ των ετών 2000 και 2011 η διάρκεια της εργασιακής ζωής των ανδρών μειώθηκε (Eurostat, 2013). Το 2013, η μέση διάρκεια της εργασιακής ζωής για τα δύο φύλα στην Ελλάδα (32,1 έτη) ήταν 3,1 έτη λιγότερο από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (EU28) (35,2 έτη).

Σε αντίθεση με το κυρίαρχο μοντέλο οργάνωσης της εργασίας στην Ελλάδα που χαρακτηριζόταν παραδοσιακά από την παροχή θέσεων πλήρους απασχόλησης αορίστου διάρκειας, οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης (μερική και εκ περιτροπής απασχόληση) γνώρισαν εν μέσω της κρίσης δραματική αύξηση. Σύμφωνα με στοιχεία του Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας (ΣΕΠΕ), τα συμβόλαια μερικής απασχόλησης τα οποία αντιστοιχούσαν σε 17% των νέων συμβολαίων το 2009, το 2013 αποτελούσαν το 37,2% των νέων συμβολαίων. Την ίδια στιγμή, τα συμβόλαια πλήρους απασχόλησης, από 79% των νέων συμβολαίων εργασίας το 2009 μειώθηκαν σε περίπου 56,3% των νέων συμβολαίων το 2013. Όσον αφορά στις νέες

προσλήψεις, το ποσοστό των μερικής και εκ περιτροπής απασχόλησης νέων προσλήψεων το 2013 αποτελούσε περίπου το 46,4% όλων των συμβολαίων.

Σε αυτό το πλαίσιο, ενδεχομένως δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη το ότι η ελληνική πολιτεία δίνει – και όχι πάντοτε με τον πλέον επιτυχημένο τρόπο – προτεραιότητα στην ανάγκη αύξησης, έστω και προσωρινής, του ποσοστού απασχόλησης, και όχι στην ενίσχυση της βιωσιμότητας της εργασίας. Η ανωτέρω, μελανή, εικόνα, δεν αλλάζει, όταν ληφθούν υπ' όψιν παράγοντες όπως η μορφή της οργάνωσης της εργασίας ή η επίδοση της χώρας σε δείκτες που αφορούν στην υγιεινή και την ασφάλεια, την εξισορρόπηση επαγγελματικής και προσωπικής ζωής και τη δια βίου μάθηση.

Η Ελλάδα ανήκει στις χώρες εκείνες όπου η μορφή της οργάνωσης της εργασίας έχει την πλέον αρνητική επίδραση στις εργασιακές συνθήκες. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι οι μεγάλες απαιτήσεις από τον εργαζόμενο δεν εξισορροπούνται από μεγαλύτερη αυτονομία και έλεγχο του εργαζομένου στο περιεχόμενο της εργασίας του, συμβάλλοντας έτσι στην αύξηση της έντασης της τελευταίας. Σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Έρευνας για την Ποιότητα Ζωής, το έτος 2012 η μέση αξία της ικανοποίησης από την εργασία στους εργαζομένους στην Ελλάδα (6,62) ήταν χαμηλότερη από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (7,42). Επιπρόσθετα, βάσει στοιχείων της Eurostat, το 2013 ο μέσος αριθμός των ωρών που εργάστηκε ανά εβδομάδα ένας εργαζόμενος με πλήρη απασχόληση στην Ελλάδα ήταν 44,1 ώρες, υψηλότερος του ευρωπαϊκού μέσου όρου (EU28) (41,5 ώρες).

Βάσει επίσης στοιχείων της 5ης Ευρωπαϊκής Έρευνας για τις Συνθήκες Εργασίας, περίπου 50% των εργαζομένων ηλικίας 50–59 που ερωτήθηκαν εάν θα ήταν σε θέση να κάνουν στα 60 τους τη δουλειά που κάνουν τώρα απάντησαν αρνητικά. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι, σε γενικές γραμμές, στην Ελλάδα απουσιάζουν δείκτες και στοιχεία σχετικά με την πρόωρη απόσυρση από την εργασία λόγω εργασιακών ατυχημάτων και ασθενειών, καθώς και για το εργασιακό άγχος.

Η εξέταση στατιστικών στοιχείων που αφορούν στην εξισορρόπηση επαγγελματικής και προσωπικής ζωής και τη δια βίου μάθηση είναι ως επί το πλείστον ομοίως απογοητευτική. Παρά το γεγονός ότι η ελληνική επίδοση στον δείκτη συμφιλίωσης επαγγελματικής και προσωπικής ζωής δεν είναι κακή (7,9 στα 10, με κράτη όπως το Ηνωμένο Βασίλειο να σημειώνουν χαμηλότερη επίδοση) (Library of the European Parliament, 2013), μόνο 9% των επιχειρήσεων με δέκα ή

περισσότερους εργαζομένους σε όλους τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας εκτός από τη γεωργία προσφέρουν υπηρεσίες φύλαξης παιδιών ή παρόμοιας μορφής υποστήριξη στο σπίτι (OECD Family database, 2014). Η βαθμολογία της χώρας για το σύστημα παροχής φροντίδας σε παιδιά είναι η χαμηλότερη στην Ευρώπη (Eurostat, 2013). Περισσότερα από τα μισά παιδιά ηλικίας κάτω των τριών ετών λαμβάνουν φροντίδα στο σπίτι και όχι σε παιδικό σταθμό (European Commission, 2014).

Τέλος, το συνολικό ποσοστό του πληθυσμού στη χώρα μας που συμμετέχει σε προγράμματα δια βίου μάθησης είναι αρκετά χαμηλότερο από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (EU28) (3% έναντι 10,5%), και πολύ χαμηλότερο της ευρωπαϊκής στόχευσης για 15%. Επίσης, η συμμετοχή των άνω των 55 ετών σε προγράμματα δια βίου μάθησης είναι εξαιρετικά χαμηλή (Γενική Γραμματεία Δια Βίου Μάθησης, 2013). Συνολικά, η Ελλάδα είναι μία από τις λίγες χώρες, από κοινού με τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία που μεταξύ των ετών 2005 και 2012 έχουν να επιδείξουν ελάχιστη ή μηδαμινή πρόοδο στη βελτίωση του επιπέδου της δια βίου μάθησης (Eurostat, 2013), αναδεικνύοντας για μία ακόμη φορά τους σοβαρούς περιορισμούς που τίθενται στη χώρα μας για τη βιωσιμότητα της εργασίας.

3. Πεδία πολιτικής συναρτώμενα με τη βιωσιμότητα της εργασίας

3.1. Προστασία της επαγγελματικής εξέλιξης και της απασχόλησης

Τα βασικά εργαλεία πολιτικής που στοχεύουν στην προστασία της επαγγελματικής εξέλιξης και της απασχόλησης μπορούν εν γένει να διακριθούν σε αυτά που υλοποιούνται υπό τη σκέπη του Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ) και σε γενικούς κανόνες που διέπουν την επαγγελματική εξέλιξη και την απασχόληση στη χώρα μας. Ο καίριος ρόλος του ΟΑΕΔ στις εν λόγω πολιτικές αντανakλάται π.χ. σε νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούν στην επιδότηση της απασχόλησης ανέργων μητέρων με τουλάχιστον δύο παιδιά (Νόμος 3227/2004, Άρθρο 2, Παράγραφος 2) ή στην επιδότηση της απασχόλησης νέων (Νόμος 3833/2010, Άρθρο 8).

Οι εν λόγω πολιτικές κατηγοριοποιούνται ανάλογα με το φύλο, την ηλικία ή την επαγγελματική κατάσταση αυτών στους οποίους απευθύνονται. Η διάσταση του

φύλου είναι λιγότερο ισχυρή από αυτήν της ηλικίας, με έμφαση να δίνεται π.χ. όχι μόνο στην ενίσχυση της απασχόλησης νέων, αλλά και μεγαλύτερων σε ηλικία εργαζομένων (άνω των 50 ή 55 ετών). Επίσης, έμφαση δίνεται περισσότερο στη μετάβαση από την ανεργία στην αγορά εργασίας παρά στην επαγγελματική εξέλιξη της κύριας παραγωγικής ομάδας του πληθυσμού (ετών 30–49). Βελτιώσεις στην επαγγελματική εξέλιξη αυτής της ομάδας επιδιώκονται κυρίως μέσω πολιτικών για τη βελτίωση των δεξιοτήτων των εργαζομένων, οι οποίες συζητούνται σε ακόλουθη υποενότητα.

Η συγκριτική αξιολόγηση προγραμμάτων που στοχεύουν στην ένταξη στην αγορά εργασίας ατόμων νέας ηλικίας καταδεικνύει ότι ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα στον σχεδιασμό αυτών των προγραμμάτων είναι ότι αυτός δεν βασίζεται στην εις βάθος αξιολόγηση προηγούμενων προγραμμάτων. Τα προγράμματα είναι μετρίως αποτελεσματικά, ειδικά όσον αφορά στην παραμονή των εργαζομένων στη θέση τους μετά τη λήξη τους. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η αδυναμία των ελεγκτικών μηχανισμών του ΟΑΕΔ να επιβεβαιώσει την ακρίβεια των στοιχείων που δηλώνονται από επιχειρήσεις που επωφελούνται από προγράμματα απασχόλησης που απευθύνονται τόσο σε νέους όσο και σε μεγαλύτερους στην ηλικία εργαζομένους θέτει σημαντικούς, περαιτέρω περιορισμούς τόσο στα αποτελέσματα όσο και στην αξιολόγηση των προγραμμάτων. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την απουσία μίας συνολικότερης κουλτούρας αξιολόγησης στη χώρα, δυσχεραίνει την απόκτηση μίας σαφούς εικόνας για την αποτελεσματικότητα των εν λόγω πολιτικών και συνεπώς και κάθε προσπάθεια για βελτίωσή τους.

Παράλληλα, στοιχεία για τις επιχειρήσεις εκείνες που έλαβαν μέτρα για να ενθαρρύνουν την παράταση του εργασιακού βίου των εργαζομένων τους είναι περιορισμένα. Π.χ. στοιχεία από την προ της κρίσης περίοδο δείχνουν ότι το 2006 τέσσερις από τις 27 επιχειρήσεις-μέλη του Ελληνικού Δικτύου για την Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη πήραν μέτρα που στόχευαν στην ενθάρρυνση της παράτασης του εργασιακού βίου των εργαζομένων τους έως την ηλικία των 65 ετών (Eurofound, 2013).

Συνολικά, οι όποιες πρωτοβουλίες για την προστασία της επαγγελματικής εξέλιξης και της απασχόλησης επισκιάζονται, ωστόσο, από την εκτενή απορρύθμιση των γενικών κανόνων που αφορούν στην επαγγελματική εξέλιξη και την απασχόληση. Στην προ της κρίσης περίοδο η χώρα απολάμβανε έναν σχετικά υψηλό

βαθμό προστασίας της απασχόλησης. Ένας έντονος δυϊσμός, με άνισα δικαιώματα και παροχές για τους εντός και εκτός των τειχών, χαρακτήριζε την αγορά εργασίας και το κράτος προνοίας. Οι εκτός της αγοράς εργασίας αντιμετωπίζονταν εν πολλοίς ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας.

Η κρίση οδήγησε στη ριζική ανατροπή του πρότερου θεσμικού τοπίου για την προστασία της επαγγελματικής εξέλιξης και της απασχόλησης, με δραστικές αλλαγές στα δικαιώματα, την εργασιακή κατάσταση, το εισόδημα και εν γένει τους όρους που διείπαν την επαγγελματική εξέλιξη και απασχόληση των εργαζομένων, ιδιαίτερα στον ιδιωτικό τομέα. Μεταξύ άλλων, το όριο για συλλογικές απολύσεις αυξήθηκε σημαντικά και η παροχή εργασίας πέρα από τις συμφωνημένες από εργοδότες και εργαζομένους ώρες διευκολύνθηκε.

Ούτε οι συνθήκες και οι όροι εργασίας στον δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα έμειναν όμως ανέπαφοι, όπως αντανακλάται π.χ. στη μείωση της δυνατότητας προσλήψεων. Σύμφωνα με τον συνεντευξιαζόμενο-εκπρόσωπο της ΓΣΕΕ, οι παρεμβάσεις στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων τα τελευταία χρόνια στόχευαν στη μείωση του κόστους εργασίας και την αποδυνάμωση του κοινωνικού διαλόγου και των κοινωνικών εταίρων. Υπαγορεύονταν από μία κατανόηση της εργασίας αποκλειστικά ως «μισθό».

Την ίδια στιγμή, η εκτίναξη της ανεργίας δυσχέρανε την είσοδο ή την επανένταξη στην αγορά εργασίας εκείνων που ήταν εκτός των τειχών του συστήματος. Σύμφωνα με συνεντευξιαζόμενο-ειδικό σε θέματα κοινωνικής πολιτικής, το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στην Ελλάδα και η ανάπτυξη συνακόλουθων προσωπικών σχέσεων μεταξύ των εργοδοτών και των εργαζομένων ενθαρρύνει τη διακράτηση των ήδη υφιστάμενων εργαζομένων αντί για νέες προσλήψεις.

Εν μέσω της κρίσης, ενδυναμώθηκε η ατομική διάσταση της εργασίας εις βάρος της συλλογικής της διάστασης. Ως αποτέλεσμα, οι εργαζόμενοι είναι λιγότερο προστατευμένοι από τους εργοδότες, όπως εν μέρει αντανακλάται στη χωρίς την ουσιαστική συναίνεση των εργαζομένων μετατροπή συμβολαίων πλήρους απασχόλησης σε συμβόλαια μερικής και εκ περιτροπής απασχόλησης. Νέοι κάτω των 25 ετών και γυναίκες έχουν πληγεί δυσανάλογα. Τέλος, στο παρόν πλαίσιο η εισοδηματική ασφάλεια των εργαζομένων έχει επίσης βληθεί ανεπανόρθωτα. Η απώλεια μισθών για τους εργαζομένους με χαμηλές αποδοχές ισούται με τρεις

μισθούς τον χρόνο (ή τέσσερις μισθούς για τους κάτω των 25 ετών) (Καψάλης και Τριανταφύλλου, 2013).

Η ανατροπή του πρότερου θεσμικού τοπίου για την προστασία της επαγγελματικής εξέλιξης και της απασχόλησης των εργαζομένων ενθαρρύνει μία κουλτούρα απόλυσης. Οι περιγραφείσες συνθήκες υπονομεύουν στην πράξη τις όποιες πρωτοβουλίες της ελληνικής πολιτείας για προστασία της επαγγελματικής εξέλιξης και της εργασίας των εργαζομένων, όπως αυτές αποτυπώνονται π.χ. στην πολιτική κινήτρων για εργασία, και δρουν περιοριστικά για τη βιωσιμότητα της εργασίας.

3.2. Υγιεινή και ασφάλεια

Τα βασικά εργαλεία πολιτικής που στοχεύουν στην προώθηση της υγιεινής και της ασφάλειας των εργαζομένων μπορούν εν γένει να διακριθούν σε γενικούς κανόνες που διέπουν την υγιεινή και την ασφάλεια στον χώρο εργασίας, καθώς και σε διατάξεις που αφορούν στην οργάνωση του χρόνου εργασίας και τις συνθήκες εργασίας για άτομα με χρόνιες ασθένειες. Με τα θεμέλια της σύγχρονης νομοθεσίας για την υγιεινή και την ασφάλεια να τίθενται στα μέσα της δεκαετίας του 1980, οι δεκαετίες που ακολούθησαν χαρακτηρίστηκαν από έναν εντυπωσιακό όγκο υπουργικών αποφάσεων, προεδρικών διαταγμάτων και σε μικρότερο βαθμό νόμων που στόχευαν στην επέκταση της νομοθεσίας σε ευρύτερες κατηγορίες του εργατικού δυναμικού, αλλά επίσης και στην κάλυψη των αναγκών των εργαζομένων σε συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας και την προστασία εργαζομένων που θεωρούνταν ότι ανήκαν σε ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες.

Η εν λόγω νομοθεσία έδινε προτεραιότητα στην προστασία από φυσικούς – και όχι από ψυχοκοινωνικούς κινδύνους – τουλάχιστον έως πρόσφατα. Ζητήματα φύλου λαμβάνονται υπ' όψιν, όπως π.χ. στην περίπτωση της εργασίας κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης. Την ίδια στιγμή, απουσιάζουν μέτρα τα οποία αποσκοπούν στην προστασία της υγιεινής και της ασφάλειας των μεγαλύτερων σε ηλικία εργαζομένων, με εξαίρεση πρωτοβουλίες που λαμβάνονται σε εταιρικό επίπεδο. Δεν πρόκειται, ωστόσο, για κοινή πρακτική.

Σε σύγκριση με το παρελθόν, η ελληνική κυβέρνηση έχει αποδυθεί τα τελευταία χρόνια σε μία πιο συστηματική προσπάθεια για την απλοποίηση των κανόνων που

διέπουν ζητήματα υγιεινής και ασφάλειας και τη θεμελίωση μίας συνεκτικής εθνικής στρατηγικής για τα θέματα αυτά, όπως αποτυπώνεται αντίστοιχα στην προσπάθεια για κωδικοποίηση της σχετικής εθνικής νομοθεσίας το 2010 (Νόμος 3850/2010) και στη για πρώτη φορά χάραξη εθνικής στρατηγικής για την υγιεινή και την ασφάλεια στην εργασία (για τα έτη κατ' αρχάς 2010–2013). Ανάμεσα στους στόχους της στρατηγικής αυτής ήταν η δημιουργία μίας κουλτούρας πρόληψης, η αποτίμηση και ελαχιστοποίηση των κινδύνων, η μείωση των εργατικών ατυχημάτων και των επαγγελματικών ασθενειών και η προώθηση ζητημάτων υγιεινής και ασφάλειας στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις.

Οι συνεντεύξεις με εκπροσώπους της Διεύθυνσης Συνθηκών και Υγιεινής της Εργασίας του Υπουργείου Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης ανέδειξαν ότι η έλλειψη πόρων για δράσεις στοχευμένες στην υγιεινή και την ασφάλεια, σε συνδυασμό με την απουσία ανάλυσης του κόστους των προτεινόμενων δράσεων και την ανομοιομορφία των στοιχείων για δείκτες που αφορούν στην υγιεινή και την ασφάλεια δρουν περιοριστικά για το χτίσιμο μίας εθνικής στρατηγικής. Το γεγονός αυτό θα πρέπει να δει κανείς συνδυαστικά με την έλλειψη προσωπικού και τα εσωτερικά προβλήματα του ΣΕΠΕ, τα οποία επηρεάζουν με τρόπο αρνητικό τη δυνατότητά του, ειδικά στα τοπικά παραρτήματα, να φέρει εις πέρας αποτελεσματικά τον εποπτικό του ρόλο.

Η απουσία δεικτών για το εργασιακό άγχος, την ικανοποίηση από την εργασία και την πρόωρη συνταξιοδότηση λόγω επαγγελματικών ατυχημάτων και ασθενειών είναι επίσης εντυπωσιακή. Κατά τους συνεντευξιζόμενους-εκπροσώπους της Διεύθυνσης Συνθηκών και Υγιεινής της Εργασίας του Υπουργείου Εργασίας είναι δύσκολο να βγάλει κανείς ασφαλή συμπεράσματα για την αποτελεσματικότητα των εθνικών πολιτικών για την υγιεινή και την ασφάλεια στην αγορά εργασίας.

Επιπρόσθετα, οι συνεντεύξεις έδειξαν ότι παρά το γεγονός ότι τα θεμέλια για τη βελτίωση της υγιεινής και της ασφάλειας στη χώρα μας υπάρχουν, οι σοβαρές περικοπές στις δημόσιες δαπάνες υπονομεύουν κάθε προσπάθεια οι συνθήκες υγιεινής και ασφάλειας στον χώρο εργασίας να είναι τέτοιες που να προωθούν τη βιωσιμότητα της εργασίας. Επίσης, εν μέσω της κρίσης φαίνεται ότι οι εργαζόμενοι δίνουν προτεραιότητα στην απόκτηση εργασίας, ανεξαρτήτως των συνθηκών που επικρατούν στον χώρο εργασίας.

Η κρίση επέφερε και αλλαγές σε νομοθετικές διατάξεις για την οργάνωση του χρόνου εργασίας, όπως π.χ. η μείωση του ελάχιστου χρόνου ανάπαυλας ανά 24ωρο (Νόμος 4093/2012, Άρθρο 1). Μία από τις επιπτώσεις της κρίσης είναι ότι ειδικά τα χαμηλότερα στην κοινωνικοοικονομική κλίμακα νοικοκυριά τείνουν συχνά να αυξάνουν τον αριθμό των ωρών της προσφερόμενης εργασίας. Ο μέσος όρος ωρών εργασίας ανά εργαζόμενο στην Ελλάδα έχει αυξηθεί από 1.950 ώρες το 2008 σε περίπου 2.100 ώρες το 2014 (INE-ΓΣΕΕ, 2014). Στον ιδιωτικό τομέα, η εκτός συμβολαίου εργασίας παράταση του ωραρίου είναι συνήθης πρακτική, ενώ από το 2011 έχει αυξηθεί και ο αριθμός των ωρών εργασίας των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα (από 37,5 ώρες την εβδομάδα σε 40) (Νόμος 3979/2011, Άρθρο 41). Στο πλαίσιο αυτό, τίθενται περαιτέρω περιορισμοί στη βιωσιμότητα της εργασίας.

Οι εργασιακές συνθήκες για εργαζομένους με χρόνιες ασθένειες, όπως π.χ. οι καρδιαγγειακές ασθένειες, διέπονται κατά κανόνα από τις διατάξεις που διέπουν την υγιεινή και την ασφάλεια των εργαζομένων εν γένει. Κατ' εξαίρεση, υφίστανται μέτρα για εργαζομένους που πάσχουν από ορισμένες χρόνιες ασθένειες, όπως η αιμοδιάλυση ή το AIDS. Ομοίως, υφίστανται διατάξεις που αφορούν σε εργαζομένους ή μέλη της οικογενείας τους με υψηλά ποσοστά αναπηρίας.

Οι στατιστικές πληροφορίες από εθνικές πηγές για τη σχέση μεταξύ συνθηκών εργασίας και ζητημάτων υγείας είναι πολύ περιορισμένη, ενώ δεν υπάρχει καταγραφή της επαγγελματικής πορείας των ατόμων που πάσχουν από χρόνιες ασθένειες. Είναι, ωστόσο, γνωστό ότι η κρίση συνέβαλε στην αύξηση του αριθμού των ατόμων που πάσχουν από χρόνιες ασθένειες (ειδικά ψυχολογικής φύσης) και δυσχέρανε την εν γένει πρόσβαση των πολιτών σε υπηρεσίες υγείας. Παράλληλα, το δικαίωμα των ατόμων με χρόνιες ασθένειες στην απασχόληση –παρότι θεσμικά κατοχυρωμένο (βλ. π.χ. τους Νόμους 2643/1998 και 3304/2005) – παραμένει για πολλούς άπιαστο όνειρο. Π.χ. από τους 25.000 περίπου τυφλούς στη χώρα μας, μόλις 150 εργάζονται στον δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα (Αυγή, 2013). Η κρίση επιδείνωσε την κατάσταση.

Συνολικά, μία σειρά από ζητήματα, των οποίων η κρίση έχει μεγεθύνει την αρνητική επιρροή, υπονομεύουν την όποια ενδεχομένως καλή πρόθεση του κράτους να προωθήσει την υγιεινή και την ασφάλεια στον χώρο εργασίας. Αυτά περιλαμβάνουν τη μεγαλύτερη έμφαση στην πρόληψη από ό,τι στην αντιμετώπιση, την αποτυχία υλοποίησης σε ευρεία κλίμακα πρακτικών όπως η παρουσία τεχνικού

εργασίας και γιατρού ασφαλείας στον χώρο εργασίας, καθώς και την έλλειψη εξειδικευμένων επιθεωρητών υγείας.

Σύμφωνα με έναν από τους συνεντευξιζόμενους-εκπροσώπους της Διεύθυνσης Συνθηκών και Υγιεινής της Εργασίας του Υπουργείου Εργασίας, το αίτημα για την προάσπιση της υγιεινής και της ασφάλειας στον χώρο εργασίας συνδεόταν πρωταρχικά με ορισμένους τομείς της οικονομίας, όπως η βιομηχανία και οι κατασκευές, καθώς και με τις μεγάλες επιχειρήσεις, σε μία χώρα που όμως η οικονομία της κυριαρχείται από τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, η υγιεινή και η ασφάλεια στον χώρο εργασίας σπανίως τοποθετούνταν στη δημόσια ατζέντα και απουσίαζε από τον κοινωνικό διάλογο. Παρά το γεγονός ότι δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι η νομοθεσία για την υγιεινή και την ασφάλεια της εργασίας παρέμεινε νεκρό γράμμα, η σχετική απουσία πολιτικού ενδιαφέροντος για ζητήματα υγιεινής και ασφάλειας αποτυπώνεται και στον υποβιβασμό (από τον Οκτώβριο 2014) της Γενικής Διεύθυνσης Συνθηκών και Υγιεινής της Εργασίας του Υπουργείου Εργασίας σε Διεύθυνση. Στα ανωτέρω, θα πρέπει να προσθέσει κανείς και τον φόβο απόλυσης που εμποδίζει τους εργαζομένους να απαιτήσουν συνθήκες εργασίας τέτοιες που να διασφαλίζουν την υγιεινή και την ασφάλειά τους, φόβο που διευρύνθηκε περαιτέρω εν μέσω της κρίσης.

3.3. Εξισορρόπηση επαγγελματικής και προσωπικής ζωής

Τα βασικά εργαλεία πολιτικής που στοχεύουν στην εξισορρόπηση επαγγελματικής και προσωπικής ζωής μπορούν εν γένει να διακριθούν σε τρεις ευρείες κατηγορίες: πολιτικές αδειών, ρυθμίσεις ευέλικτου χρόνου εργασίας και υπηρεσίες για τη φροντίδα παιδιών. Πολιτικές που στοχεύουν στη φροντίδα ηλικιωμένων και ατόμων με ειδικές ανάγκες είναι λιγότερο αναπτυγμένες στη χώρα μας, καθώς η παροχή φροντίδας στα εν λόγω άτομα θεωρείται πρωταρχικά ευθύνη της οικογένειας · αλλά και διότι η σε ιδρύματα φροντίδα των ηλικιωμένων και των ατόμων με ειδικές ανάγκες συνοδεύεται συχνά από κοινωνικό στίγμα, το οποίο λειτουργεί αποτρεπτικά για την περαιτέρω ανάπτυξη των πολιτικών φροντίδας για τις συγκεκριμένες κατηγορίες ατόμων.

Οι πολιτικές αδειών μπήκαν στη δημόσια ατζέντα στη χώρα μας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 μέσω νομοθετικών διατάξεων που αφορούσαν μεταξύ άλλων

στην προστασία της μητρότητας και την ισότιμη κατανομή της φροντίδας των παιδιών ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες (βλ. π.χ. τους Νόμους 1302/1982, 1483/1984 και 1539/1985). Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000 οι πολιτικές αδείας, όπως και όλες οι πολιτικές που συνέβαλαν στην εξισορρόπηση της επαγγελματικής και προσωπικής ζωής συνδέθηκαν όλο και περισσότερο με πολιτικές για το φύλο και την οικογένεια. Η εξέλιξη αυτή οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην προσπάθεια για αύξηση της απασχόλησης των γυναικών σε μία κοινωνία που ήταν και παραμένει ανδροκρατούμενη και με έντονο καταμερισμό εργασίας βάσει του φύλου. Οι γυναίκες είναι παραδοσιακά οι κύριοι πάροχοι φροντίδας στα πιο αδύναμα μέλη της οικογένειας.

Οι πολιτικές αδείας για εργαζομένους στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα καλύπτονται κατά κύριο λόγο από νομοθετικές διατάξεις και τον Δημοσιουπαλληλικό Κώδικα στην περίπτωση των δημοσίων υπαλλήλων και νομοθετικές διατάξεις και εθνικές συλλογικές συμβάσεις εργασίας στην περίπτωση των ιδιωτικών υπαλλήλων (Kazassi and Karamessini, 2014). Οι πολιτικές αυτές περιλαμβάνουν άδειες όπως οι μητρότητας, πατρότητας, γονική, κ.λπ.. Παρά το γεγονός ότι το ΣΕΠΕ καταγράφει, ανα φύλο, τον αριθμό των εργαζομένων που κάνουν χρήση διαφόρων τύπων αδειών, με τα σχετικά στοιχεία να δείχνουν ότι οι γυναίκες κάνουν πιο εκτενή χρήση τους από ό,τι οι άνδρες, δεν παρέχει ωστόσο πληροφορίες σχετικά με τον αριθμό των εργαζομένων που αν και δικαιούνται αδείας δεν κάνουν χρήση της.

Είναι επίσης πιθανό ότι εν μέσω υψηλής ανεργίας, μείωσης εισοδήματος και φόβου απόλυσης υφίσταται μείωση στη χρήση αδειών στον ιδιωτικό τομέα. Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις π.χ. ότι μετά τη χρήση της άδειας μητρότητας εργοδότες αρνούνται να χρησιμοποιήσουν εργαζόμενες στην προηγούμενη θέση εργασίας τους. Φαίνεται επίσης ότι η υποστελέχωση του ΣΕΠΕ και η χρονοβόρος διαδικασία της καταγγελίας παραβίασης εργασιακών δικαιωμάτων λειτουργεί αποτρεπτικά για τέτοιου τύπου καταγγελίες.

Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι σε γενικές γραμμές η λήψη γονικής αδειας δεν αποζημιώνεται, καθώς και η μικρή χρονική διάρκεια αποζημίωσης λήψης αδειας εν γένει, σε συνδυασμό με την υπανάπτυξη των υπηρεσιών παροχής φροντίδας σε παιδιά στη χώρα μας είναι ενδεικτικά της έλλειψης μίας συνεκτικής στρατηγικής για την εξισορρόπηση της επαγγελματικής και προσωπικής ζωής. Το γεγονός αυτό δρά

ανασταλτικά για την στην πράξη συμβολή των εν λόγω πολιτικών στη βιωσιμότητα της εργασίας.

Ομοίως με τις πολιτικές αδειών, η ευέλικτη ρύθμιση του χρόνου εργασίας των γονέων μπήκε στη δημόσια ατζέντα για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και αφορά τόσο σε δημοσίους όσο και σε ιδιωτικούς υπαλλήλους. Παρά την απουσία στοιχείων για τη χρήση της ανωτέρω ρύθμισης στην Ελλάδα, έρευνα του Eurofound για τις ευρωπαϊκές επιχειρήσεις το 2009 έδειξε ότι οι εργοδότες στη χώρα μας τη βλέπουν με τρόπο αρνητικό (OECD Family Database, 2010).

Φαίνεται ότι οι παραβιάσεις της εν λόγω ρύθμισης είναι λιγότερο συχνές στον δημόσιο τομέα, καθιστώντας από τη σκοπιά της εξισορρόπησης επαγγελματικής και προσωπικής ζωής περισσότερο ελκυστική την απασχόληση στον τομέα αυτό. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι το 2014 νομοθετήθηκε το ανεξάρτητο δικαίωμα του πατέρα-εργαζομένου στον ιδιωτικό τομέα για τη χρήση μειωμένου ωραρίου εργασίας με σκοπό τη φροντίδα των παιδιών του. Η εν μέσω κρίσης συρρίκνωση του ιδιωτικού τομέα και οι καταγγελίες για εξαναγκασμό σε μη λήψη αδειών αφήνουν όμως περιορισμένα περιθώρια αισιοδοξίας σχετικά με τη χρήση του εν λόγω δικαιώματος.

Συνολικά, η έλλειψη στοιχείων για τη χρήση της ευέλικτης ρύθμισης του χρόνου εργασίας των γονέων θέτει σημαντικούς περιορισμούς στην αποτίμηση της αποτελεσματικότητας των εν λόγω πολιτικών. Επίσης, διαφορές στα δικαιώματα των εργαζομένων στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα παραβιάζουν της αρχή της ισότητας στην προστασία της οικογένειας των εργαζομένων. Την ίδια στιγμή – και παρά το εξαιρετικά υψηλό ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων στη χώρα μας – οι αυτοαπασχολούμενοι μένουν ουσιαστικά εκτός τέτοιων ευνοϊκών ρυθμίσεων.

Τέλος, τα θεμέλια για υπηρεσίες φροντίδας παιδιών τέθηκαν, όπως και στην περίπτωση των έτερων δύο κατηγοριών πολιτικών, τη δεκαετία του 1980, με την τοπική αυτοδιοίκηση να αναλαμβάνει από το 2001 την παροχή τέτοιων υπηρεσιών για λογαριασμό του κράτους (βλ. τον Νόμο 2880/2001). Έως και σήμερα, η επέκταση των σχετικών υπηρεσιών οφείλει πολλά σε ευρωπαϊκούς πόρους.

Τα τελευταία χρόνια, και σε ένα πλαίσιο που χαρακτηρίζεται από τα οικονομικά προβλήματα της τοπικής αυτοδιοίκησης και τη μειωμένη ικανότητα των πολιτών να στέλνουν τα παιδιά τους σε ιδιωτικούς παιδικούς σταθμούς, σημαντικός είναι ο ρόλος του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού 2007–2013» και πιο συγκεκριμένα δράσης του υπό τον τίτλο «Συμφιλίωση Οικογενειακής και

Επαγγελματικής Ζωής». Η μείωση, ωστόσο, του προϋπολογισμού της δράσης για την επόμενη προγραμματική περίοδο, σε συνδυασμό με τη συνεχιζόμενη υπανάπτυξη των παρεχόμενων υπηρεσιών φροντίδας παιδιών στη χώρα μας αποτελεί κακό οιωνό για τις εν λόγω υπηρεσίες και τη δυνατότητα συμβολής τους στην ενίσχυση της βιωσιμότητας της εργασίας.

3.4. Δια βίου μάθηση

Τα βασικά εργαλεία πολιτικής που αφορούν στη δια βίου μάθηση στη χώρα μας διακρίνονται εν γένει σε τρεις κύριες κατηγορίες: πολιτικές για την κατάρτιση εργαζομένων ανεξαρτήτως ηλικίας, πολιτικές για την κατάρτιση ανέργων νέων και πολιτικές που στοχεύουν στην προσαρμογή μεγαλύτερων σε ηλικία εργαζομένων στις επιταγές της αγοράς εργασίας. Παρά το γεγονός ότι κυβερνητικές υπηρεσίες και κοινωνικοί εταίροι συμμετείχαν για δεκαετίες στη διαμόρφωση και την υλοποίηση πολιτικών που αφορούσαν στη δια βίου μάθηση, τα θεμέλια για μία ενιαία στρατηγική στο εν λόγω πεδίο μπήκαν τη δεκαετία του 2000 (βλ. π.χ. τους Νόμους 3191/2003, 3879/2010, 3966/2011, 4093/2012 και 4115/2013). Είναι ενδεικτικό ότι μόλις το 2012 προετοιμάστηκε για πρώτη φορά ετήσια έκθεση για τη δια βίου μάθηση στη χώρα (Γενική Γραμματεία Δια Βίου Μάθησης, 2013).

Στην πραγματικότητα, οι δύο κύριοι πυλώνες της δια βίου μάθησης στην Ελλάδα, η γενική εκπαίδευση ενηλίκων και η κατάρτιση, αναπτύχθηκαν ξεχωριστά και με έναν κατακερματισμένο και μη συστηματικό τρόπο. Στο πλαίσιο αυτό – και παρά τη μάλλον μειούμενη προτίμηση για την ανάπτυξη δεξιοτήτων μέσω της ακαδημαϊκής εκπαίδευσης – δραστηριότητες όπως η συμβουλευτική είναι ιδιαίτερες υπανάπτυκτες. Την ίδια στιγμή, σύμφωνα με τον συνεντευξιαζόμενο-εκπρόσωπο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση», το αυξανόμενο ενδιαφέρον για κατάρτιση αντανακλάται π.χ. στην απόφαση για ενοποίηση των Επιχειρησιακών Προγραμμάτων «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και «Ανάπτυξη Ανθρωπίνου Δυναμικού».

Η ετήσια έκθεση του 2012 για τη δια βίου μάθηση ρίχνει φως σε προβλήματα, όπως η έλλειψη μίας ενιαίας, συνεκτικής στρατηγικής για τη δια βίου μάθηση, αδυναμίες στη διαδικασία εποπτείας των εισροών και των εκροών του συστήματος και δυσκολίες που συνδέονται με την ποικιλότητα των φορέων, των τομέων

κατάρτισης και των ωφελουμένων (Γενική Γραμματεία Δια Βίου Μάθησης, 2013). Επίσης, σύμφωνα με τους συνεντευξιαζόμενους-εκπροσώπους του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού» και ΓΣΕΒΕΕ, παρά την πρόοδο που έχει επέλθει σε σχέση με το παρελθόν, οι μηχανισμοί αντιστοίχισης δεξιοτήτων με την αγορά εργασίας βρίσκονται ακόμη σε εμβρυακό στάδιο.

Στην περίπτωση των πολιτικών που στοχεύουν στην κατάρτιση των εργαζομένων, ανεξαρτήτως ηλικίας, ο ρόλος των προγραμμάτων που χρηματοδοτούνται μέσω του Λογαριασμού για την Απασχόληση και την Επαγγελματική Κατάρτιση (ΛΑΕΚ), τον οποίο διαχειρίζεται ο ΟΑΕΔ, είναι καθοριστικός (βλ. τον Νόμο 2434/1996, άρθρο 1). Ο σχετικά υψηλός αριθμός των ωφελουμένων, ο υψηλός προϋπολογισμός και η μακρά διάρκεια της κατάρτισης κάνει τα προγράμματα αυτά να ξεχωρίζουν. Σύμφωνα με τον συνεντευξιαζόμενο-εκπρόσωπο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού» ο ΛΑΕΚ είναι ένα από τα ελάχιστα εργαλεία κατάρτισης που έχει αγκαλιάσει το ελληνικό κράτος ως ένα μέσο για την παράταση του εργασιακού βίου των εργαζομένων και την ενίσχυση της βιωσιμότητας της εργασίας. Εν μέσω της κρίσης, άλλα προγράμματα βασίζονται στον συσχετισμό της στοχευμένης κατάρτισης εργαζομένων με την αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων.

Στην κατηγορία των πολιτικών που στοχεύουν στην κατάρτιση ανέργων νέων, ευρέως χρησιμοποιούνται τα τελευταία χρόνια προγράμματα μαθητείας, στα οποία η κατάρτιση συνδυάζεται με την απόκτηση επαγγελματικής εμπειρίας. Παρά το γεγονός ότι μικρός αριθμός των εν λόγω προγραμμάτων έχει αξιολογηθεί, θεωρείται ότι συμβάλουν στη μείωση της ανεργίας των νέων, προσφέροντάς τους την ευκαιρία να αποκτήσουν την πολύτιμη εκείνη εργασιακή εμπειρία που θα τους επιτρέψει να αποκτήσουν πρόσβαση σε μια πιο μόνιμη θέση. Οι κοινωνικοί εταίροι κατηγορούν, ωστόσο, την ελληνική πολιτεία για χρήση των προγραμμάτων ως ένα μέσο για την προσωρινή ενσωμάτωση των νέων στην αγορά εργασίας και τη μείωση των κοινωνικών εντάσεων που προκαλούνται από την ανεργία, παρά ως τρόπο για την αποφασιστική μείωση της ανεργίας. Επίσης, η χαμηλή – κάτω από τον εθνικό κατώτατο μισθό των μαθητευομένων – αποζημίωση καταδεικνύει το ενδιαφέρον της πολιτείας για βιαστική ενσωμάτωση των ανέργων στην αγορά εργασίας, ανεξαρτήτως της ποιότητάς της.

Τέλος, η μειωμένη έμφαση των υφιστάμενων πολιτικών στην κατάρτιση των μεγαλύτερων στην ηλικία εργαζομένων είναι ένα από τα θέματα που συζητούνται στην πρώτη ετήσια έκθεση για τη δια βίου μάθηση στην Ελλάδα. Επίσης, η έκθεση αναφέρεται στο εξαιρετικά χαμηλό ποσοστό των ατόμων άνω των 55 που συμμετέχουν σε δραστηριότητες δια βίου μάθησης (Γενική Γραμματεία Δια Βίου Μάθησης, 2013). Οι διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώνονται και από τον συνεντευξιαζόμενο-εκπρόσωπο της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής της Ελλάδος (ΟΚΕ), που αναφέρει επίσης ότι η ΟΚΕ είναι ένας από τους ελάχιστους φορείς στην Ελλάδα που ενδιαφέρεται για την ενεργό γήρανση και υλοποιεί δράσεις στον τομέα αυτό. Κατά την άποψή του ένας από τους κύριους λόγους του μειωμένου ενδιαφέροντος των διαμορφωτών πολιτικής για την κατάρτιση των μεγαλύτερων σε ηλικία εργαζομένων είναι το εξαιρετικά υψηλό ποσοστό των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στην Ελλάδα που πρόσφερε προστασία σε εργαζομένους μεγαλύτερης ηλικίας. Σε σύγκριση με εταιρείες ανάλογου μεγέθους σε ευρωπαϊκό επίπεδο, οι επιχειρήσεις μικρομεσαίου μεγέθους στην Ελλάδα είναι λιγότερο πιθανό να εκπαιδεύσουν τους εργαζομένους τους και οι εργαζόμενοί τους είναι λιγότερο πιθανό να συμμετάσχουν σε προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης (GSEVEE et al., 2014).

Σε γενικές γραμμές, η τεχνική κατάρτιση στη χώρα μας εξακολουθεί να λειτουργεί σε μεγάλο βαθμό ως υποκατάστατο για τα επιδόματα ανεργίας. Σύμφωνα με τον συνεντευξιαζόμενο-εκπρόσωπο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση», με τις μεγάλες επιχειρήσεις να είναι εκείνες που εκδηλώνουν ενδιαφέρον για προγράμματα κατάρτισης και τους εργοδότες στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, δηλαδή τους ιδιοκτήτες της συντριπτικής πλειοψηφίας των ελληνικών επιχειρήσεων, να μην δίνουν συχνά άδεια στους εργαζομένους για συμμετοχή σε προγράμματα κατάρτισης τίθενται σοβαροί περιορισμοί στη δυνατότητα της κατάρτισης να συμβάλει στη βελτίωση της ποιότητας και στην παράταση του εργασιακού βίου των εργαζομένων.

4. Συμπεράσματα

Οι όροι «βιώσιμη εργασία» και «βιωσιμότητα της εργασίας» παραμένουν σχετικά άγνωστοι στην Ελλάδα, τόσο για τον νομοθέτη όσο και για τους συμμετέχοντες στον

δημόσιο διάλογο για τη διαμόρφωση εθνικής πολιτικής για την εργασία και το μέλλον της εργασίας γενικότερα. Υπό αυτές τις συνθήκες, η όποια συζήτηση για τους ανωτέρω, δανεισμένους από το ευρωπαϊκό λεξιλόγιο και την ευρωπαϊκή πολιτική ατζέντα όρους είναι ανοιχτή σε πολλαπλές προσωπικές ερμηνείες και νοηματοδοτήσεις. Η έρευνα ανέδειξε π.χ. ότι τα όρια της βιωσιμότητας της εργασίας για τους συνεντευξιαζόμενους είναι ασαφή.

Εν τη απουσία σαφούς πλαισίου οριοθέτησης της βιώσιμης εργασίας, θα μπορούσε άραγε να ισχυριστεί σοβαρά κανείς ότι η μείωση των ωρών εργασίας ή η ευρεία χρήση της αδήλωτης εργασίας ως μέσο μείωσης του εργατικού κόστους και των πραγματοποιούμενων απολύσεων είναι θεμιτή για την παράταση του εργασιακού βίου των εργαζομένων; Γίνεται κατ' αυτό τον τρόπο η εργασία περισσότερο βιώσιμη; Η έλλειψη σαφήνειας, συνδεδεμένη με την απουσία ενός ξεκάθਾਰου νομοθετικού πλαισίου σχετικά με την έννοια της βιωσιμότητας της εργασίας, αυξάνει την πιθανότητα πρακτικές οι οποίες παραβιάζουν τα δικαιώματα των εργαζομένων να παρουσιάζονται (εσφαλμένα) ως μέσα για την παράταση του εργασιακού βίου των εργαζομένων και ως συμβάλλουσες εν μέρει στο να γίνει η εργασία περισσότερο βιώσιμη.

Η κατάσταση αυτή καθιστά επιτακτική την ανάγκη για τη θεσμοθέτηση κριτηρίων για το τι σημαίνει βιωσιμότητα της εργασίας, καθώς και για μία ηχηρή διάκριση μεταξύ «εύθραυστων» μορφών εργασίας και των χαρακτηριστικών εκείνων που καθιστούν την εργασία βιώσιμη. Η λέξη-κλειδί είναι «ποιότητα», ενώ καθοριστικής σημασίας είναι η συμμόρφωση με τη διεθνή και ευρωπαϊκή νομοθεσία.

Στις παρούσες συνθήκες δεν προκαλεί έκπληξη ότι, όπως ανέδειξε και η παρούσα έρευνα, απουσιάζει μία εθνική στρατηγική, η οποία να συνδέει με τρόπο συνεκτικό τα εργαλεία που αντιστοιχούν σε κάθε ένα από τα τέσσερα πεδία που άπτονται της βιωσιμότητας της εργασίας, δηλαδή την προστασία της επαγγελματικής εξέλιξης και απασχόλησης, την υγιεινή και την ασφάλεια, την εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής και τη δια βίου μάθηση. Η απουσία αυτή μόνον εν μέρει οφείλεται στην ασάφεια ή αμφισημία της έννοιας της βιωσιμότητας της εργασίας. Αντιθέτως, οφείλεται περισσότερο στις καθυστερημένες προσπάθειες για την ανάπτυξη στρατηγικής για κάθε ένα από τα τέσσερα πεδία πολιτικής που σχετίζεται με τη βιώσιμη εργασία, καθώς και στον μεγάλο αριθμό των εμπλεκόμενων

στη διαμόρφωση και την υλοποίηση των συναφών με τη βιωσιμότητα της εργασίας πολιτικών.

Η ελληνική πολιτεία δεν δίνει τη δέουσα σημασία σε «μεταβάσεις», από το ένα στάδιο της ζωής του ατόμου σε άλλο. Ούτε ο τρόπος οργάνωσης της εργασίας στη χώρα μας συνάδει με βασικές αρχές προσεγγίσεων στην εργασία που θέτουν στο επίκεντρό τους τις ικανότητες του ατόμου (capabilities-approach) ή την πορεία της ζωής του (life-course approach), όπως αυτές αποτυπώνονται στο να παρέχεται στα άτομα η ευκαιρία να επιδιώκουν τις επιθυμίες τους σύμφωνα και με τις ικανότητές τους ή στο να αναγνωρίζεται η δυνατότητα των ατόμων να αλλάζουν εργασιακές προτιμήσεις κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Ομοίως, η διάσταση του φύλου στις πολιτικές που σχετίζονται με τη βιωσιμότητα της εργασίας δεν είναι ισχυρή.

Αποτιμάται βεβαίως θετικά το γεγονός ότι η εξέταση των τεσσάρων συναφών με τη βιωσιμότητα της εργασίας πεδίων πολιτικής αποκαλύπτει δράσεις που συμβάλουν δυνητικά στο να γίνει η εργασία περισσότερο βιώσιμη, όπως αντανακλάται π.χ. στη σχετική αποτελεσματικότητα προγραμμάτων για την ένταξη στην αγορά εργασίας νέων ανέργων ή στην ύπαρξη γενικών κανόνων που προάγουν την υγιεινή και την ασφάλεια της εργασίας. Συνολικά, τα εργαλεία που συμβάλουν στη βιωσιμότητα της εργασίας στην Ελλάδα στοχεύουν σε μία ευρεία γκάμα πληθυσμιακών ομάδων. Τα εργαλεία αυτά κατηγοριοποιούνται κατά κύριο λόγο βάσει της εργασιακής κατάστασης των ατόμων στα οποία απευθύνονται και της ηλικίας τους. Επιπρόσθετα, οι εν λόγω δράσεις θέτουν στο επίκεντρό τους τους μισθωτούς και αγνοούν τους αυτοαπασχολούμενους. Δεδομένου του εξαιρετικά υψηλού ποσοστού των αυτοαπασχολούμενων στην Ελλάδα, μία τέτοια προσέγγιση είναι ασφαλώς προβληματική.

Οι πολιτικές που στοχεύουν στο να γίνει η εργασία περισσότερο βιώσιμη συμπληρώνουν η μία την άλλη. Αυτή η συμπληρωματικότητα αποτυπώνεται π.χ. στο ότι η άδεια μητρότητας, η οποία συμβάλει στην εξισορρόπηση της επαγγελματικής και προσωπικής ζωής των ατόμων, καθώς και μέτρα τα οποία αποσκοπούν στη βελτίωση της υγιεινής και της ασφάλειας στην εργασία, συμβάλουν από κοινού στη μετάβαση των γυναικών στη μητρότητα.

Σε κάθε πεδίο όμως πολιτικής διαπιστώνονται και αδυναμίες, οι οποίες, από κοινού με την καθυστέρηση στην υιοθέτηση συνεκτικής στρατηγικής σε κάθε ένα από τα τέσσερα πεδία, λειτουργούν με τρόπο σωρευτικό και αρνητικό για τη συμβολή των

εν λόγω πεδίων στη βιωσιμότητα της εργασίας. Ενδεικτικά αναφέρονται οι εκτεταμένες αλλαγές στις νομοθετικές διατάξεις που διέπουν την προστασία της επαγγελματικής εξέλιξης και της απασχόλησης των εργαζομένων και που ενθαρρύνουν μία κουλτούρα απολύσεων· η έλλειψη πόρων, η απουσία ανάλυσης του κόστους για τις προτεινόμενες δράσεις και η ανομοιομορφία των στοιχείων που συλλέγονται για διάφορους δείκτες στο πεδίο της υγιεινής και της ασφάλειας· η έλλειψη στοιχείων για τη χρήση ευέλικτου ωραρίου εργασίας και για την επιλογή μη χρήσης αδειών στο πεδίο της εξισορρόπησης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής· το χαμηλό ενδιαφέρον για συμμετοχή σε προγράμματα δια βίου μάθησης, η διστακτικότητα των μικρομεσαίων επιχειρήσεων απέναντι σε προγράμματα κατάρτισης και οι σχετικά ισχυροί δεσμοί ανάμεσα στην εκπαίδευση, την εργασία και την αγορά εργασίας στο πεδίο της δια βίου μάθησης.

Όπως αναφέρθηκε, οι αδυναμίες αυτές δρουν κατασταλτικά στην όποια προσπάθεια να γίνει η εργασία πιο βιώσιμη. Ως αδυναμία κοινή σε όλα τα πεδία πολιτικής αναδεικνύεται η ανεπάρκεια των εποπτικών μηχανισμών, όπως π.χ. αντανakλάται στην υποστελέχωση του ΣΕΠΕ και τη χρονοβόρο διαδικασία της καταγγελίας της παραβίασης των εργασιακών δικαιωμάτων των εργαζομένων.

Παράλληλα, η υλοποίηση των εν λόγω πολιτικών δεν υπονομεύεται όμως μόνο από τη μειωμένη διοικητική ικανότητα των αρμοδίων, αλλά και από τις σοβαρές συνέπειες της κρίσης, οι οποίες θέτουν σημαντικά, αν όχι τα πλέον σημαντικά, εμπόδια στη βιωσιμότητα της εργασίας στη χώρα μας. Οι συνεντευξιζόμενοι συμφωνούν ότι η κρίση συνέβαλε στη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ νομοθεσίας και υλοποίησης ή, με άλλα λόγια, μεταξύ θεωρίας και πρακτικής, επισκιάζοντας και υπονομεύοντας τις όποιες πρωτοβουλίες ανελήφθησαν τα τελευταία χρόνια για την ενίσχυση της βιωσιμότητας της εργασίας. Το αποτύπωμα της κρίσης γίνεται π.χ. προφανές στις εκτενείς περικοπές στις δημόσιες δαπάνες, τη δραματική αύξηση της ανεργίας και της κακοπληρωμένης εργασίας και τις παραβιάσεις των εργασιακών δικαιωμάτων των εργαζομένων.

Στο πλαίσιο αυτό, όπως ανέφεραν χαρακτηριστικά οι περισσότεροι από τους συνεντευξιζόμενους, το ενδιαφέρον του ελληνικού κράτους επικεντρώνεται – και όχι πάντοτε με τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο – στη μείωση, ακόμη και προσωρινή, των δραματικών ποσοστών της ανεργίας, ανεξαρτήτως της ποιότητας των προσφερόμενων θέσεων εργασίας. Επιπρόσθετα, οι πολίτες αντιμετωπίζουν συχνά

το δίλημμα είτε να αποδεχθούν υποβάθμιση των εργασιακών συνθηκών τους είτε να απωλέσουν την εργασία τους.

Την ίδια στιγμή, τα περιθώρια για ενίσχυση της βιωσιμότητας της εργασίας είναι σημαντικά. Ο κατάλογος των μέτρων που πρέπει να ληφθούν για τον σκοπό αυτό είναι μακρύς. Περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την επιβολή αυστηρότερων ποινών σε αυτούς που παραβιάζουν εργασιακά δικαιώματα, την ενίσχυση οργανισμών όπως το ΣΕΠΕ και ο ΟΑΕΔ, την πιο συστηματική καταγραφή και συγκέντρωση στοιχείων που αφορούν στις επαγγελματικές ασθένειες, το εργασιακό άγχος και άλλες διαστάσεις της υγιεινής και της ασφάλειας των εργαζομένων, τη συλλογή στοιχείων για τη χρήση ευέλικτων ρυθμίσεων ωραρίου, καθώς και την ανάλυση των αναγκών κατάρτισης σε κάθε τομέα της οικονομίας.

Οι εν λόγω παρεμβάσεις πρέπει όμως να προωθηθούν από κοινού με τη διόρθωση χρόνιων μακροοικονομικών ανισορροπιών και τη μείωση της υψηλής ανεργίας. Εν τη απουσία οικονομικών πόρων και θετικών προοπτικών για απασχόληση, ο κίνδυνος είναι η όποια συζήτηση για βιωσιμότητα της εργασίας να αποδειχθεί ατελέσφορη. Η απάντηση βρίσκεται στην επεξεργασία και διαμόρφωση ενός σαφούς νομοθετικού πλαισίου και μίας ξεκάθαρης εθνικής στρατηγικής για τη βιωσιμότητα της εργασίας ως αναπόσπαστου μέρους μίας ολιστικής προσέγγισης στην οικονομική ανάπτυξη, η οποία θα θέτει στο επίκεντρο τόσο αυξήσεις στις επενδύσεις, την παραγωγικότητα και τις θέσεις εργασίας, όσο και τη βελτίωση της κοινωνικής συνοχής. Ένα τέτοιος σχεδιασμός αφήνει δίχως άλλο περιθώρια για αισιοδοξία, σε μία εποχή κατά την οποία η βιωσιμότητα της εργασίας, αλλά και η προώθηση της εργασίας εν γένει, αποτελεί σημαντικό ζητούμενο.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αυγή, 2013. Τα άτομα με αναπηρία βιώνουν τη χειρότερη μεταπολεμική κρίση. 3 Δεκεμβρίου.
- Γενική Γραμματεία Δια Βίου Μάθησης, 2013. *Έκθεση 2012 για τη δια βίου μάθηση στην Ελλάδα*. Υπουργείο Παιδείας, Θρησκευτικών Υποθέσεων, Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- INE-ΓΣΕΕ, 2012. *Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Ετήσια έκθεση 2012*.
- INE-ΓΣΕΕ, 2014. *Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση. Ετήσια έκθεση 2014*.
- Καψάλης, Α. και Τριανταφύλλου, Χ., 2013. *Συλλογικές διαπραγματεύσεις, νέοι όροι διαμόρφωσης των αποδοχών και μισθολογικές εξελίξεις στην εποχή των Μνημονίων*. Στο Γ. Κουζής (συντον.), *Συλλογικές διαπραγματεύσεις, νέοι όροι διαμόρφωσης των αποδοχών και μισθολογικές εξελίξεις στην εποχή των μνημονίων*. Ειδική έκδοση Τετράδια του ΙΝΕ, Μελέτες, 40.

Ξενόγλωσση

- Anxo, D., Bosch, G. and Rubery, J., 2010. Shaping the life course: A European perspective. In D. Anxo, G. Bosch and J. Rubery (eds.), *The welfare state and life transitions: A European perspective*. Edward Elgar: Cheltenham, UK, pp. 1–77.
- Eurofound, 2002. *Quality of work and employment in Europe: Issues and challenges*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Eurofound, 2013. *Greece: The role of governments and social partners in keeping older workers in the labour market*. EurWORK (European Observatory of Working Life), Dublin.
- Eurofound, 2016. *Sustainable work throughout the life course: National policies and strategies*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- European Commission, 2014. *Use of childcare in the EU Member States and progress towards the Barcelona targets, Short statistical report No.1*. Contract ref. no. JUST/2011/GEND/PR/1081/A4.
- Eurostat, 2013. *Sustainable development in the European Union, 2013 monitoring report of the EU sustainable development strategy*.
- GSEVEE et al., 2014. *The development of SMEs in Greece*. Policy document, Athens.
- Kazassi, E.H. and Karamessini, M., 2014. Greece country note. In P. Moss (ed.), *International Review of Leave Policies and Research 2014*, pp. 145–153.

- Library of the European Parliament, 2013. *Work-life balance. Measures to help reconcile work, private and family life*. 27 May.
- Nussbaum, M.C., 2003. Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice. *Feminist Economics*, 9(2), pp. 33–59.
- OECD Family Database, 2010. LMF2.4: Family-Friendly Workplace Practices.
- OECD Family database, 2014. PF3.1: Public spending on childcare and early education.
- Schmid, G., 2014. Beyond flexibility: Active securities for flexible employment relationships. In M. Keune and Am. Serrano (eds), *Deconstructing Flexicurity and Developing Alternative Approaches: Towards New Concepts and Approaches for Employment and Social Policy*. Abingdon: Routledge, pp. 88–115.

Οι διαθέσιμες στρατηγικές προώθησης της επαγγελματικής (επαν)ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην Ελλάδα

Αναστασία Βλάχου ⁱ, Παναγιώτα Σταυρούση ⁱⁱ, Ευδοκία Βασιλού ⁱⁱⁱ

Περίληψη

Ο κίνδυνος αποκλεισμού των ατόμων με χρόνιες παθήσεις από την απασχόληση εντείνεται από τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, καθιστώντας αναγκαία την ανάληψη πρωτοβουλιών ενίσχυσης της συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας. Η παρούσα μελέτη είναι το αποτέλεσμα μιας ποιοτικής έρευνας με στοιχεία επισκόπησης που είχε ως στόχο την διερεύνηση και καταγραφή των διαθέσιμων στρατηγικών προώθησης της επαγγελματικής (επαν)ένταξης ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην Ελλάδα. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν εκπρόσωποι φορέων σχετικών με την απασχόληση και τις χρόνιες παθήσεις στην Ελλάδα. Τα ποιοτικά δεδομένα αναλύθηκαν με την χρήση της μεθόδου της θεματικής ανάλυσης ενώ οι διαθέσιμες στρατηγικές που προέκυψαν ομαδοποιήθηκαν σε τρεις κατηγορίες: πολιτικές, συστήματα και υπηρεσίες.

Λέξεις κλειδιά: *χρόνιες παθήσεις, απασχόληση, επαγγελματική ένταξη, επανένταξη*

ⁱ Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

ⁱⁱ Επίκουρη Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

ⁱⁱⁱ Ψυχολόγος, MSc Συμβουλευτικής.

Το ζήτημα των χρόνιων παθήσεων στην Ευρώπη

Τα τελευταία χρόνια, έχει αρχίσει να αναδεικνύεται ιδιαίτερα το ζήτημα των χρόνιων παθήσεων το οποίο φαίνεται πως αποτελεί πλέον μάλιστα για τους πολίτες της Ευρώπης. Οι χρόνια πάσχοντες καλούνται αφενός να διαχειριστούν την ασθένειά τους και αφετέρου να αντιμετωπίσουν τις συνακόλουθες συνέπειες, οι οποίες εξαπλώνονται σε κάθε πτυχή της ζωής και της καθημερινότητας τους. Η οικονομική κρίση των τελευταίων ετών εντείνει ακόμη περισσότερο τις συνέπειες αυτές δημιουργώντας ένα ασταθές και μη διευκολυντικό πλαίσιο για τους πάσχοντες. Συνεπώς, καθίσταται αναγκαία η ανάληψη δράσης προκειμένου να δημιουργηθούν οι συνθήκες εκείνες που θα συνηγορήσουν υπέρ της ευημερίας των χρονίως πασχόντων σε κάποιους βασικούς τομείς της ζωής τους, όπως είναι η εργασία.

Σύμφωνα με τον παγκόσμιο οργανισμό υγείας (WHO), χρόνιες θεωρούνται οι παθήσεις οι οποίες έχουν μακρά διάρκεια, αργή εξέλιξη και απαιτούν συνεχή διαχείριση για μια περίοδο ετών (Nolte & McKee, 2008). Στη βιβλιογραφία, δεν εντοπίζεται ένας κοινά αποδεκτός ορισμός για τις χρόνιες παθήσεις. Αν και το βασικό χαρακτηριστικό της μεγάλης διάρκειάς τους αποτελεί κοινό τόπο σε όλους τους ορισμούς των χρόνιων παθήσεων, έχει προταθεί η υιοθέτηση μιας περισσότερο γενικής προσέγγισης, σύμφωνα με την οποία ως βασικό στοιχείο θεωρείται η λειτουργική κατάσταση του ασθενούς ή και η συχνότητα χρήσης υπηρεσιών υγείας (Perrin και συνεργάτες, 1993). Σε ορισμένες περιπτώσεις, η διαφοροποίηση μεταξύ των ορισμών συνδέεται με τον τρόπο κατηγοριοποίησης των χρόνιων παθήσεων, στη βάση δηλαδή της «αιτίας» ή του «αποτελέσματος» της πάθησης, γεγονός που οδηγεί σε συζητήσεις ακόμη και για μεταδοτικές ή μη μεταδοτικές χρόνιες παθήσεις (Unwin και συνεργάτες, 2004). Σε κάθε περίπτωση για να θεωρηθεί μια πάθηση χρόνια, θα πρέπει τουλάχιστον να έχει μεγάλη διάρκεια και να απαιτεί από τον ασθενή και το περιβάλλον του συνεχή διαχείριση με μακροχρόνια χρήση των υπηρεσιών υγείας. Η λίστα των παθήσεων που θεωρούνται χρόνιες περιλαμβάνει παθήσεις όπως ο καρκίνος, αναπνευστικές και μυοσκελετικές παθήσεις, νόσος του Crohn, παρατεταμένης διάρκειας λοιμώδεις νόσους (π.χ. ηπατίτιδα και HIV), ασθένειες του στόματος, νευρολογικές ασθένειες (π.χ. σκλήρυνση κατά πλάκας, νόσος του Parkinson) και ψυχικές διαταραχές (π.χ. κατάθλιψη, εξαρτήσεις) (ILO, 2002).

Οι χρόνια πάσχοντες αποτελούν μια εξαιρετικά ετερογενή ομάδα (ILO, 2002), ενώ η αύξηση του αριθμού των χρονίως πασχόντων αλλά και το μέγεθος του προβλήματος συνολικά, διαφαίνεται από το γεγονός ότι περίπου το 40% των πολιτών στην Ευρώπη ηλικίας από 15 ετών και άνω (περίπου 100 εκατομμύρια άνθρωποι) υποφέρουν από κάποια μορφή χρόνια πάθηση (Strategic Implementation Plan, 2011). Σύμφωνα με τα πλέον πρόσφατα στατιστικά στοιχεία της Ευρωπαϊκής ένωσης (E.E.), τα οποία αναφέρονται στο εισόδημα και τις συνθήκες διαβίωσης, το 23,5% του πληθυσμού που βρίσκεται σε ηλικία εργασίας στα 27 κράτη μέλη, δήλωσε ότι αντιμετωπίζει κάποια χρόνια πάθηση. Παράλληλα, το 19% των εργαζομένων ανέφεραν ότι έχουν χρόνια προβλήματα υγείας γενικότερα (Oortwijn και συνεργάτες, 2011). Η συχνότητα εμφάνισης των χρόνιων παθήσεων αναμένεται να αυξηθεί ακόμη περισσότερο τα επόμενα χρόνια λόγω της διεύρυνσης του προσδόκιμου ζωής και ταυτόχρονα της γήρανσης του πληθυσμού στην Ευρώπη. Συγκεκριμένα, μόνο το έτος 2012, περίπου 38 εκατομμύρια άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους εξαιτίας χρόνιων παθήσεων, δηλαδή περίπου το 68% των συνολικών θανάτων στον κόσμο (WHO, 2014). Επιπλέον, ο επιπολασμός τους αναμένεται να αυξηθεί περαιτέρω, με υπολογισμούς να αναφέρουν ότι το έτος 2030 οι χρόνιες παθήσεις θα οδηγήσουν στο θάνατο περίπου 52 εκατομμύρια ανθρώπους (UN General Assembly, 2011).

Οι χρόνιες παθήσεις ευθύνονται για περισσότερους θανάτους από ότι οποιοσδήποτε άλλες αιτίες θανάτου μαζί (WHO, 2014) και συνεπώς αποτελούν την κύρια αιτία θνησιμότητας και νοσηρότητας στην Ευρώπη (Busse, 2010). Επιπλέον, δεδομένου ότι η ύπαρξη χρόνιων παθήσεων φαίνεται να έχει ισχυρή σχέση με ζητήματα που αφορούν κοινωνικές ανισότητες (Grammenos, 2013), δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αποτελούν μια σημαντικότερη και ισχυρή απειλή όχι μόνο για την υγεία των πασχόντων αλλά και για την ευημερία τους. Με βάση όσα προαναφέρθηκαν αναδεικνύεται η ανάγκη ανάληψης πρωτοβουλιών για την αντιμετώπιση κρίσιμων θεμάτων που απορρέουν από την αυξανόμενη εμφάνιση χρόνιων παθήσεων στην Ευρώπη. Ειδικότερα, όσον αφορά το θέμα της επαγγελματικής (επαν)ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις, υπάρχει άμεση ανάγκη λήψης μέτρων με στόχο την βελτίωση της θέσης τους στην αγορά εργασίας. Πρόσφατες μελέτες δείχνουν πως τα επίπεδα απασχόλησής τους είναι πολύ χαμηλότερα σε σχέση με τους υγιείς εργαζόμενους (Eurostat, 2015), γεγονός που φέρνει στην επιφάνεια τον κίνδυνο φτωχοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού των ατόμων με χρόνιες παθήσεις

(Grammenos, 2013). Αν αναλογιστεί κανείς τη σημασία που έχει η εργασία για την κάλυψη των βασικών αναγκών των ανθρώπων αλλά και την ευζωία τους γενικά, γίνεται αντιληπτό ότι η ανάγκη βελτίωσης της θέσης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην αγορά εργασίας, αποτελεί επιτακτική ανάγκη.

Η ανάγκη βελτίωσης της θέσης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην αγορά εργασίας

Η απασχόληση των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην Ευρώπη.

Η εργασία αναφέρεται σε κάποιας μορφής οριοθετημένη αμειβομένη απασχόληση, η οποία χαρακτηρίζεται από ένα υποχρεωτικό ωράριο (Lewis, 2003). Τα τελευταία χρόνια, τα βασικά κριτήρια ορισμού της αμειβόμενης εργασίας όπως το οριοθετημένο περιβάλλον εργασίας ή το υποχρεωτικό ωράριο έχουν αρχίσει να γίνονται όλο και πιο ασαφή, ενώ ο όρος «απασχόληση» χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο ως συνώνυμος της λέξης «εργασία». Στο πλαίσιο αυτό, η τάση χρήσης ελαστικών μορφών απασχόλησης, όπως και άλλων σχετικών πολιτικών και παροχών, που κατονομάστηκε ως προσπάθεια εξισορρόπησης μεταξύ του χρόνου εργασίας και του ελεύθερου χρόνου, έχει σε μεγάλο βαθμό καταλήξει στην δημιουργία ασαφειών ως προς τα όρια μεταξύ εργασίας και προσωπικού χρόνου (Lewis, 2003). Σε κάθε περίπτωση, η εργασία αποτελεί τον τρόπο που ο άνθρωπος μπορεί να εξασφαλίσει την κάλυψη των βασικών του αναγκών καθώς προσφέρει στο άτομο ένα σταθερό εισόδημα, απαραίτητο για την ευζωία του, ενώ δομεί την καθημερινή του ρουτίνα, (Sadeh & Karniol, 2012). Συνεπώς, η απώλεια της εργασίας χαρακτηρίζεται ως ένα σημαντικό γεγονός που επιδρά σύνθετα στη ζωή του ατόμου, καθώς και στη σωματική και ψυχική του ευεξία (Smarí και συνεργάτες, 1997). Ορισμένες από τις βασικότερες και προφανείς συνέπειες της ανεργίας είναι η έλλειψη οικονομικών πόρων, η μείωση των κοινωνικών επαφών και η απώλεια ενός κεντρικού σημείου της εικόνας εαυτού (Archer & Rhodes, 1993).

Σε σχέση με τους χρόνια πάσχοντες, το πλήγμα είναι διπλό. Από την μία πλευρά, οι συγκεκριμένοι άνθρωποι πρέπει να αντιμετωπίσουν μια σημαντική κρίση στην υγεία τους, και από την άλλη καλούνται να αντιμετωπίσουν την απώλεια της εργασίας τους ή την πρόωρη έξοδο από την αγορά εργασίας ως αποτέλεσμα της κρίσης αυτής.

Σαφώς, στο συγκεκριμένο πλαίσιο, η ανάγκη εφαρμογής διαδικασιών επανένταξης τους στην αγορά εργασίας μοιάζει τουλάχιστον επιτακτική. Σύμφωνα με το διεθνή οργανισμό κοινωνικής ασφάλισης (ISSA), ο όρος (επαν)ένταξη στην αγορά εργασίας χρησιμοποιείται για τους εργαζόμενους που βρίσκονται σε βραχυχρόνια ή μακροχρόνια αναρρωτική άδεια και βιώνουν μερική μείωση της ικανότητας τους να εργαστούν λόγω ασθένειας ή εργατικού ατυχήματος (ISSA, 2013). Η επαγγελματική (επαν)ένταξη, αποτελεί μια συνεχή διαδικασία που στόχο έχει την προαγωγή της υγείας, της ικανότητας για εργασία και της ευζωίας. Στη διαδικασία επαγγελματικής (επαν)ένταξης αφού ληφθούν υπόψη οι ανάγκες του εργαζόμενου, του εργασιακού περιβάλλοντος, της επιχείρησης και οι νομικές υποχρεώσεις των εμπλεκόμενων μερών, ακολουθεί μια δέσμη συντονισμένων ενεργειών με κύριο γνώμονα τη διατήρηση της εργασίας του ατόμου και την πρόληψη πρόωρης εξόδου του από την αγορά εργασίας (ISSA, 2013). Ειδικότερα, ως προς τα άτομα με χρόνιες παθήσεις, τα στοιχεία σε ευρωπαϊκό επίπεδο που αφορούν την απασχόλησή τους δεν είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικά κι επισημαίνουν την άμεση ανάγκη ανάπτυξης και εφαρμογής στρατηγικών και μέσων για την (επαν)ένταξή τους στην αγορά εργασίας.

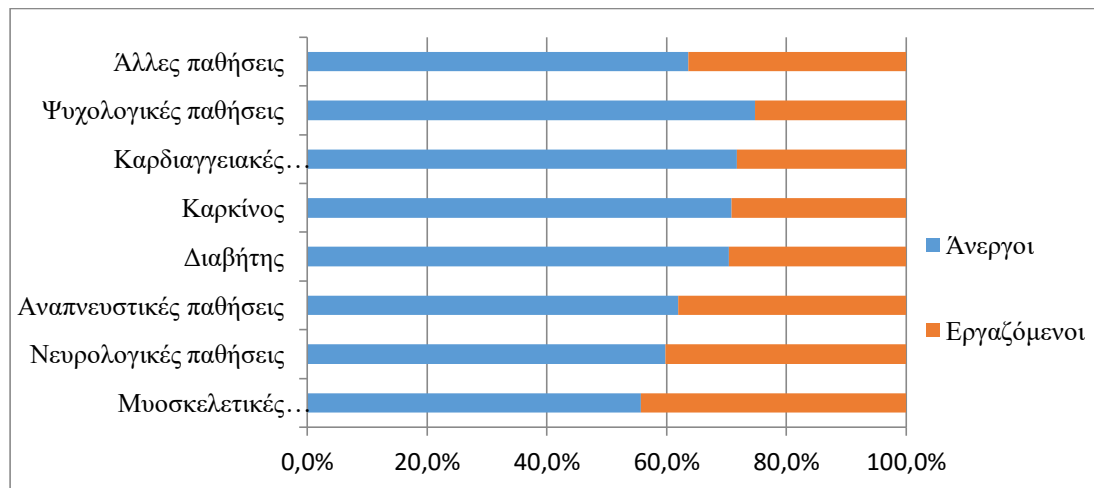
Σύμφωνα με έρευνα της Ευρωπαϊκής στατιστικής υπηρεσίας (Eurostat, 2015) η οποία βασίστηκε σε στατιστικά στοιχεία του 2011, το ποσοστό απασχόλησης για τα άτομα που αντιμετωπίζουν κάποιο χρόνιο πρόβλημα υγείας στην Ευρώπη, είναι 38,7%. Μάλιστα, καταγράφεται μια τεράστια διαφορά σε ότι αφορά τα ποσοστά απασχόλησης των ατόμων με και χωρίς χρόνιο πρόβλημα υγείας στην Ευρώπη. Συγκεκριμένα, στις 28 χώρες-μέλη το ποσοστό απασχόλησης των ατόμων με χρόνια προβλήματα υγείας είναι κατά 34,2% μικρότερο από το ποσοστό των ατόμων δίχως κάποιο χρόνιο πρόβλημα υγείας (Eurostat, 2015). Ανάλογη διαφορά παρατηρείται σχεδόν σε καθεμία από τις χώρες μέλη, με τις μεγαλύτερες αποκλίσεις να εντοπίζονται στην Ιρλανδία, την Ρουμανία, την Βουλγαρία και την Ουγγαρία όπου οι διαφορές αγγίζουν το 45%, ενώ αντίθετα στην Γαλλία η διαφορά καταγράφεται σε ποσοστό 15%. Γενικότερα, τα παραπάνω ευρήματα καταδεικνύουν ότι τα άτομα με χρόνιες παθήσεις είναι λιγότερο πιθανό να έχουν εργασία πλήρους απασχόλησης και είναι περισσότερο πιθανό να είναι άνεργοι ή γενικά ανενεργοί στον τομέα της απασχόλησης. Επιπλέον, πλήθος άλλων ερευνών καταλήγουν στην ύπαρξη ορισμένων αρνητικών δεδομένων σε σχέση με τη θέση των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην αγορά εργασίας. Ειδικότερα, προηγούμενες μελέτες συμπεραίνουν ότι οι εργαζόμενοι με χρόνιες

παθήσεις απασχολούνται λιγότερες ώρες (Pelkowski & Berger, 2004), αμείβονται με χαμηλότερες αποδοχές (Averett & Korenmansuhr, 1999· Berndt και συνεργάτες, 2001) και συνταξιοδοτούνται πρόωρα (Suhrccke, Rocco, & McKee, 2007) σε σύγκριση με τους υγιείς εργαζόμενους. Παράλληλα, η εργασία σε καθεστώς μερικής απασχόλησης φαίνεται να είναι συχνότερη στα άτομα με σοβαρές χρόνιες παθήσεις και να αποτελεί δική τους επιλογή (Grammenos, 2013). Η δυσμενής θέση των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην αγορά εργασίας επιβεβαιώνεται από αποτελέσματα ερευνών που επικεντρώνονται στη σχέση μεταξύ απαιτούμενων δεξιοτήτων και θέσης απασχόλησης. Οι χρόνια πάσχοντες, είναι περισσότερο πιθανό να προσληφθούν σε θέσεις εργασίας που απαιτούν υψηλότερα επίπεδα πρακτικών δεξιοτήτων, όπως για παράδειγμα οι χειρωνακτικές εργασίες (Paauw, 2015). Οι τομείς με τα υψηλότερα επίπεδα απασχόλησης ατόμων με χρόνιες παθήσεις είναι ο γεωργικός, ο αλιευτικός, η δασοκομία και η βιομηχανία (Corral, Duran & Isusi, 2014).

Σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, διαφορές στα ποσοστά απασχόλησης παρατηρούνται όχι μόνο μεταξύ ατόμων με και χωρίς χρόνιες παθήσεις, αλλά και μεταξύ των διαφορετικών τύπων παθήσεων. Συγκεκριμένα, τα άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας έχουν το μικρότερο ποσοστό απασχόλησης καθώς μόνο το 23,6% των ατόμων αυτών βρίσκονται εντός αγοράς εργασίας (Eurostat, 2015) (Σχήμα 1). Στα άτομα με καρδιαγγειακά προβλήματα, καρκίνο και διαβήτη, τα ποσοστά απασχόλησης είναι επίσης χαμηλά, περίπου 30%, ενώ σχετικά υψηλά ποσοστά απασχόλησης παρατηρούνται μεταξύ των ατόμων με μυοσκελετικές και νευρολογικές παθήσεις (Σχήμα 1).

ΣΧΗΜΑ 1:

Ποσοστά απασχόλησης ατόμων με χρόνιες παθήσεις στις 28 χώρες μέλη της Ευρώπης το 2011 (Eurostat, 2015)

Πηγή: Eurostat, ad hoc έρευνα εργατικού δυναμικού, 2011.

Συμπερασματικά, είναι εμφανές ότι τα άτομα με χρόνιες παθήσεις υποαπασχολούνται και αντιμετωπίζουν σημαντικές δυσκολίες για την (επαν)ένταξη τους στην αγορά εργασίας. Σαφώς, η διαπίστωση αυτή αναδεικνύει την ανάγκη μελέτης των παραγόντων που εμποδίζουν την (επαν)ένταξη των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην αγορά εργασίας, καθώς η ορθή κατανόηση τους είναι βασικό προαπαιτούμενο για την αντιμετώπισή τους.

Τα εμπόδια για την επαγγελματική (επαν)ένταξη των ατόμων με χρόνιες παθήσεις.

Οι παράγοντες που είναι πιθανό να επηρεάσουν τη θέση των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην αγορά εργασίας απορρέουν από το ίδιο το άτομο - και συγκεκριμένα από την ύπαρξη της χρόνιας πάθησης, - από το περιβάλλον αλλά και την δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ ατόμου με χρόνια πάθηση και περιβάλλοντος. Σύμφωνα με στοιχεία του 2011, το 35% των ανέργων ατόμων με χρόνιες παθήσεις παραιτήθηκαν από την τελευταία θέση εργασίας τους λόγω της ίδιας της ασθένειας ή/και αναπηρίας τους (Eurostat, 2014). Επιπλέον, οι εργαζόμενοι με χρόνιες παθήσεις, εμφανίζουν συχνά μειωμένη παραγωγικότητα και μεγάλο αριθμό απουσιών από την εργασία τους, δυσκολίες που επίσης συνδέονται με την ύπαρξη χρόνιας πάθησης (ANACT, 2008).

Σε ψυχοκοινωνικό επίπεδο, οι εργαζόμενοι με χρόνιες παθήσεις πλήττονται ιδιαίτερα από διακρίσεις, προκατάληψη, μέχρι εκφοβισμό και παρενόχληση στην εργασία, εξαιτίας των πολλών απουσιών και της χαμηλής παραγωγικότητας, που προκαλούνται από τα προβλήματα υγείας τους (Corral, Duran & Isusi, 2014). Παράλληλα, η κόπωση, η κατάθλιψη και ο φόβος απώλειας της εργασίας, καταγράφονται ως κυρίαρχα βιώματα των εργαζόμενων με χρόνιες παθήσεις (ANACT, 2008). Προηγούμενες έρευνες έχουν αναδείξει συγκεκριμένους ψυχοκοινωνικούς παράγοντες που σχετίζονται με τη δυσκολία (επαν)ένταξης στην αγορά εργασίας, όπως η δυνατότητα αυτό-αποκάλυψης, η έλλειψη αυτό-αποδοχής και η χαμηλή αυτοεκτίμηση του ατόμου με χρόνια πάθηση, η έλλειψη κατανόησης και υποστήριξης από συναδέλφους και προϊστάμενους και το κοινωνικό στίγμα (Mancuso, Paget & Charlson, 2000· Dettaille, Haafkens & van Dijk, 2003).

Η θέση των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην αγορά εργασίας φαίνεται να επηρεάζεται και από παράγοντες που σχετίζονται με την ίδια την εργασία, όπως οι απαιτήσεις της εκάστοτε θέσης (Chorus και συνεργάτες, 2001· Krause και συνεργάτες, 2001). Επίσης, σύμφωνα με τους Dekkers-Sanchez και συνεργάτες (2010) η έλλειψη υπηρεσιών επαγγελματικής συμβουλευτικής και συμβουλευτικής αποκατάστασης, όπως και η έλλειψη συνεργασίας από την πλευρά των εργοδοτών με σκοπό την τροποποίηση των συνθηκών εργασίας, επιδρούν αρνητικά στην (επαν)ένταξη των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην αγορά εργασίας.

Οι προαναφερόμενοι παράγοντες αποτελούν ουσιαστικά εμπόδια για την ένταξη στην αγορά εργασίας των ατόμων με χρόνιες παθήσεις, τη διατήρηση της θέσης εργασίας που ήδη κατέχουν, αλλά και την επιστροφή σε αυτήν μετά από ένα μεγάλο διάστημα απουσίας (OECD, 2010). Όπως καταδεικνύεται, δεν είναι μόνο ιατρικοί οι παράγοντες που μπορεί να επιδρούν αρνητικά στην (επαν)ένταξη τους στην αγορά εργασίας (Dekkers-Sanchez 2010), αλλά ταυτόχρονα και περιβαλλοντικοί, κοινωνικοί, ψυχολογικοί και οργανωτικοί. Σαφώς από την αναφορά αυτή δεν μπορεί να παραλειφθεί ο ρόλος κοινωνικοοικονομικών και πολιτικοοικονομικών παραγόντων, όπως τα επίπεδα ανεργίας, οι πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας και η οικονομική ευημερία μιας χώρας. Αναμφισβήτητα, η αναγνώριση και κατανόηση της συνθετότητας που χαρακτηρίζει το ζήτημα της ένταξης και παραμονής των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στη αγορά εργασίας αποτελεί μια κρίσιμη παράμετρο στη διαδικασία αντιμετώπισης του.

Οι πολιτικό-οικονομικές διαστάσεις του ζητήματος της (επαν)ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην αγορά εργασίας και τα μοντέλα κοινωνικής πρόνοιας στην Ευρώπη.

Τα υψηλά ποσοστά ανεργίας που χαρακτηρίζουν την ομάδα των ατόμων με χρόνιες παθήσεις συνδέονται στενά με τις αδυναμίες αντιμετώπισης των παραγόντων που εμποδίζουν την (επαν)ένταξη τους στην απασχόληση. Η εργασία επηρεάζει την ποιότητα ζωής του ατόμου, αλλά επίσης και τις κοινωνίες σε μικροοικονομικό και μακροοικονομικό επίπεδο καθώς σχετίζεται τόσο με την παραγωγικότητα και την καινοτομία, όσο και με τις δυνατότητες και την αποτελεσματικότητα των συστημάτων υγείας και πρόνοιας. Αποτελέσματα μελετών συνηγορούν στο γεγονός ότι το ζήτημα της επαγγελματικής (επαν)ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις, έχει σαφείς πολιτικό-οικονομικές διαστάσεις. Συγκεκριμένα, το οικονομικό κόστος από την απώλεια της παραγωγικότητας των εργαζομένων εξαιτίας των χρόνιων παθήσεων για τις επόμενες δύο δεκαετίες, υπολογίζεται σε 47 τρισεκατομμύρια δολάρια (Bloom και συνεργάτες, 2011). Επιπλέον, η μείωση του εργατικού δυναμικού στο μέλλον υπολογίζεται να δημιουργήσει ένα έλλειμμα της τάξης των 35 εκατομμυρίων εργαζομένων, ή περίπου το 15% της συνολικής ζήτησης εργασίας, έως το 2050 (Berkhout και συνεργάτες, 2012). Τα παραπάνω συμπεράσματα καθιστούν απαραίτητη τη δημιουργία μιας αγοράς εργασίας χωρίς αποκλεισμούς η οποία θα δίνει τη δυνατότητα σε κάθε εργαζόμενο να συμμετέχει σε αυτή, παρέχοντας του την απαραίτητη υποστήριξη.

Ως απόρροια της μείωσης της παραγωγικότητας που πηγάζει από τις χαμένες θέσεις εργασίας, αναγνωρίζεται το ζήτημα της επιβάρυνσης των συστημάτων υγείας. Συγκεκριμένα, περίπου το 70%-80% του συνολικού κόστους της υγειονομικής περίθαλψης δαπανάται για τις χρόνιες παθήσεις – ποσοστό που αντιστοιχεί σε 700 δισεκατομμύρια ευρώ στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Economist Intelligence Unit, 2012). Επιπρόσθετα, είναι σημαντικό να αναφερθούν τα κόστη και οι συνεχώς αυξανόμενες κρατικές δαπάνες για επιδόματα αναπηρίας. Λαμβάνοντας υπόψη ότι σε πολλές χώρες οι χρόνια πάσχοντες αναγνωρίζονται ως άτομα με ποσοστό αναπηρίας, πληρούνται συχνά τα κριτήρια για την παροχή αναπηρικών επιδομάτων. Το γεγονός αυτό φαίνεται να ασκεί έντονες πιέσεις στα οικονομικά των κρατών, καθώς το 2011

ανέκυψε η ανάγκη μείωσης των δαπανών για κοινωνική προστασία στα περισσότερα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής ένωσης (European Commission, 2015).

Με βάση τα παραπάνω γίνεται ξεκάθαρο ότι το θέμα της επαγγελματικής (επαν)ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις δεν είναι ένα ζήτημα ατομικό που αφορά μόνο τους ασθενείς και το στενό τους περιβάλλον. Είναι ένα ζήτημα πολιτικό και ταυτόχρονα οικονομικό καθώς η αδυναμία αντιμετώπισης του καταλήγει σε επιπτώσεις στην παραγωγικότητα, την οικονομική ανάπτυξη αλλά και στα συστήματα υγείας μιας χώρας. Τέλος, είναι ένα ζήτημα κοινωνικό καθώς σχετίζεται με κοινωνικές ανισότητες, τον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας ενός πολύ μεγάλου αριθμού ατόμων, και τους σχετικούς κινδύνους φτωχοποίησης των ανθρώπων. Συνεπώς, ο προσανατολισμός των πρακτικών αντιμετώπισης του ζητήματος θα πρέπει να είναι πολυδιάστατος, περικλείοντας ένα συνεχές παρεμβάσεων τόσο σε ατομικό όσο και σε πολιτικό-οικονομικό επίπεδο, με στόχο τη διαμόρφωση ευέλικτων και αποτελεσματικών συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας.

Το μέγεθος των πολιτικό-οικονομικών επιπτώσεων του ζητήματος σχετίζεται άμεσα με τον προσανατολισμό και το περιεχόμενο των υπάρχοντων συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας που χαρακτηρίζει κάθε Ευρωπαϊκή χώρα. Τα συστήματα πρόνοιας στοχεύουν στην προστασία των ανθρώπων που πλήττονται από ζητήματα όπως η ανεργία, προβλήματα υγείας, το γήρας, ζητήματα στέγασης, πρόνοιας κα. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας στην Ευρώπη μπορούν να ομαδοποιηθούν σε πέντε μοντέλα: το Σκανδιναβικό, το Κέντρο – Ευρωπαϊκό, το Αγγλοσαξονικό, το Μεσογειακό και το Μετά-Κομμουνιστικό μοντέλο (EASPD, 2014; Ferrera, 2013). Μια από τις σημαντικότερες διαφοροποιήσεις μεταξύ των μοντέλων αφορά τον προσανατολισμό των πολιτικών τους για την αναπηρία και την απασχόληση. Ειδικότερα φαίνεται να αποτελεί βασική διαφοροποίηση το κατά πόσο το κάθε μοντέλο είναι εστιασμένο περισσότερο ή λιγότερο σε πολιτικές προσανατολισμένες στην ενεργοποίηση και την ένταξη ή στην αποζημίωση και την παροχή σχετικών επιδομάτων. Οι διαφορές αυτές αποτυπώνονται και σε σχετική μελέτη (OECD, 2010) τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται σχηματικά παρακάτω (Σχήμα 2).

ΣΧΗΜΑ 2:

Προσανατολισμός των πολιτικών στα πέντε ευρωπαϊκά μοντέλα κοινωνικής πρόνοιας.

Το Σκανδιναβικό μοντέλο, περιλαμβάνει τη Νορβηγία, τη Σουηδία, τη Φινλανδία, τη Δανία και την Ολλανδία και το κύριο χαρακτηριστικό του είναι προσανατολισμός στην κατανομή των κοινωνικών οφελών σε όλα τα μέλη της κοινωνίας (Ferrera 2013). Βασίζεται σε ένα ισχυρό αναδιανεμητικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης (Eikemo και συνεργάτες, 2008b· Fenger, 2007), περιλαμβάνει πλούσιες υπηρεσίες δίνοντας έμφαση σε ζητήματα ισότητας και ισονομίας (Porona & Kozhevnikova, 2013) στοχεύοντας στην κοινωνική ένταξη (Ferrera 2013) και την ενίσχυση της απασχόλησης (Midttun, Gautesen & Gjølberg, 2006).

Το Κέντρο – Ευρωπαϊκό μοντέλο περιλαμβάνει την Αυστρία, τη Γαλλία, τη Γερμανία, το Βέλγιο και το Λουξεμβούργο. Αν και διαθέτει καλά ανεπτυγμένα συστήματα ένταξης στην απασχόληση είναι προσανατολισμένο προς επιδοματικές πολιτικές. Το γεγονός αυτό, συχνά δημιουργεί εμπόδια για την ένταξη στην απασχόληση και την ανοιχτή αγορά εργασίας των ατόμων με αναπηρίες (EASPD, 2014). Η κοινωνική ασφάλιση είναι αρκετά οργανωμένη (Urbé, 2013) και τα οφέλη που συνδέονται με την απασχόληση, χρηματοδοτούνται κατά κύριο λόγο από τους εργοδότες και τους εργαζόμενους (Eikemo και συνεργάτες, 2008b).

Σε ότι αφορά το Αγγλοσαξονικό μοντέλο, το οποίο εφαρμόζεται στο Ηνωμένο Βασίλειο και την Ιρλανδία, είναι αυστηρότερο σε ότι έχει να κάνει με τα επιδόματα

αναπηρίας δίνοντας έμφαση στην ενεργοποίηση της απασχόλησης. Χαρακτηρίζεται από ένα σχετικά χαμηλό επίπεδο κρατικών δαπανών για την κοινωνική προστασία και οι παροχές είναι συνδεδεμένες με το εισόδημα των ωφελούμενων (Eikemo και συνεργάτες, 2008a; Fengger, 2007). Οι χρηματικές παροχές κατευθύνονται κατά κύριο λόγο στους ανθρώπους που βρίσκονται σε ηλικία εργασίας και γενικά δίνεται έμφαση σε μέτρα ενεργοποίησης των ανέργων (Midttun, Gautesen & Gjølberg, 2006).

Το Μεσογειακό μοντέλο εφαρμόζεται στην Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα, Πορτογαλία και Τουρκία (EASPD, 2014). Στο μοντέλο αυτό υπάρχει δημόσια υγειονομική περίθαλψη για τους πολίτες, όμως χαρακτηρίζεται από ανεπαρκείς πολιτικές ένταξης στην απασχόληση και αποκατάστασης και χαμηλά επιδόματα ασθένειας/αναπηρίας (Campos-Matos & Kawachi, 2015). Τέλος, υπάρχει υψηλό επίπεδο κατακερματισμού των κοινωνικών παροχών και ρυθμιζόμενη πρόσβαση σε αυτές (EASPD, 2014).

Στο μετά-κομμουνιστικό μοντέλο τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας χαρακτηρίζονται από υψηλές ανισότητες, χαμηλές κοινωνικές δαπάνες και χαμηλή κοινωνική συνοχή (EASPD, 2014). Η παροχή υπηρεσιών υγείας είναι σχετικά περιορισμένη και το σύστημα δημόσιας υγείας είναι φτωχό (Eikemo και συνεργάτες, 2008a). Δεν έχουν αναπτυχθεί ιδιαίτερα πολιτικές και προγράμματα ενεργοποίησης της απασχόλησης ενώ ο προσανατολισμός φαίνεται να είναι κατά κύριο λόγο προς τις επιδοματικές πολιτικές - αν και περιορισμένες.

Συμπερασματικά, παρατηρείται μια ποικιλομορφία στον τρόπο με τον οποίο οι διάφορες ευρωπαϊκές χώρες έχουν οργανώσει τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας. Το ζήτημα της απασχόλησης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις έχει σημαντικές πολιτικό-οικονομικές διαστάσεις που αγγίζουν τη δόμηση των συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας ενώ η επαγγελματική τους (επαν)ένταξη επηρεάζεται άμεσα από τη διαθεσιμότητα ή μη στρατηγικών διαχείρισης, αποκατάστασης και υποστήριξης (Grammenos, 2013· OECD, 2010).

Η παρούσα μελέτη έχει ως στόχο την διερεύνηση και καταγραφή των διαθέσιμων στρατηγικών, οι οποίες σχετίζονται με την ένταξη και επανένταξη στην αγορά εργασίας των ατόμων παραγωγικής ηλικίας με χρόνιες παθήσεις στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, στην παρούσα μελέτη διερευνήθηκαν οι απόψεις εκπροσώπων φορέων που σχετίζονται με θέματα χρόνιων παθήσεων, αναπηρίας και επαγγελματικής (επαν)ένταξης, ως προς τις στρατηγικές που αφορούν στην ένταξη και επανένταξη στην αγορά εργασίας των ατόμων παραγωγικής ηλικίας με χρόνιες παθήσεις με στόχο

την καταγραφή των διαθέσιμων στρατηγικών. Με βάση τα προαναφερόμενα, το κύριο ερευνητικό ερώτημα διαμορφώθηκε ως εξής:

- Ποιες είναι οι διαθέσιμες στρατηγικές στην Ελλάδα και σε ποιο βαθμό σχετίζονται με /ή στοχεύουν στην επαγγελματική (επαν)ένταξη των ατόμων με χρόνιες παθήσεις;

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο ενός ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος (Pathways Project, <http://path-ways.eu/>) και αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης διακρατικής μελέτης, η οποία είχε ως στόχο τη διερεύνηση των διαθέσιμων στρατηγικών (επαν)ένταξης στην αγορά εργασίας των ατόμων με χρόνιες παθήσεις σε 10 ευρωπαϊκές χώρες που ανήκουν σε διαφορετικά συστήματα κοινωνικής πρόνοιας (Αυστρία, Τσεχία, Γερμανία, Ελλάδα, Ιταλία, Νορβηγία, Πολωνία, Σλοβενία, Ισπανία και Ηνωμένο Βασίλειο). Η παρούσα μελέτη εστιάζει στην ανάλυση και συζήτηση μόνον των ελληνικών δεδομένων.

Μεθοδολογία

Θεωρητική μεθοδολογική προσέγγιση

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια ποιοτική έρευνα με στοιχεία επισκόπησης, καθώς στο πλαίσιο της έρευνας αυτής επιχειρήθηκε η καταγραφή των διαθέσιμων στρατηγικών επαγγελματικής (επαν)ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην Ελλάδα, όπως αυτές προέκυψαν από την διερεύνηση των απόψεων εκπροσώπων φορέων που σχετίζονται με θέματα χρόνιων παθήσεων, αναπηρίας και επαγγελματικής (επαν)ένταξης. Η ποιοτική έρευνα εντάσσεται στο κονστρουκτιβιστικό ερευνητικό παράδειγμα σύμφωνα με το οποίο η πραγματικότητα είναι μια κοινωνική κατασκευή για την οποία υπάρχουν πολλαπλές υποκειμενικές ερμηνείες και όχι μια αντικειμενική (Robson, 2010) και συνεπώς χρειάζεται να εξεταστούν τα φαινόμενα από την πλευρά των συμμετεχόντων σε αυτά. Μέσω της ποιοτικής μεθοδολογίας το προς διερεύνηση ζήτημα προσεγγίζεται με ευελιξία και επιδιώκεται η περαιτέρω εμβάθυνση, προσδίδοντας σημασία σε υποκειμενικούς παράγοντες συνδεδεμένους με τους συμμετέχοντες στην ερευνητική διαδικασία (Ίσαρη και Πουρκός, 2015, σ. 36). Ο χαρακτήρας της επισκόπησης που προσδίδεται στην συγκεκριμένη ποιοτική μελέτη συνδέεται με την παραδοχή πως η έρευνα επισκόπησης αποτελεί μια μέθοδο

συλλογής πρωτογενών δεδομένων για ένα συγκεκριμένο ζήτημα για το οποίο ο ερευνητής προσπαθεί να συγκεντρώσει όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες με χρήση ερωτήσεων (Jackson, 2012) ανοικτού ή/ και κλειστού τύπου. Αν και η μελέτη επισκόπησης στοχεύει στη συλλογή δεδομένων σχετικών με χαρακτηριστικά, δράσεις και απόψεις ενός μεγάλου αριθμού ατόμων, μπορεί επίσης να πραγματοποιείται την εκτίμηση αναγκών μιας ομάδας ατόμων, την επίλυση προβλημάτων που έχουν καταγραφεί ή την εξέταση των επιπτώσεων ενός συγκεκριμένου φαινομένου (Salant & Dillman, 1994).

Μεθοδολογικός σχεδιασμός – Διαδικασία

Αρχικά, στο πλαίσιο του σχεδιασμού της ερευνητικής διαδικασίας πραγματοποιήθηκε αναζήτηση δευτερογενών στοιχείων/δεδομένων και ειδικότερα διεξήχθη βιβλιογραφική επισκόπηση για την προσέγγιση και μελέτη σχετικών με τον στόχο της έρευνας πηγών. Στη βάση των δεδομένων της επισκόπησης αυτής αναπτύχθηκε ένα πρωτόκολλο ερωτηματολογίου με κλειστές και ανοιχτές ερωτήσεις, καθώς και ένα πρωτόκολλο ημι-δομημένης συνέντευξης με σκοπό την διερεύνηση της ύπαρξης και διαθεσιμότητας συγκεκριμένων στρατηγικών επαγγελματικής (επαν)ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην αγορά εργασίας.

Αν και στις χρόνιες παθήσεις περιλαμβάνεται ένα πολύ μεγάλο εύρος διαφορετικών παθήσεων, η παρούσα μελέτη επικεντρώθηκε στις παρακάτω επτά κατηγορίες: προβλήματα ψυχικής υγείας, νευρολογικές παθήσεις (με επίκεντρο τις διαταραχές κεφαλαλγίας), μεταβολικές διαταραχές, μυοσκελετικές παθήσεις, ασθένειες του αναπνευστικού συστήματος, καρδιαγγειακές παθήσεις και καρκίνος. Το κριτήριο για την επιλογή των συγκεκριμένων κατηγοριών ήταν οι επιπτώσεις τους στη συμμετοχή των ατόμων στην αγορά εργασίας, βάσει του δείκτη «Απώλεια Ετών λόγω Αναπηρίας» (WHO, 2012).

Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε αναζήτηση φορέων και συλλόγων στην Ελλάδα που εκπροσωπούν τις συγκεκριμένες επτά κατηγορίες χρόνιων παθήσεων. Η αναζήτηση στηρίχθηκε σε βάση δεδομένων που περιελάμβανε σχετικούς φορείς και η οποία είχε δημιουργηθεί για τους σκοπούς προηγούμενης δράσης (stakeholders analysis) του ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος. Επιπλέον, πραγματοποιήθηκε αναζήτηση ειδικών, εκπροσώπων φορέων, που σχετίζονται με θέματα απασχόλησης

και χρόνιων παθήσεων. Μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας ενημέρωσης και της επικοινωνίας με τους εκπροσώπους των φορέων και εφόσον συμφώνησαν να συμμετάσχουν στην έρευνα, ακολούθησε η διαδικασία συλλογής δεδομένων μέσω του ερωτηματολογίου κλειστών και ανοιχτών ερωτήσεων και της ημι-δομημένης συνέντευξης. Το αυτοσυμπληρούμενο ερωτηματολόγιο στάλθηκε στους συμμετέχοντες με email, ενώ σε μία περίπτωση η συμπλήρωση έγινε δια ζώσης με επίβλεψη. Επιπρόσθετα, πραγματοποιήθηκε συνέντευξη με έναν πάροχο υπηρεσιών, έναν χρήστη υπηρεσιών και έναν θεσμικό φορέα. Παρόμοια διαδικασία ακολουθήθηκε σε καθεμία από τις 10 χώρες που συμμετέχουν στο ευρύτερο ερευνητικό πρόγραμμα, όμως η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στην περίπτωση της Ελλάδας.

Συμμετέχοντες

Για την επιλογή του δείγματος εφαρμόστηκε η μέθοδος της δειγματοληψίας ευκολίας (convenience sampling). Στη συγκεκριμένη μέθοδο επιλέγονται από τον ερευνητή για τη συμμετοχή τους στο δείγμα άτομα τα οποία είναι εύκολα προσβάσιμα και πληρούν ορισμένα πρακτικά κριτήρια όπως για παράδειγμα εγγύτητα, προθυμία συμμετοχής και διαθεσιμότητα (Dörnyei, 2007). Βασικό μειονέκτημα της συγκεκριμένης μεθόδου αποτελεί η χαμηλή αντιπροσωπευτικότητα και άρα η αδυναμία γενίκευσης των αποτελεσμάτων (Etikan, Musa, & Alkassim, 2016).

Αναζητήθηκαν συμμετέχοντες μέσω της βάσης δεδομένων η οποία συμπεριλάμβανε σχετικούς με τον στόχο της έρευνας φορείς και είχε δημιουργηθεί για τους σκοπούς του ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος. Στην έρευνα συμμετείχαν συνολικά δεκατρείς (13) εκπρόσωποι διαφόρων φορέων στην Ελλάδα.

Ειδικότερα, χορηγήθηκε αυτοσυμπληρούμενο ερωτηματολόγιο σε 10 εκπρόσωπους φορέων (εκπρόσωποι φορέων / συλλόγων σχετικών με καθεμία από τις επτά κατηγορίες χρόνιων παθήσεων που μελετώνται στη συγκεκριμένη έρευνα και τρεις ειδικοί, εκπρόσωποι φορέων που σχετίζονται με θέματα απασχόλησης και χρόνιων παθήσεων). Συγκεκριμένα, οι 10 συμμετέχοντες εκπροσωπούσαν:

α. φορείς που σχετίζονται με θέματα απασχόλησης και χρόνιων παθήσεων/ αναπηρίας (Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού, Συνήγορος του Πολίτη, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ΠΕΨΑΕΕ-Πανελλαδική Ένωση για την Ψυχοκοινωνική Αποκατάσταση και την Επαγγελματική Επανάταξη),

β. συλλόγους και εκπροσώπους χρονίως πασχόντων (Πανελλήνια Ομοσπονδία Σωματείων Συλλόγων Ατόμων με Σακχαρώδη Διαβήτη, Πνευμονική Υπέρταση Ελλάδος, Πανθεσσαλική Ένωση Ατόμων για τη Σκλήρυνση κατά Πλάκας, Ελληνική Αντικαρκινική Εταιρία, Σύλλογος Σκελετικής Υγείας 'Πεταλούδα', εκπρόσωπος ΚοινΣΕπ Ένταξης με καρδιαγγειακή πάθηση).

Επίσης, πραγματοποιήθηκε συνέντευξη με 3 εκπροσώπους των παρακάτω φορέων:

α. πάροχο υπηρεσιών (ΕΔΡΑ-Κοινωνικές Συνεταιριστικές Δραστηριότητες Ευπαθών Ομάδων),

β. χρήστη υπηρεσιών (Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία- Ε.Σ.Α.μεΑ.),

γ. θεσμικό φορέα (Υπουργείο Εργασίας Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας-Ειδική Υπηρεσία για την Κοινωνική Ένταξη και την Κοινωνική Οικονομία).

Εργασία Συλλογής Δεδομένων

Για τη συλλογή των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε αυτοσυμπληρούμενο ερωτηματολόγιο ανοιχτών και κλειστών ερωτήσεων και ημι-δομημένη συνέντευξη. Τόσο το πρωτόκολλο του ερωτηματολογίου, όσο και το πρωτόκολλο της συνέντευξης κατασκευάστηκαν με βάση τα δεδομένα που είχαν συλλεχθεί μέσω έρευνας δευτερογενών στοιχείων.

Ειδικότερα, το ερωτηματολόγιο αποτελείται από συνολικά είκοσι εννέα (29) ερωτήσεις, 13 κλειστού και 16 ανοιχτού τύπου (μέρος του ερωτηματολογίου παρουσιάζεται στο Παράρτημα Α). Οι ερωτήσεις κατανέμονται σε τρεις κεντρικές ενότητες, οι οποίες περιγράφονται παρακάτω:

Ενότητα Α: Γενικές πληροφορίες σχετικά με τον φορέα/σύλλογο/υπηρεσία.

Στην ενότητα αυτή ζητούνταν κάποιες γενικές πληροφορίες για τα στοιχεία του φορέα που συμπληρώνει το ερωτηματολόγιο και την εμπειρία του φορέα ή τις υπηρεσίες που παρέχει σε σχέση με την απασχόληση/ εργασία των ατόμων με χρόνιες παθήσεις (7 ερωτήσεις ανοιχτού και 1 ερώτηση κλειστού τύπου)

Ενότητα Β: Πληροφορίες για την Ελληνική νομοθεσία που διέπει την απασχόληση/ εργασία των ατόμων με μειωμένη ικανότητα εργασίας.

Στην ενότητα αυτή ζητούνταν από τους ερωτώμενους α) πληροφορίες σε σχέση με το αν υπάρχουν νομοθετικές διατάξεις, παροχές και ειδικές ρυθμίσεις που αφορούν

την απασχόληση των ατόμων με μειωμένη ικανότητα εργασίας γενικά, και β) αναφορά σε αυτές (6 ερωτήσεις ανοικτού και 7 ερωτήσεις κλειστού τύπου).

Ενότητα Γ: Πληροφορίες σχετικά με τη νομοθεσία, τα συστήματα και τις υπηρεσίες που σχετίζονται με συγκεκριμένες χρόνιες παθήσεις (π.χ. νομοθεσία για τα άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας).

Στην τελευταία αυτή ενότητα, ζητούνταν αρχικά να επιλεγθεί από τους ερωτώμενους μια συγκεκριμένη ομάδα χρονίως πασχόντων από τις 7 που εντάσσονται στη συγκεκριμένη έρευνα και κατόπιν να απαντήσουν σε ερωτήσεις (3 ανοικτού και 5 κλειστού τύπου) που αφορούσαν σε νομοθετικές διατάξεις, παροχές και ειδικές ρυθμίσεις για την ομάδα των χρονίως πασχόντων που επέλεξαν.

Το πρωτόκολλο της ημι-δομημένης συνέντευξης αποτελείται από 3 άξονες, στον καθένα από τους οποίους περιλαμβάνονται 4 κατηγορίες ανοικτών ερωτήσεων (μέρος του πρωτοκόλλου της συνέντευξης παρουσιάζεται στο Παράρτημα Β). Το πρωτόκολλο επικεντρώνεται στη διερεύνηση διαθέσιμων πολιτικών, προγραμμάτων και υπηρεσιών για την επαγγελματική (επαν)ένταξη των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην αγορά εργασίας. Συγκεκριμένα, οι ερωτήσεις της συνέντευξης αφορούν στα παρακάτω:

α. στοιχεία που σχετίζονται με τους φορείς, τους οργανισμούς και τους λήπτες παροχής υπηρεσιών που συμμετείχαν στην έρευνα,

β. στοιχεία για συγκεκριμένες κρατικές πολιτικές και στρατηγικές που ρυθμίζουν την απασχόληση/εργασία των ατόμων με χρόνιες παθήσεις (όπως: τίτλος, στόχοι, επιλεξιμότητα, πληθυσμοί στόχοι, μακροχρόνιες/βραχυχρόνιες, υπεύθυνοι οργανισμοί/ γραφεία, τομέας εφαρμογής, πηγές χρηματοδότησης, ενδεχόμενοι συνεργάτες, κατηγορίες χρόνιων παθήσεων που καλύπτουν κλπ.)

γ. στοιχεία σχετικά με προγράμματα και δράσεις που στοχεύουν στην προώθηση της εργασιακής (επαν)ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις (όπως: τίτλος, στόχοι, επιλεξιμότητα, πληθυσμοί στόχοι, μακροχρόνιες/βραχυχρόνιες, υπεύθυνος οργανισμός/ γραφείο, τομέας εφαρμογής, πηγή χρηματοδότησης, προστατευμένα εργαστήρια/ανοιχτή αγορά εργασίας, πιθανές συνεργασίες, κατηγορίες χρόνιων παθήσεων που καλύπτουν, κλπ.)

δ. στοιχεία σχετικά με υπηρεσίες που διευκολύνουν την εργασιακή (επαν)ένταξη των ατόμων με χρόνιες παθήσεις (όπως: τίτλος/όνομα, στόχοι, επιλεξιμότητα, πληθυσμοί στόχοι, μακροχρόνιες/βραχυχρόνιες, υπεύθυνος οργανισμός/ γραφείο, τομέας εφαρμογής, τύπος φορέα παροχής υπηρεσιών (κερδοσκοπικός ή μη,

δημόσιος), πηγή χρηματοδότησης, προστατευμένα εργαστήρια/ανοιχτή αγορά εργασίας, πιθανές συνεργασίες, κατηγορίες χρόνιων παθήσεων που καλύπτουν, κλπ.)

ε. στοιχεία σχετικά με την προσβασιμότητα αλλά και την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των κρατικών πολιτικών-στρατηγικών, των προγραμμάτων και των υπηρεσιών που αφορούν την εργασιακή (επαν)ένταξη των ατόμων με χρόνιες παθήσεις, και

στ. απόψεις των συμμετεχόντων σχετικά με τις πολιτικές και στρατηγικές που επισημάνθηκαν από τον ίδιο/ την ίδια (π.χ. πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, προκλήσεις και ευκαιρίες, επάρκεια κρατικής οικονομικής υποστήριξης, καταλληλότητα (επάρκεια) συντονισμού εμπλεκόμενων φορέων, πιθανά κενά, κόστος & αποτελεσματικότητα, αποτελεσματικότητα στην (επαν)ένταξη των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην ανοιχτή αγορά εργασίας).

Ανάλυση δεδομένων

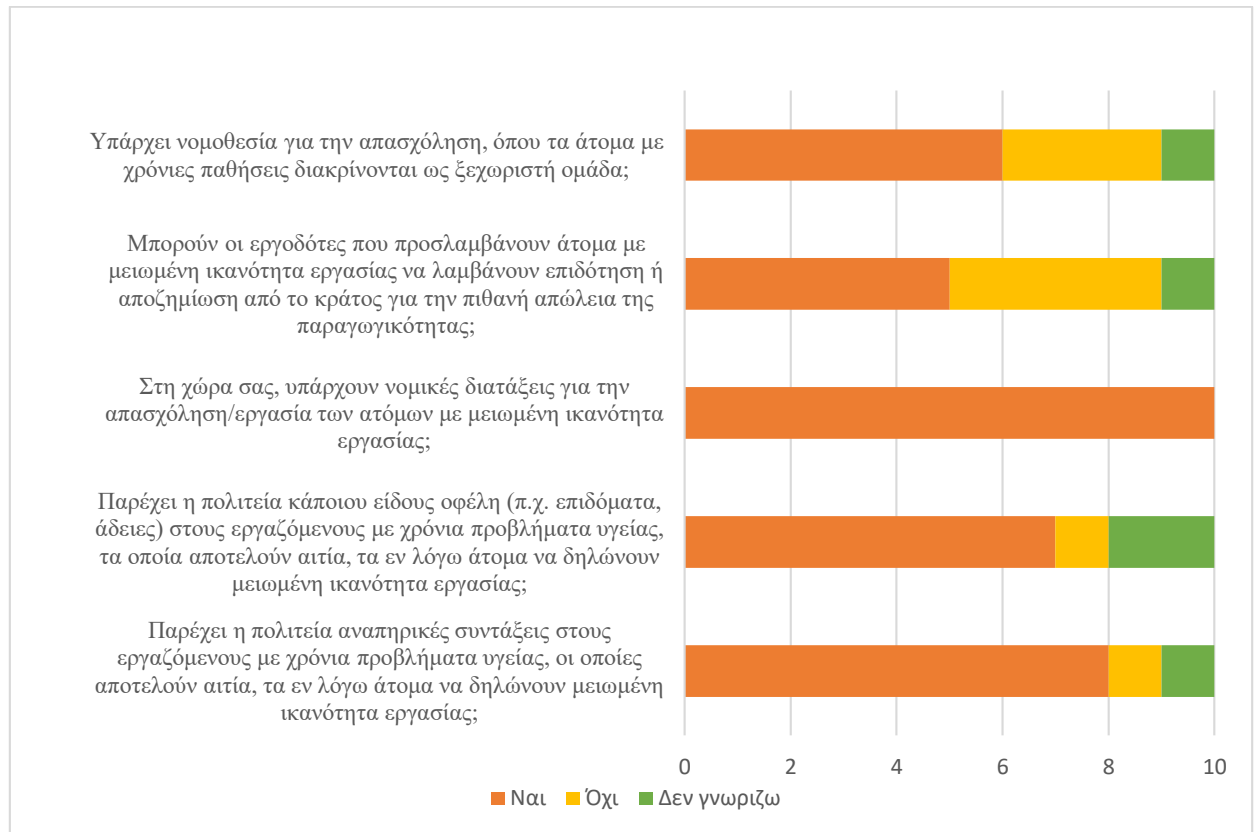
Η επεξεργασία και ανάλυση των δεδομένων που προέκυψαν από τις ανοικτού τύπου ερωτήσεις, τόσο του ερωτηματολογίου όσο και των συνεντεύξεων, πραγματοποιήθηκε με την χρήση της ποιοτικής μεθόδου της θεματικής ανάλυσης. Η συγκεκριμένη μέθοδος ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων χαρακτηρίζεται εύχρηστη και ευέλικτη (Ίσαρη και Πουρκός, 2015). Μέσα από τον εντοπισμό και την περιγραφή των θεματικών μοτίβων ο ερευνητής καλείται να προσδιορίσει ο ίδιος, επιστημολογικά και θεωρητικά, την ανάλυσή του, αφού καταλήξει στο θεματικό χάρτη των δεδομένων του. Τα στάδια της θεματικής ανάλυσης είναι: 1) Εξοικείωση με τα δεδομένα, 2) κωδικοποίηση των δεδομένων, 3) αναζήτηση θεμάτων, 4) επανεξέταση- βελτίωση των θεμάτων, 5) ορισμός θεμάτων και 6) συγγραφή των ευρημάτων (Braun & Clarke, 2006). Για την οργάνωση του περιεχομένου και την κατηγοριοποίηση των δεδομένων της παρούσας έρευνας χρησιμοποιήθηκε το πακέτο NVivo 11. Ως προς την ανάλυση των δεδομένων που προέκυψαν από τις κλειστού τύπου ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, εφαρμόστηκε περιγραφική στατιστική ανάλυση για τον υπολογισμό ποσοστών.

Αποτελέσματα

Αρχικά, περιγράφονται τα αποτελέσματα (ποσοστά) για καθεμία από τις κλειστού τύπου ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, το οποίο συμπληρώθηκε από 10 συμμετέχοντες. Η γενικότερη εικόνα που προκύπτει είναι πως στη χώρα μας υπάρχουν διαθέσιμες στρατηγικές που απευθύνονται και στα άτομα με χρόνιες παθήσεις, οι οποίες στοχεύουν στην επαγγελματική τους (επαν)ένταξη. Συγκεκριμένα, όλοι οι ερωτώμενοι (100%) συμφώνησαν ότι στη χώρα μας υπάρχουν νομικές διατάξεις για την απασχόληση των ατόμων με μειωμένη ικανότητα εργασίας, ενώ το 60% δήλωσε ότι υπάρχει νομοθεσία για την απασχόληση, όπου τα άτομα με χρόνιες παθήσεις αναφέρονται με κάποιο τρόπο ως ξεχωριστή ομάδα (Γράφημα 1). Σε σχέση με τα κίνητρα που δίνονται από την πολιτεία στους εργοδότες για την πρόσληψη ατόμων με χρόνιες παθήσεις ή τη διατήρηση αυτών στις θέσεις εργασίας τους, το 50% των ερωτώμενων απάντησε πως υπάρχουν τέτοιου είδους κίνητρα (Γράφημα 1). Σε ότι αφορά την εικόνα που έχουν οι ερωτώμενοι για τις παροχές της πολιτείας (επιδόματα, άδειες, συντάξεις) προς τα άτομα που δηλώνουν μειωμένη ικανότητα εργασίας εξαιτίας κάποιας χρόνιας πάθησης, η πλειοψηφία αυτών δήλωσε ότι στη χώρα μας υπάρχουν τέτοιου είδους παροχές. Συγκεκριμένα, το 70% των ερωτώμενων συμφώνησε πως από το κράτος παρέχονται ειδικά οφέλη (επιδόματα, άδειες) στους εργαζόμενους με προβλήματα υγείας τα οποία αποτελούν αιτία μειωμένης ικανότητας για εργασία, ενώ το 80% απάντησε καταφατικά στην ερώτηση που αφορά την παροχή αναπηρικών συντάξεων σε εργαζόμενους με προβλήματα υγείας, τα οποία αποτελούν αιτία μειωμένης ικανότητας για εργασία (Γράφημα 1).

ΓΡΑΦΗΜΑ 1:

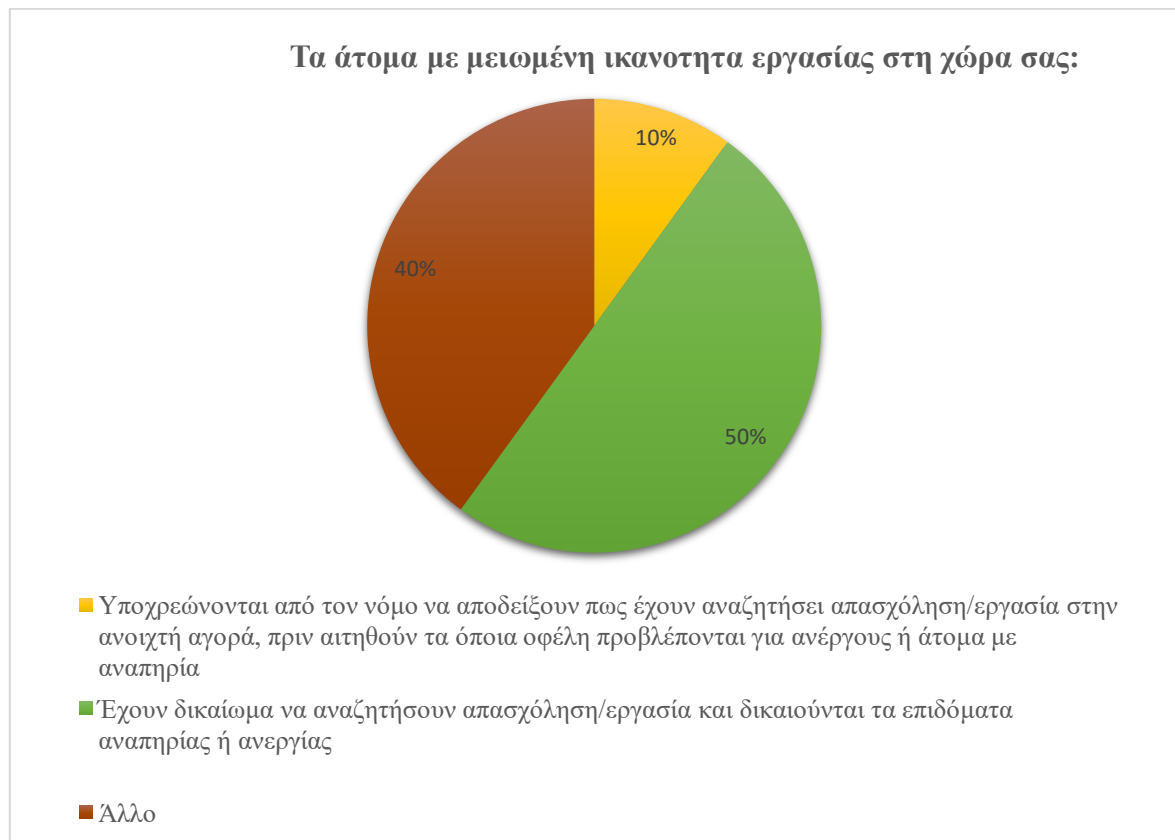
Απαντήσεις των ερωτώμενων σχετικά με την ύπαρξη συγκεκριμένων στρατηγικών για την απασχόληση των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην Ελλάδα.

Όταν ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να επιλέξουν μία από τις τρεις εναλλακτικές απαντήσεις σε σχέση με το τι ισχύει για τα άτομα με μειωμένη ικανότητα εργασίας στη χώρα μας, τα αποτελέσματα είχαν ως εξής: Το 50% των συμμετεχόντων επέλεξε την απάντηση «έχουν δικαίωμα να αναζητήσουν απασχόληση/εργασία και δικαιούνται τα επιδόματα αναπηρίας ή ανεργίας», και το 40% επέλεξε «άλλο» (Γράφημα 2). Οι ερωτώμενοι που απάντησαν «άλλο» προσδιόρισαν περεταίρω την επιλογή τους αναφερόμενοι στη λήψη διαφόρων παροχών, όπως επιδόματα και συντάξεις. Μόνο το 10% των συμμετεχόντων απάντησε πως «υποχρεώνονται από τον νόμο να αποδείξουν πως έχουν αναζητήσει απασχόληση/εργασία στην ανοιχτή αγορά, πριν αιτηθούν τα όποια οφέλη προβλέπονται για ανέργους ή άτομα με αναπηρία».

ΓΡΑΦΗΜΑ 2:

Απαντήσεις των ερωτώμενων σχετικά με το τι ισχύει για τα άτομα με μειωμένη ικανότητα εργασίας στην Ελλάδα.

Σε σχέση με την ερώτηση «υπάρχει σύστημα ποσόστωσης για τους εργοδότες στη χώρα σας αναφορικά με την πρόσληψη των ατόμων με χρόνιες παθήσεις;» το 100% των ερωτώμενων γνώριζαν για το σύστημα ποσόστωσης που είναι σε ισχύ στη χώρα μας κι επέλεξαν την απάντηση που ανέφερε πως υπάρχει ανάλογο σύστημα το οποίο αφορά οργανισμούς δημόσιου και ιδιωτικού τομέα.

Στα δεδομένα που συλλέχθηκαν από τις ανοιχτού τύπου ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, όπως και από την συνέντευξη, εφαρμόστηκε η μέθοδος της θεματικής ανάλυσης. Καταρχάς, οι διαθέσιμες στρατηγικές επαγγελματικής (επαν)ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις που αναζητήθηκαν στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας κατηγοριοποιήθηκαν και ταξινομήθηκαν στις ακόλουθες κατηγορίες: α) πολιτικές, β) συστήματα, γ) υπηρεσίες. Με τον όρο «πολιτικές», εννοούνται κάθε είδους νομοθετικά πλαίσια δεσμευτικά και μη, διατάξεις ή και πολιτικές που θέτουν ένα πλαίσιο δράσης σε παγκόσμιο, περιφερειακό, εθνικό ή και τοπικό

επίπεδο. Στην κατηγορία «συστήματα», εντάσσονται κάθε είδους υποστηρικτικές ή/και οικονομικές παροχές ή προγράμματα που στοχεύουν: α) στην ενεργοποίηση των ανέργων για την επαγγελματική τους επανένταξη, β) στην υποστήριξη των εργαζομένων με στόχο να παραμείνουν στην εργασία τους, και γ) στην υποστήριξη των εργοδοτών ή/και των υπηρεσιών απασχόλησης προκειμένου να διευκολύνουν την συμμετοχή των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην αγορά εργασίας. Τέλος, στην κατηγορία «υπηρεσίες» περιλαμβάνεται κάθε μορφής γενική ή εξειδικευμένη υπηρεσία που παρέχεται από ιδιωτικούς ή/και δημόσιους φορείς και συμβάλλει στην εύρεση απασχόλησης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις. Επίσης, εντάσσονται και οι κοινωνικές υπηρεσίες που άμεσα ή έμμεσα συμβάλλουν στην ενίσχυση της εργασιακής (επαν)ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις. Οι παραπάνω κατηγορίες πέραν του ότι αποτελούν κομμάτια του ίδιου «πάζλ», συνδέονται μεταξύ τους και με έναν επιπλέον τρόπο, αφού η μία κατηγορία οδηγεί και συμβάλλει στην δημιουργία της επόμενης. Συνεπώς, ξεκινώντας από τις «πολιτικές», αυτές δημιουργούν και επηρεάζουν άμεσα τα «συστήματα», τα οποία στην πραγματικότητα αποτελούν και το όχημα με το οποίο οι πολιτικές υλοποιούνται. Κατόπιν, τα «συστήματα» διευκολύνουν τη μεταμόρφωση των στόχων που φέρουν οι «πολιτικές» σε συγκεκριμένες «υπηρεσίες», οι οποίες εν συνεχεία παρέχονται από τους φορείς-παρόχους υπηρεσιών προς την ομάδα στόχο, που στην προκειμένη περίπτωση είναι τα άτομα με χρόνιες παθήσεις. Παρακάτω παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της επεξεργασίας των ποιοτικών δεδομένων, τα οποία συλλέχθηκαν από τις ανοιχτού τύπου ερωτήσεις του ερωτηματολογίου και από την συνέντευξη, σε σχέση με καθεμία από τις τρεις κατηγορίες στρατηγικών (πολιτικές, συστήματα, υπηρεσίες).

Πολιτικές στην Ελλάδα

Η ανάλυση των δεδομένων έδειξε ότι, με εξαίρεση τα προβλήματα ψυχικής υγείας, όλες οι άλλες χρόνιες παθήσεις περιλαμβάνονται σε νομοθετικές ρυθμίσεις και διατάξεις που αφορούν γενικότερα τα ζητήματα της αναπηρίας ή των κοινωνικά ευπαθών ομάδων. Δεν υπάρχουν ρυθμίσεις, διατάξεις, νόμοι που να αναφέρονται εξειδικευμένα ή αποκλειστικά στα άτομα με χρόνιες παθήσεις.

Σε επίπεδο διεθνών συμβάσεων, με το νόμο 4074/2012 έχει κυρωθεί στη χώρα μας η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία και

του αντίστοιχου Προαιρετικού Πρωτοκόλλου, όπου στο άρθρο 27 γίνεται αναφορά στα ζητήματα εργασίας και απασχόλησης:

«Άρθρο 27.

1. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη αναγνωρίζουν το δικαίωμα στην εργασία των ατόμων με αναπηρίες, σε ίση βάση με τους άλλους. Αυτό συμπεριλαμβάνει το δικαίωμα στην ευκαιρία να κερδίζουν τα προς το ζην από εργασία που επιλέγεται ελεύθερα ή είναι αποδεκτή σε μια αγοράς εργασίας και σε ένα εργασιακό περιβάλλον που είναι ανοικτό, ενιαίο και προσβάσιμο στα άτομα με αναπηρίες. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη προστατεύουν και διασφαλίζουν την άσκηση του δικαιώματος στην εργασία, περιλαμβανομένων και εκείνων που αποκτούν μια αναπηρία κατά τη διάρκεια της εργασίας τους, λαμβάνοντας τα κατάλληλα μέτρα, και μέσω της νομοθεσίας, [.....].»

Σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, στην Ελλάδα, όπως και στις υπόλοιπες Ευρωπαϊκές χώρες έχουν θεσπιστεί νομοθετικές διατάξεις κατά των διακρίσεων και υπέρ της ίσης μεταχείρισης με το νόμο 3304/2005 - «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού». Σύμφωνα με το άρθρο 10 του νόμου, οι εργοδότες, υποχρεούνται να λάβουν όλα τα απαραίτητα μέτρα για τις εύλογες προσαρμογές του χώρου εργασίας εφόσον είναι αναγκαίες και δεν συνιστούν δυσανάλογη επιβάρυνση για τους εργοδότες.

Σε επίπεδο εθνικής νομοθεσίας, τα άτομα με χρόνιες παθήσεις καλύπτονται για ζητήματα απασχόλησης και εργασίας από το νόμο 2643/1998 – «Μέριμνα για την απασχόληση προσώπων ειδικών κατηγοριών και άλλες διατάξεις». Σύμφωνα με τον παραπάνω νόμο, κάποιες κατηγορίες προσώπων χαρακτηρίζονται ως «προστατευόμενοι». Στην κατηγορία αυτή μεταξύ άλλων περιλαμβάνονται και τα άτομα με ποσοστό αναπηρίας 50% και άνω.

Μέσα από το νόμο 2643/1998 προκύπτουν μια σειρά από προστατευτικές διατάξεις σε θέματα απασχόλησης για τους ανθρώπους που συγκεντρώνουν ποσοστό αναπηρίας 50% και πάνω και άρα θεωρούνται ότι έχουν μειωμένη ικανότητα εργασίας. Συγκεκριμένα, έχει θεσπιστεί το σύστημα της ποσόστωσης για την υποχρεωτική απασχόληση ατόμων με αναπηρίες και ποσοστό αναπηρίας άνω του 50% στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα. Όσον αφορά τον ιδιωτικό τομέα, οι επιχειρήσεις και συγκεκριμένα εκείνες που απασχολούν πάνω από 50 εργαζόμενους και έχουν θετικά οικονομικά στοιχεία τα τελευταία 2 έτη, υποχρεούνται να απασχολούν σε ένα ποσοστό 8% άτομα

που ανήκουν στην κατηγορία των «προστατευόμενων», εκ των οποίων το 2% θα πρέπει να είναι της κατηγορίας (β), δηλαδή άτομα με ποσοστό αναπηρίας άνω του 50%. Όπως προέκυψε από τις συνεντεύξεις, το παραπάνω μέτρο δεν δείχνει να έχει εφαρμοστεί αποτελεσματικά, αφενός λόγω της οικονομικής κρίσης, αφετέρου λόγω της αναποτελεσματικής εφαρμογής του νόμου που επιτρέπει σε μεγάλο αριθμό εργοδοτών να μη συμμορφώνεται. Όσον αφορά τον ευρύτερο δημόσιο τομέα, η υποχρέωση ποσόστωσης για τα άτομα που ανήκουν στην κατηγορία των «προστατευόμενων» είναι 5%, όπου τα 3/8 αυτών μπορούν να είναι άτομα με ποσοστό αναπηρίας άνω του 50%. Οι δημόσιες υπηρεσίες, τα νομικά πρόσωπα δημόσιου δικαίου και οι οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης (Ο.Τ.Α.), υποχρεούνται να διορίζουν ή να προσλαμβάνουν πρόσωπα προστατευόμενα από το άρθρο 1, με σειρά προτεραιότητας σε θέσεις που αντιστοιχούν στο 5% των θέσεων που προκηρύσσονται κάθε φορά. Σε κάποιες δημόσιες υπηρεσίες υπάρχει υποχρέωση πρόσληψης του 20% από την κατηγορία των «προστατευόμενων» του νόμου, για συγκεκριμένες εργασίες (π.χ. φύλακες, θυρωροί, κηπουροί κ.α.) – δίχως όμως να αναφέρεται συγκεκριμένο ποσοστό για τα άτομα με ποσοστό αναπηρίας άνω του 50%. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι, όπως αναδείχθηκε από τις συνεντεύξεις, από το 1998 και μετά που θεσπίστηκε ο συγκεκριμένος νόμος (2643/1998) πολύ λίγες προκηρύξεις θέσεων έχουν δημοσιευτεί και προχωρήσει.

Για τους εργαζόμενους με αναπηρίες/ χρόνιες παθήσεις, υπάρχουν κάποιες διατάξεις που αφορούν ευνοϊκές ρυθμίσεις και οι οποίες αναφέρονται κατά κύριο λόγο στο δημόσιο τομέα. Σύμφωνα με το νόμο 3528/2007 (ΦΕΚ 26/Α/09.02.2007) ο οποίος αναφέρεται στον κώδικα Δημοσίων Υπαλλήλων, και συγκεκριμένα το άρθρο 50, υπάλληλοι με ποσοστό αναπηρίας πενήντα τοις εκατό (50%) και άνω δικαιούνται από την υπηρεσία κάθε ημερολογιακό έτος άδεια με αποδοχές έξι εργάσιμων ημερών επιπλέον της κανονικής τους άδειας, ενώ υπάλληλοι που πάσχουν από νόσημα το οποίο απαιτεί τακτικές μεταγγίσεις αίματος ή χρήζει περιοδικής νοσηλείας δικαιούνται ειδική άδεια με αποδοχές έως είκοσι δύο (22) εργάσιμες ημέρες το χρόνο. Με τον ίδιο νόμο και το άρθρο 21, υπάρχει επίσης η δυνατότητα για τους εργαζόμενους που απολύθηκαν λόγω σωματικής ή ψυχικής αναπηρίας, μετά από πέντε χρόνια να επανεξεταστούν και να επανέλθουν εφόσον κριθεί από ειδική επιτροπή η ικανότητα να εκτελούν τα καθήκοντα τους. Ως ευνοϊκή διάταξη θεωρείται και το γεγονός ότι μέσω του νόμου 3731/2008 Άρθ.30, παρ. 8, τα άτομα με αναπηρία ποσοστού μεγαλύτερου του 67% δικαιούνται μείωση ωραρίου εργασίας κατά 1 ώρα στο δημόσιο τομέα.

Επίσης, ο νόμος 3846/2010 – «Εγγυήσεις για την εργασιακή ασφάλεια και άλλες διατάξεις» με το άρθρο 5, δίνει τη δυνατότητα να μετατρέψει ο εργαζόμενος την τακτική απασχόληση του σε «τηλεργασία». Τέλος, σύμφωνα με το άρθρο 90 του νόμου 4172/2013 περί διαθεσιμότητας δημοσίων υπαλλήλων εξαιρούνται από διαθεσιμότητα υπάλληλοι με αναπηρία ποσοστού 67% και άνω.

Στη χώρα μας, υπάρχει ακόμη νομοθεσία που αφορά τους κοινωνικούς συνεταιρισμούς περιορισμένης ευθύνης και περιλαμβάνει ευνοϊκές ρυθμίσεις για την εργασιακή ένταξη των ατόμων με προβλήματα ψυχικής υγείας (νόμος 2716/1999), αλλά και για την κοινωνική οικονομία και τις κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις (νόμος 4019/2011). Ανάλογα με τον ειδικότερο σκοπό τους, οι Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις διακρίνονται στις εξής κατηγορίες: α) Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Ένταξης, οι οποίες στοχεύουν στην ένταξη στην οικονομική και κοινωνική ζωή των ατόμων που ανήκουν στις Ευάλωτες Ομάδες Πληθυσμού. Ποσοστό 40% κατ' ελάχιστον των εργαζομένων στις Επιχειρήσεις αυτές πρέπει να ανήκουν υποχρεωτικά στις Ευάλωτες Ομάδες Πληθυσμού. β) Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Φροντίδας, οι οποίες αφορούν στην παραγωγή και παροχή προϊόντων και υπηρεσιών κοινωνικού - προνοιακού χαρακτήρα και γ) Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Συλλογικού και Παραγωγικού Σκοπού, οι οποίες αφορούν την παραγωγή προϊόντων και παροχή υπηρεσιών για την ικανοποίηση των αναγκών της συλλογικότητας. Η πρώτη μορφή Κοινωνικής Συνεταιριστικής Επιχείρησης στην Ελλάδα ήταν οι ΚοιΣΠΕ [Κοινωνικοί Συνεταιρισμοί Περιορισμένης Ευθύνης] με τον Νόμο του 2716/1999. Με τον Νόμο 4019/2011, οι ΚοιΣΠΕ αυτοδίκαια αναγνωρίζονται σαν ΚοινΣΕπ ένταξης. Από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι στην Ελλάδα σήμερα έχουν συσταθεί και υπάρχουν γύρω στις 1.000 ΚοινΣΕπ. Οι ΚοινΣΕπ ένταξης, λόγω του ιδιαίτερου σκοπού και χαρακτήρα τους, είναι οι λιγότερες σε αριθμό, συγκεκριμένα δεν ξεπερνούν τις 20.

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων προκύπτει ότι δεν υπάρχουν συγκεκριμένες ρυθμίσεις για την επανένταξη στην εργασία εργαζομένου ο οποίος απουσιάζει για μεγάλο χρονικό διάστημα, ή αναγκάζεται λόγω της χρόνιας πάθησής του να εγκαταλείψει την εργασία του.

Συστήματα στην Ελλάδα

Σε επίπεδο συστημάτων, στην Ελλάδα έχουν κατά διαστήματα εφαρμοστεί διάφορα προγράμματα και δράσεις με σκοπό την υποστήριξη της απασχόλησης όπου περιλαμβάνονταν και άτομα με χρόνιες παθήσεις. Ένα από αυτά, ήταν οι τοπικές δράσεις για την κοινωνική ένταξη των ευάλωτων ομάδων (ΤΟΠΕΚΟ) το οποίο προέβλεπε χρηματοδότηση με σκοπό την ανάπτυξη συνεργασιών μεταξύ εταιριών συμβούλων, κέντρων επαγγελματικής κατάρτισης και άλλων φορέων για την ενίσχυση των εγγεγραμμένων στο μητρώο του ΟΑΕΔ ανέργων, προερχόμενων από ευάλωτες κοινωνικές ομάδες (ΕΚΟ). Το πρόγραμμα είχε συνολικό προϋπολογισμό 60.000.000 ευρώ και βασικός του στόχος ήταν οι ωφελούμενοι άνεργοι να καταρτισθούν σε ποικίλη θεματολογία, να λάβουν υπηρεσίες συμβουλευτικής και ψυχοκοινωνικής στήριξης, να προσληφθούν σε επιχειρήσεις ή να ανοίξουν δικές τους ατομικές ή κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις. Η τιμή στόχος για τον αριθμό των ατόμων ανέργων ευπαθών κοινωνικά ομάδων που θα ωφελούνταν από τη συγκεκριμένη δράση ήταν 12.298 ωφελούμενοι σε όλη τη χώρα. Από τις συνεντεύξεις προέκυψε ότι από τις 131 αναπτυξιακές συμπράξεις που δημιουργήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος, οι 36 περιλάμβαναν στην ομάδα στόχο τους και άτομα με αναπηρία, οι 8 άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας και 1 άτομα με διάφορες χρόνιες παθήσεις. Ένα αντίστοιχο πρόγραμμα ήταν και τα Τοπικά Σχέδια Απασχόλησης, προσαρμοσμένα στις ανάγκες των τοπικών αγορών εργασίας (ΤΟΠΣΑ), το οποίο υλοποιήθηκε μέσω των 13 ενδιάμεσων διαχειριστικών αρχών των περιφερειών της χώρας με συνολικό προϋπολογισμό 80.000.000 ευρώ και στόχο να ωφεληθούν περίπου 30.000 άνεργοι. Στις συγκεκριμένες δράσεις η ομάδα στόχος των ανέργων δεν ήταν άτομα από συγκεκριμένες ευπαθείς κοινωνικά ομάδες, αλλά από τον γενικό πληθυσμό της χώρας. Ακόμη, η συμμετοχή των ατόμων με αναπηρίες σε προγράμματα απασχόλησης του Ο.Α.Ε.Δ., όπως για παράδειγμα σε προσωρινές θέσεις στις τοπικές κοινότητες/ δήμους (κοινωφελής εργασία) ή σε προγράμματα κατάρτισης και απασχόλησης (voucher) μοριοδοτείται επιπλέον σε κάποιες περιπτώσεις λόγω της αναπηρίας. Επίσης, σύμφωνα με το άρθρο 13 του νόμου 4331/2015 δίνεται η δυνατότητα στα άτομα με αναπηρία να συνδυάσουν τη λήψη κοινωνικών παροχών που ίσως λαμβάνουν με την εργασία σε κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις ή με τις επιδοτήσεις που

ενδεχομένως να προκύψουν από τη συμμετοχή τους σε προγράμματα κατάρτισης ή απασχόλησης.

Τα άτομα με χρόνιες παθήσεις που στην προκειμένη περίπτωση της χώρας μας ανήκουν στην κατηγορία των ατόμων με αναπηρία, δεν έχουν κάποια συγκεκριμένη υποχρέωση προς το κράτος ως προς τη συμμετοχή τους σε δράσεις ενεργοποίησης για την (επαν)ένταξη τους, προκειμένου να καθίστανται δικαιούχοι των κοινωνικών παροχών. Λόγω της οικονομικής κρίσης, δεν υπάρχουν επίσης επί του παρόντος στη χώρα μας προγράμματα για την επιδότηση του μισθολογικού κόστους, προκειμένου να προσλάβει κάποιος εργοδότης ένα άτομο με αναπηρία, έχει υπάρξει όμως σχετικό πρόγραμμα για την επιδότηση του κόστους των ασφαλιστικών εισφορών. Συγκεκριμένα, το έτος 2010 τέθηκε σε ισχύ το «Ειδικό τριετές πρόγραμμα ενίσχυσης των εργοδοτών με επιχορήγηση που αντιστοιχεί στο ύψος των ασφαλιστικών εισφορών για την πρόσληψη 2.300 ανέργων Ατόμων με Αναπηρίες (ΑμεΑ), Απεξαρτημένων από εξαρτησιογόνες ουσίες, Αποφυλακισμένων, Νεαρών Παραβατικών Ατόμων». Το συγκεκριμένο πρόγραμμα υλοποιήθηκε από τον Ο.Α.Ε.Δ. για την πρόσληψη 2300 ατόμων ειδικών κοινωνικών ομάδων εκ των οποίων οι 2.200 με πλήρη απασχόληση και οι 100 με μερική απασχόληση, όπου οι εργοδότες λάμβαναν επιδότηση του συνόλου των ασφαλιστικών εισφορών. Το πρόγραμμα απευθυνόταν σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, Συνεταιρισμούς, Επαγγελματικά Σωματεία και Ενώσεις αυτών, Σωματεία, Αστικές Εταιρίες μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, Κοινωνικοί Συνεταιρισμοί Κοινοπραξίες και γενικά εργοδότες του ιδιωτικού τομέα, με προτεραιότητα στις μικρές επιχειρήσεις που απασχολούν έως 50 άτομα. Ένα ακόμη πρόγραμμα που έλαβε χώρα το έτος 2010, αφορούσε τη επιδότηση 800 ατόμων από ευπαθείς κοινωνικά ομάδες για την δημιουργία επιχειρήσεων, ενώ παράλληλα επιδοτήθηκαν και εργονομικές διευθετήσεις για 50 θέσεις εργασίας που αφορούσαν άτομα με αναπηρίες μέσω του ειδικού προγράμματος του Ο.Α.Ε.Δ με τίτλο: «Πρόγραμμα Επιχορήγησης 800 νέων ελευθέρων επαγγελματιών Ατόμων με Αναπηρίες (Α.με.Α), Απεξαρτημένων από εξαρτησιογόνες ουσίες και Αποφυλακισμένων ηλικίας 18-64 ετών και Πρόγραμμα Επιχορήγησης 50 θέσεων Εργονομικής Διευθέτησης του χώρου εργασίας για Άτομα με Αναπηρίες». Το πρόγραμμα αυτό απευθυνόταν σε ανέργους προερχόμενους από Ειδικές Κοινωνικές Ομάδες (Α.με.Α, Αποφυλακισμένα και Απεξαρτημένα Άτομα) και στόχος ήταν η προώθησή τους στην απασχόληση, η στήριξη για την κοινωνικο-οικονομική

ενσωμάτωση τους, η εξάλειψη των εμποδίων ένταξης στην αγορά εργασίας, καθώς και η διασφάλιση ίσων ευκαιριών, μέσω της οικονομικής ενίσχυσης επιχειρηματικών πρωτοβουλιών.

Υπηρεσίες στην Ελλάδα

Σε επίπεδο υπηρεσιών στη χώρα μας, οι διαθέσιμες υπηρεσίες συνοψίζονται στις κατηγορίες των ιατρικών υπηρεσιών, των υπηρεσιών προώθησης στην απασχόληση και εύρεσης εργασίας, και των υπηρεσιών εκπροσώπησης, ενημέρωσης και προάσπισης δικαιωμάτων.

Στην κατηγορία των ιατρικών υπηρεσιών εντάσσεται το Κέντρο Πιστοποίησης Αναπηρίας (ΚΕΠΑ). Η πιστοποίηση του ποσοστού αναπηρίας γίνεται μέσα από το Κέντρο Πιστοποίησης Αναπηρίας (ΚΕΠΑ) που αποτελεί εξουσιοδοτημένη κρατική υπηρεσία και αξιολογεί το βαθμό σοβαρότητας της αναπηρίας μέσα από συγκεκριμένα κριτήρια που καθορίζονται με την κοινή υπουργική απόφαση (ΦΕΚ Β' 1506/04-05-2012) δίνοντας ένα συγκεκριμένο ποσοστό αναπηρίας. Ως εκ τούτου, η πιστοποίηση της αναπηρίας διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην πρόσβαση των ατόμων με χρόνιες παθήσεις σε υποστηρικτικές προς την απασχόληση υπηρεσίες. Η αξιολόγηση και ο προσδιορισμός του ποσοστού αναπηρίας από τον εξουσιοδοτημένο δημόσιο φορέα (Κέντρα Πιστοποίησης Αναπηρίας) βασίζεται στον Ενιαίο Πίνακα Προσδιορισμού του Ποσοστού Αναπηρίας, δηλαδή στη σοβαρότητα της κατάστασης της υγείας του ατόμου, αλλά όχι κατ' ανάγκη στην ικανότητά του να εργαστεί. Συνεπώς, το ποσοστό της αναπηρίας αποτελεί τον βασικό παράγοντα που καθορίζει την μετέπειτα πορεία του ατόμου – καθώς υπερβαίνει ακόμη και άλλων δεξιοτήτων που ενδεχομένως το άτομο έχει – και είναι κύριο κριτήριο για την τοποθέτηση σε θέση εργασίας.

Στην κατηγορία των υπηρεσιών προώθησης στην απασχόληση και εύρεσης εργασίας, εντάσσεται κατά κύριο λόγο ο Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (Ο.Α.Ε.Δ.) αλλά και άλλες μη θεσμικές υπηρεσίες που υποστηρίζουν την εύρεση και διατήρηση της εργασίας ατόμων με προβλήματα υγείας. Ειδικότερα, στη χώρα μας, η κύρια υπηρεσία απασχόλησης είναι ο Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (Ο.Α.Ε.Δ.) ο οποίος περιλαμβάνει έξι εξειδικευμένα κέντρα για τα άτομα που ανήκουν σε ευπαθείς κοινωνικά ομάδες (ΕΚΟ). Εδώ μπορούν να απευθυνθούν και τα άτομα με χρόνιες παθήσεις, εφόσον έχουν πιστοποιημένο

ποσοστό αναπηρίας 50% και άνω, λαμβάνοντας υπηρεσίες όπως συμβουλευτική σταδιοδρομίας, ψυχοκοινωνική στήριξη και παραπομπή σε προγράμματα κατάρτισης και απασχόλησης. Ο κάθε άνεργος που καταγράφεται στην υπηρεσία του ΟΑΕΔ και εκδίδει δελτίο ανεργίας δύναται στη συνέχεια να λάβει τυχόν επιδόματα βοηθήματα ή παροχές εφόσον εμπίπτει σε κάποια σχετική κατηγορία (επίδομα ανεργίας, μακροχρόνια ανέργων κλπ) η να παραπεμφθεί σε κάποια θέση εργασίας ή κάποια δράση απασχόλησης που υλοποιεί οργανισμός. Πέραν του ΟΑΕΔ, ανάλογες υπηρεσίες διατίθενται και από την Πανελλήνια Ένωση για την Ψυχοκοινωνική Αποκατάσταση και την Επαγγελματική Επανάταξη (Π.Ε.Ψ.Α.Ε.Ε.), η οποία αποτελεί επιστημονικό – μη κερδοσκοπικό σωματείο και παρέχει υποστήριξη για την εύρεση και διατήρηση της εργασίας ατόμων με προβλήματα ψυχικής υγείας μέσω προγραμμάτων ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης και επαγγελματικής επανάταξης και της δημιουργία κοινωνικών συνεταιρισμών με σκοπό την εργασιακή αποκατάσταση των ληπτών υπηρεσιών ψυχικής υγείας.

Τέλος, στην κατηγορία των υπηρεσιών εκπροσώπησης, ενημέρωσης και προάσπισης δικαιωμάτων, εντάσσονται φορείς όπως η Εθνική Συνομοσπονδία ατόμων με αναπηρίες (Ε.Σ.Α.μεΑ.) ή και άλλες ενώσεις ασθενών συγκεκριμένων ασθενειών οι οποίες λειτουργούν με στόχο την εκπροσώπηση, την προάσπιση δικαιωμάτων η και την ενημέρωση των ατόμων με αναπηρίες ή χρόνιες παθήσεις. Τα άτομα με χρόνιες παθήσεις μέσα από τέτοιου είδους οργανώσεις μπορούν να λαμβάνουν πληροφόρηση όπως για παράδειγμα ενημέρωση για θέσεις εργασίας ή προγράμματα απασχόλησης που τους αφορούν. Ακόμη, μπορούν να ενημερωθούν για τα δικαιώματά τους σε θέματα εργασίας και απασχόλησης ή και να λάβουν καθοδήγηση και υποστήριξη για υποβολή καταγγελιών που σχετίζονται με διακρίσεις και καταπάτηση δικαιωμάτων σε θέματα εργασίας η απασχόλησης.

Συμπεράσματα και προοπτικές

Αποτίμηση της κατάστασης στην Ελλάδα

Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας για την Ελλάδα, είναι δυνατό να σχηματιστεί μια πρώτη εικόνα σε σχέση με τις διαθέσιμες στρατηγικές επαγγελματικής (επαν)ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις, σε επίπεδο πολιτικών, συστημάτων

και υπηρεσιών. Αν και η Ελλάδα διαθέτει ένα θεσμικό πλαίσιο που καλύπτει πλείστες πλευρές, πολλές από τις θεσμοθετημένες πολιτικές δεν εφαρμόζονται πλήρως στην πράξη και αυτό αποτελεί ένα βασικό ζήτημα που θα πρέπει να επιλυθεί. Για παράδειγμα, αν και υφίσταται νόμος για τις ποσοτώσεις στο δημόσιο, σπάνια εκδίδονται σχετικές προκηρύξεις, ενώ στον ιδιωτικό τομέα, το αντίστοιχο μέτρο τείνει να μην εφαρμόζεται αποτελεσματικά λόγω της οικονομικής κρίσης και της αδυναμίας σημαντικού αριθμού εργοδοτών να ανταποκριθούν σε αυτό. Ακόμη, είναι ουσιαστικής σημασίας η παραδοχή ότι η νομοθεσία θα πρέπει να συνοδεύεται και να συνδέεται με άμεσο τρόπο με συγκεκριμένα προγράμματα ή δράσεις απασχόλησης προκειμένου να έχει πραγματική επίδραση στις ζωές των ανθρώπων (Parker Harris, Owen, & Gould, 2012).

Επίσης, ένα από τα βασικότερα συμπεράσματα είναι πως δεν αναγνωρίζεται μέχρι στιγμής χωριστή κατηγορία ατόμων με χρόνιες παθήσεις, με αποτέλεσμα όσοι πληρούν τις προϋποθέσεις να εντάσσονται στην ευρύτερη κατηγορία των ατόμων με αναπηρία. Η κατηγορία των χρόνιων παθήσεων αναφέρεται μόνο στο προεδρικό διάταγμα 16884/2001 του Υπουργείου Υγείας το οποίο συγκεκριμένα τις αναφέρει ως «δυσίατες παθήσεις» και σύμφωνα με το οποίο η παροχή διπλής αναρρωτικής άδειας στους δημοσίους υπαλλήλους θα συντελέσει στη λειτουργική επανένταξη τους στην εργασία (Georgiadiou, 2014). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με την έρευνα υγείας της ΕΛΣΤΑΤ (2014), το 49,7% του πληθυσμού άνω των 15 ετών – δηλαδή ο μισός πληθυσμός της χώρας - αντιμετωπίζει κάποιο χρόνιο πρόβλημα υγείας ή κάποια χρόνια πάθηση (ΕΛΣΤΑΤ, 2014). Ειδικότερα, σύμφωνα με την έρευνα αυτή, το 10,3% του πληθυσμού δηλώνει ότι αναγκάστηκε να περιορίσει «πάρα πολύ», ενώ το 19,4% «ναι αλλά όχι πάρα πολύ», ορισμένες δραστηριότητες εξαιτίας προβλημάτων υγείας για διάστημα 6 μηνών ή και περισσότερο. Εκτός όμως του σημαντικά μεγάλου ποσοστού, αξίζει να σημειωθεί και η αύξησή του στην πάροδο των ετών, καθώς στην αντίστοιχη έρευνα του 2009 (ΕΛΣΤΑΤ, 2009) το ποσοστό των ατόμων άνω των 15 ετών που αντιμετώπιζε κάποιο χρόνιο πρόβλημα υγείας ή κάποια χρόνια πάθηση ήταν 39,7%. Γίνεται κατανοητό ότι σύμφωνα με τα ερευνητικά ευρήματα, ένα πολύ μεγάλο μέρος του πληθυσμού παραμένει αποκλεισμένο από κοινωνικές παροχές, ακόμη και από κάποια στοιχειώδη μορφή κοινωνικής προστασίας.

Σχετικά με την εφαρμογή συγκεκριμένων προγραμμάτων απασχόλησης στην χώρα μας, εντοπίζονται σποραδικά ορισμένα προγράμματα και δράσεις προώθησης της

απασχόλησης, τα οποία αναφέρθηκαν στην προηγούμενη ενότητα στο πλαίσιο των συστημάτων. Βέβαια, και στην περίπτωση αυτή, όλα τα προγράμματα αφορούν άτομα με αναπηρίες ή ευπαθείς κοινωνικά ομάδες γενικά. Επομένως, προκειμένου οι χρόνια πάσχοντες να συμπεριληφθούν στους ωφελούμενους θα πρέπει να πιστοποιηθούν ως άτομα με αναπηρία άνω του 50% και να μην έχουν αναγνωριστεί ως άτομα "άνικα για εργασία" (Georgiadou, 2014). Είναι σημαντικό να σημειωθεί ακόμη, ότι τα περισσότερα από τα προγράμματα απασχόλησης που αναφέρθηκαν είναι προσανατολισμένα κατά κύριο λόγο σε επιδοματικές πρακτικές και όχι τόσο σε πρακτικές κινητοποίησης των ωφελούμενων για την (επαν)ένταξη τους στην απασχόληση. Σε σχέση με το θέμα του προσανατολισμού τέτοιων προγραμμάτων, θα ήταν χρήσιμο να βρεθεί μια ισορροπία μεταξύ των υποχρεώσεων και δικαιωμάτων των ατόμων και των υποχρεώσεων του κράτους απέναντί τους με στόχο την ισότιμη συμμετοχή των ατόμων ευπαθών ομάδων στην αγορά εργασίας. Η ισορροπία αυτή δείχνει να αποτελεί σημαντικό παράγοντα αποτελεσματικότητας των στρατηγικών (Parker Harris, Owen & Gould, 2012). Επιπρόσθετα, προκύπτει η ανάγκη διερεύνησης της αποτελεσματικότητας των σποραδικών και βραχυπρόθεσμων μέτρων και προγραμμάτων, τα οποία εφαρμόζονται σε μια, πολλές φορές μακροχρόνια, απορυθμισμένη αγορά εργασίας, και τα οποία καταλήγουν να εξυπηρετούν κατά κύριο λόγο την ίδια την αγορά εργασίας παρά τις ανάγκες των ατόμων (Parker Harris, Owen, & Gould, 2012). Εξάλλου, κάθε διαρθρωτική αλλαγή με στόχο την (επαν)ένταξη των ατόμων ευπαθών κοινωνικά ομάδων στην αγορά εργασίας θα ήταν σημαντικό να λαμβάνει υπόψη κατά κύριο λόγο τα ανθρώπινα δικαιώματα και δευτερευόντως τις ανάγκες της ίδιας της αγοράς.

Ένα ακόμη από τα ζητήματα προς επίλυση που προκύπτουν, είναι η ανάγκη ενίσχυσης των εξειδικευμένων και στοχευμένων υπηρεσιών για τους χρόνια πάσχοντες. Έχει ήδη διαπιστωθεί ότι οι παράγοντες που επιδρούν αρνητικά στην απασχόληση των ατόμων με χρόνιες παθήσεις είναι ποικίλοι και πολυδιάστατοι (Dekkers-Sanchez και συνεργάτες, 2010). Προκειμένου να αντιμετωπιστούν όλα τα σχετικά εμπόδια, οι χρόνια πάσχοντες χρειάζονται ένα σύνολο εξειδικευμένων υπηρεσιών οι οποίες να καλύπτουν τις σύνθετες ανάγκες τους. Υπηρεσίες που καταγράφονται ως αποτελεσματικές για την διαχείριση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα άτομα με χρόνιες παθήσεις στο χώρο της εργασίας είναι για παράδειγμα η εξατομικευμένη τοποθέτηση και υποστήριξη σε θέση απασχόλησης

(Heslin και συνεργάτες, 2011), ο συνδυασμός της με γνωστικό-συμπεριφορική θεραπεία (Reme και συνεργάτες, 2015), οι διεπιστημονικές και προσαρμοσμένες παρεμβάσεις επιστροφής στην εργασία (Jensen και συνεργάτες, 2011) και η εργοθεραπεία (Hees και συνεργάτες, 2012).

Σημαντικές ελλείψεις καταγράφονται και σε επίπεδο υπηρεσιών στη χώρα μας, για τα άτομα με χρόνιες παθήσεις. Ο ΟΑΕΔ που αποτελεί τη βασική υπηρεσία για θέματα απασχόλησης στην Ελλάδα διαθέτει μόνο έξι εξειδικευμένα κέντρα για όλη τη χώρα για άτομα προερχόμενα από ευπαθείς κοινωνικά ομάδες, γενικά. Ακόμη, για την εγγραφή στο μητρώο ανέργων ειδικών κοινωνικών ομάδων του ΟΑΕΔ, οι ωφελούμενοι απαιτείται να έχουν και στην περίπτωση αυτή πιστοποιημένο ποσοστό αναπηρίας 50% και άνω, ώστε να λάβουν υπηρεσίες, όπως συμβουλευτική σταδιοδρομίας, ψυχοκοινωνική στήριξη και παραπομπή σε προγράμματα κατάρτισης και απασχόλησης. Αξίζει να σημειωθεί επίσης, πως ακόμη και στο επίπεδο των ιατρικών υπηρεσιών καταγράφονται σημαντικές ελλείψεις ιδιαίτερες στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης. Ειδικότερα, το 64% των ατόμων που πάσχουν από χρόνιες παθήσεις αντιμετωπίζουν δυσκολίες πρόσβασης σε ιατρικές υπηρεσίες εξαιτίας οικονομικών περιορισμών, και το 60% λόγω του χρόνου που απαιτείται σε λίστες αναμονής (ΕΣΔΥ, 2013). Βέβαια, εκτός της επίδρασης της οικονομικής κρίσης, είναι κρίσιμο να επισημανθεί και η σημασία του συντονισμού και της συνεργασίας μεταξύ των υπηρεσιών, ώστε να αποφεύγονται αλληλοεπικαλύψεις, κενά, και συγκρούσεις (Amitsis & Marini, 2015), κάτι το οποίο επίσης καταγράφεται να υπάρχει σε μικρό βαθμό στη χώρα μας.

Προοπτικές σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο

Συνοψίζοντας, η εικόνα που διαμορφώθηκε με βάση τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης για τις διαθέσιμες στρατηγικές επαγγελματικής (επαν)ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις, επιτρέπει την αναφορά σε ορισμένες προοπτικές σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Αρχικά, είναι σημαντικό να αναφερθούμε στην έμφαση που θα πρέπει να δοθεί στις χρόνιες παθήσεις, ως ξεχωριστή ίσως κατηγορία, με στόχο την βελτίωση των συνθηκών απασχόλησης και την (επαν)ένταξη των ατόμων με χρόνιες παθήσεις. Το παραπάνω θέμα, μπορεί να θεωρηθεί ως μια πρόταση, η οποία όμως δεν αποβλέπει στον διαχωρισμό και την ετικετοποίηση, ούτε στοχεύει στο

να δοθεί έμφαση στο «πρόβλημα». Το βασικότερο εύρημα της παρούσας μελέτης, το οποίο υποστηρίζεται και στην υπάρχουσα βιβλιογραφία για το συγκεκριμένο ζήτημα, είναι πως οι χρόνια πάσχοντες που δεν συγκεντρώνουν το απαιτούμενο ποσοστό αναπηρίας για να αναγνωριστούν ως ανάπηροι, αποτελούν μια «αόρατη» ομάδα για την αγορά εργασίας. Συνεπώς, σε πρώτο επίπεδο, θα ήταν αναγκαίο όλοι οι εμπλεκόμενοι σε θέματα απασχόλησης να ενημερωθούν και να ευαισθητοποιηθούν σε σχέση με τους εργαζόμενους που υποφέρουν από κάποια χρόνια πάθηση ή τους ανέργους που δεν καταφέρνουν να ενταχθούν ξανά στην αγορά εργασίας εξαιτίας των προβλημάτων υγείας που αντιμετωπίζουν. Ο λόγος για τον οποίο προτείνεται η εστίαση στους χρόνια πάσχοντες σχετίζεται με την ανάγκη καταρχάς να «ιδωθεί» και να αναγνωριστεί η ομάδα αυτή, προκειμένου στη συνέχεια να κατανοηθούν οι ανάγκες των ατόμων και να γίνουν προσπάθειες σε επίπεδο ανάπτυξης στρατηγικών και εξατομίκευσης των συνθηκών, ώστε να έχουν την δυνατότητα να (επαν)ενταχθούν στην αγορά εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό, θα μπορούσαν να αναπτυχθούν στρατηγικές οι οποίες να απευθύνονται ειδικά στους χρόνια πάσχοντες για την επαγγελματική (επαν)ένταξη τους, καθώς οι στρατηγικές που τους εντάσσουν στην κατηγορία των ατόμων με αναπηρία γενικά, δεν είναι σίγουρο ότι μπορούν να ανταποκριθούν στις ανάγκες τους. Θα ήταν χρήσιμο επίσης, να ερευνηθούν οι ειδικότερες ανάγκες των ατόμων με διαφορετικές χρόνιες παθήσεις, όπως και ο τρόπος με τον οποίο θα μπορούσαν να υποστηριχθούν. Μέσω αυτής της προσέγγισης θα ενισχύονταν η προοπτική εξατομίκευσης των παροχών που είναι απαραίτητες προκειμένου να καταστεί εφικτή η επαγγελματική τους (επαν)ένταξη. Αναγνωρίζεται επίσης, πως λόγω των πολλών διαφορετικών αναγκών τους (ιατρικές, κοινωνικές, ψυχολογικές, αποκατάστασης) θα ήταν ωφέλιμο οι χρόνια πάσχοντες να λαμβάνουν υπηρεσίες εξατομικευμένες και ενταγμένες στις γενικές υπηρεσίες, οι οποίες να είναι διαθέσιμες στον τόπο κατοικίας τους. Επιπρόσθετα, θα ήταν χρήσιμο να δοθεί έμφαση τόσο στη συνεργασία των υπηρεσιών μεταξύ τους όσο και με τους εργοδότες, προκειμένου να μπορούν να ρυθμίζονται άμεσα και αποτελεσματικά όλα τα ζητήματα που σχετίζονται με την κατάσταση της υγείας των πασχόντων και την απασχόληση, καθώς για τη συγκεκριμένη ομάδα ατόμων οι υπηρεσίες αυτές είναι αλληλένδετες.

Θεωρούνται κρίσιμης σημασίας οι στόχοι των προγραμμάτων απασχόλησης, οι οποίοι θα ήταν χρήσιμο να κατευθύνονται κατά κύριο λόγο προς την ανοιχτή αγορά εργασίας, ενώ η πρόσβαση σε χρηματοδότηση για εργασιακές προσαρμογές θα

μπορούσε να οργανωθεί με κατάλληλο τρόπο ώστε να περιλαμβάνει και άτομα με χρόνιες παθήσεις. Η προώθηση των ατόμων με αναπηρία σε προστατευμένες και πλήρως ελεγχόμενες θέσεις απασχόλησης και όχι στην ανοιχτή αγορά εργασίας ενέχει τον κίνδυνο περαιτέρω περιορισμού της ανεξαρτησίας και της κοινωνικής τους ένταξης (Blanck & Schartz, 2002). Σημαντικό είναι ακόμη, να ενισχύεται ο συνδυασμός δράσεων υποστήριξης, επιδότησης και κινητοποίησης των ατόμων για την (επαν)ένταξη τους στην απασχόληση. Θα ήταν πρόσφορο, οι χρόνια πάσχοντες καταρχήν να ενθαρρύνονται για τη συμμετοχή τους σε προγράμματα κινητοποίησης με στόχο την (επαν)ένταξη τους στην εργασία, και δευτερευόντως να παραπέμπονται σε δράσεις επιδότησης ή οικονομικών κινήτρων οι οποίες αποδεδειγμένα τους βοηθούν προς την πρόωρη έξοδο και όχι την είσοδο στην αγορά εργασίας (OECD, 2009). Βέβαια, και στην περίπτωση αυτή χρειάζεται να στραφεί η προσοχή στην ύπαρξη ισορροπίας, καθώς η ανάληψη της ευθύνης κινητοποίησης και κάλυψης των αναγκών κατά κύριο λόγο από το ίδιο το άτομο, όπως και οι συνεχώς μειούμενες κρατικές κοινωνικές δαπάνες, μπορεί να οδηγήσουν σε μεγαλύτερες διακρίσεις στην αγορά εργασίας (Parker Harris, Owen, & Gould, 2012). Επιπρόσθετα, κρίσιμο παράγοντα αποτελεί η ενδυνάμωση των ατόμων με χρόνιες παθήσεις, δίνοντας έμφαση στην ικανότητα τους να εργαστούν παρά στις αδυναμίες τους, όπως και η προώθηση της ενημέρωσης τους, ώστε να αντιμετωπίσουν τα εμπόδια που συναντούν στο πλαίσιο της επαγγελματικής τους επανένταξης. Θεωρείται αναγκαία η επικέντρωση στην ικανότητα και όχι στο «έλλειμμα» που πιθανόν δημιουργείται από την χρόνια πάθηση. Όλοι οι εμπλεκόμενοι παράγοντες θα μπορούσαν να εστιάσουν στις ικανότητες και δεξιότητες που η συγκεκριμένη ομάδα ατόμων έχει, και εξακολουθεί να διατηρεί, ανεξαρτήτως της ύπαρξης χρόνιας πάθησης, η οποία μπορεί εν μέρει να διαφοροποιήσει το επίπεδο των ικανοτήτων των πασχόντων ή και τους τρόπους που λειτουργούν, αλλά όχι να εξαλείψει κάθε πρότερη δεξιότητα που χρησιμοποιούσαν όσο ήταν ενεργοί στην αγορά εργασίας. Σε κάθε περίπτωση, χρειάζεται κι εδώ να υπάρχει ισορροπία, καθώς από την μία πλευρά θα πρέπει να δοθεί έμφαση στην ατομική ικανότητα, όμως από την άλλη πλευρά θα πρέπει εξίσου να εστιάσουμε στην αγορά εργασίας και τα εργασιακά περιβάλλοντα όπου τα άτομα με αναπηρία ή και χρόνιες παθήσεις θα εισέλθουν, κάνοντας τις απαραίτητες αλλαγές (Wilton & Schuer, 2006). Ακόμη, η προώθηση της εμπλοκής των εργοδοτών σε μεγαλύτερο βαθμό είναι απαραίτητη καθώς αποτελούν βασικό παράγοντα της αγοράς εργασίας και για το λόγο

αυτό, η συμμετοχή και η συμβολή τους στην ανάπτυξη σχετικών στρατηγικών (επαν)ένταξης, είναι ζωτικής σημασίας. Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί ότι οι πολιτικές που συχνά ακολουθούνται και απευθύνονται προς τους εργοδότες δίνουν έμφαση στην εθελοντική συμμετοχή τους ή σε σχετικά κίνητρα και όχι σε μια περισσότερο υποχρεωτική αλλαγή στάσης, κάτι που θα πρέπει να αξιολογηθεί (Roulstone, 2002). Στην βιβλιογραφία επισημαίνεται πως για να είναι εφικτό να ενταχθούν ομάδες ατόμων με αναπηρίες και προβλήματα υγείας στην αγορά εργασίας, απαιτείται καταρχάς η γνήσια προθυμία από όλα τα εμπλεκόμενα μέρη να εξαλειφθούν οι όποιοι περιορισμοί των εργασιακών περιβαλλόντων (Wilton & Schuer, 2006). Τέλος, θα ήταν βοηθητική η ύπαρξη υπηρεσιών ευαισθητοποίησης και ενημέρωσης εργοδοτών και εργαζομένων για τις χρόνιες παθήσεις ενώ σημαντική θα ήταν και η ύπαρξη υπηρεσιών για τους εργοδότες, προκειμένου να διαχειριστούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την μακρόχρονη απουσία από την εργασία ή την επιστροφή εργαζομένου με χρόνια πάθηση.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσε κανείς να καταλήξει στο συμπέρασμα πως η Ελλάδα έχει ένα σχετικά καλό επίπεδο στρατηγικών, τουλάχιστον σε θεσμικό επίπεδο, οι οποίες όμως χρειάζονται εξειδίκευση και προσαρμογή για να μπορούν να καλύπτουν και την κατηγορία των ατόμων με χρόνιες παθήσεις. Η (επαν)ένταξη στην απασχόληση των ατόμων με χρόνιες παθήσεις, αποτελεί μια πρόκληση για την Ευρώπη συνολικά, η οποία θα πρέπει να εστιάσει στο συγκεκριμένο ζήτημα, αξιολογώντας τις υπάρχουσες στρατηγικές και προτείνοντας ένα πλαίσιο για νέες, πιο συγκεκριμένες, εξειδικευμένες και περισσότερο αποτελεσματικές στρατηγικές. Από τη σύνθεση των παραπάνω στοιχείων, γίνεται αντιληπτό ότι οι αλλαγές που κρίνεται σημαντικό να γίνουν προκειμένου να δημιουργηθεί μια περισσότερο ενταξιακή αγορά εργασίας χρειάζεται να είναι διαρθρωτικές και να περιλαμβάνουν κάθε παράγοντα που εμπλέκεται στη διαδικασία ένταξης και επανένταξης στην απασχόληση. Στόχος δεν θα πρέπει να είναι απλά η εργασιακή (επαν)ένταξη των ατόμων με χρόνιες παθήσεις. Ως κύρια και ουσιαστική προοπτική αναγνωρίζεται η δημιουργία μέτρων, πολιτικών και εργασιακών περιβαλλόντων, που θα δίνουν ουσιαστική πρόσβαση και συμμετοχή σε όλους τους εργαζόμενους ανεξαρτήτως χρώματος, φύλου, προβλημάτων υγείας ή αναπηρίας, καθώς και το χτίσιμο μιας αγοράς εργασίας καθολικής, ανοιχτής και ενιαίας η οποία θα σέβεται τη διαφορετικότητα και θα προσαρμόζεται στις ανάγκες των εργαζόμενων με στόχο όλοι να έχουν ισότιμο δικαίωμα συμμετοχής σε αυτήν.

Περιορισμοί της έρευνας και προοπτικές

Βασικός περιορισμός της παρούσας έρευνας είναι το μικρό μέγεθος του δείγματος, γεγονός που συνδέεται με αδυναμία γενίκευσης των ευρημάτων. Μελλοντικά, θα ήταν σημαντικό να διερευνηθεί περαιτέρω το ερευνητικό ερώτημα που τέθηκε στην παρούσα μελέτη με την συμμετοχή μεγαλύτερου αριθμού εκπροσώπων φορέων, καλύπτοντας παράλληλα το ζήτημα της αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος. Επιπλέον, στο δείγμα της έρευνας θα μπορούσαν να ενταχθούν διαφορετικοί φορείς που εμπλέκονται στο πεδίο της απασχόλησης και εργασίας των ατόμων με χρόνιες παθήσεις, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα συγκριτικής παρουσίασης των ευρημάτων. Συγκεκριμένα, θα ήταν ενδιαφέρον να ενταχθούν φορείς από τον χώρο της υγείας, αλλά και από τον επιχειρηματικό τομέα (εργοδότες ή φορείς εργοδοτών) οι οποίοι αποτελούν σημαντικό και αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας επαγγελματικής (επαν)ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις.

Βιβλιογραφία

- Archer, J. & Rhodes, V. 1993. The grief process and job loss: A cross-sectional study. *British Journal of Psychology*, 84, 395-410.
- Amitsis G. & Marini F. (2015). *The National Strategy for Social Inclusion - Greece A Brief Presentation*. Available at: www.housingeurope.eu/file/255/download
- ANACT (Agence nationale pour l'amélioration des conditions de travail), 2008. *Maladie chronique évolutives*, Bordeaux, ANACT; 2008.
- Averett, S. & Korenman, S. 1999. Black-white differences in social and economic consequences of obesity. *International Journal of Obesity & Related Metabolic Disorders*, 23.
- Berkhout, E., Sattinger, M., Theeuwes, J. & Volkerink, M. 2012. Into the gap: exploring gaps and mismatches. *SEO-rapport*.
- Berndt, E. R., Koran, L. M., Finkelstein, S. N., Gelenberg, A. J., Kornstein, S. G., Miller, I. M., Thase, M. E., Trapp, G. A. & Keller, M. B. 2000. Lost human capital from early-onset chronic depression. *American Journal of Psychiatry*, 157, 940-947.
- Blanck, P. & Scharz, H. 2002. Comparative study of the emerging workforce of persons with disabilities. *Different but equal: The rights of people with intellectual disabilities*, 1-58.
- Bloom, D., Cafiero, E., Jané-Llopis, E., Abrahams-Gessel, S., Bloom, L., Fathima, S., Feigl, A., Gaziano, T., Hamandi, A. & Mowafi, M. 2012. The global economic burden of noncommunicable diseases. Program on the Global Demography of Aging.
- Economist Intelligence Unit (2012). *Never too Early: Tackling Chronic Disease to Extend Healthy Life Years*, The Economist Intelligence Unit Limited.
- Braun, V. & Clarke, V. 2006. Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3, 77-101.
- Busse, R. 2010. *Tackling chronic disease in Europe: strategies, interventions and challenges*, WHO Regional Office Europe.
- Campos-Matos, I. & Kawachi, I. 2015. Social mobility and health in European countries: Does welfare regime type matter? *Social Science & Medicine*, 142, 241-248.
- Chorus, A., Miedema, H., Wevers, C. & Van der Linden, S. 2001. Work factors and behavioural coping in relation to withdrawal from the labour force in patients with rheumatoid arthritis. *Annals of the Rheumatic Diseases*, 60, 1025-1032.
- Corral, A. D. J. and Isusi, I. (2014) "Employment opportunities for people with chronic disease", IKEI Research and Consulting, Eurofund.
- Dekkers-Sánchez, P. M., Wind, H., Sluiter, J. K. & Frings-Dresen, M. H. 2010. A qualitative study of perpetuating factors for long-term sick leave and promoting factors for return

- to work: chronic work disabled patients in their own words. *Journal of Rehabilitation Medicine*, 42, 544-552.
- Detaille, S. I., Haafkens, J. A. & Van Dijk, F. J. 2003. What employees with rheumatoid arthritis, diabetes mellitus and hearing loss need to cope at work. *Scandinavian journal of work, environment & health*, 134-142.
- Dornyei, Z. 2007. *Research methods in applied linguistics. Quantitative, qualitative and mixed methodologies*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας (ΕΣΔΥ), (2013). *Οικονομική κρίση κα χρόνια νοσήματα*. Διαθέσιμο εδώ:
http://www.esdy.edu.gr/files/009_Oikonomikon_Ygeias/FINAL%20DATA.pdf
- Eikemo, T. A., Bambra, C., Judge, K. & Ringdal, K. 2008a. Welfare state regimes and differences in self-perceived health in Europe: a multilevel analysis. *Social science & medicine*, 66, 2281-2295.
- Eikemo, T. A., Huisman, M., Bambra, C. & Kunst, A. E. 2008b. Health inequalities according to educational level in different welfare regimes: a comparison of 23 European countries. *Sociology of health & illness*, 30, 565-582.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), (2014). *Εθνική Έρευνα Υγείας έτους 2014*. Διαθέσιμη εδώ: [http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SHE22/-](http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SHE22/)
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), (2009). *Εθνική Έρευνα Υγείας έτους 2009*. Διαθέσιμη εδώ: <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SHE22/2009>
- Etikan, I., Musa, S. A. & Alkassim, R. S. 2016. Comparison of convenience sampling and purposive sampling. *American Journal of Theoretical and Applied Statistics*, 5, 1-4.
- European Association of Persons with Disabilities (EASPD) (2014). *Social Welfare Systems Across Europe*, SensAge, Belgium. Available at: http://www.easpd.eu/sites/default/files/sites/default/files/SensAge/d4-social_welfare_systems_across_europe.pdf
- European Commission (2015). *Employment and Social Developments in Europe 2014*, European Union, Brussels.
- Eurostat, 2015, *Employment of disabled people: Statistical analysis of the 2011 Labour Force Survey ad hoc module*, Luxembourg 2015.
- Fenger, H. Welfare Regimes in Central and Eastern Europe: Incorporating post-communist countries in a welfare regime typology, Contemporary Issues and Ideas. in Social Sciences, August 2007. Available online: <http://journal.ciiss.net/index.php/ciiss/article/viewFile/45/37>
- Ferlie E., Ashburner, 2007. Citeseer.
- Ferrera, M. (2013, June 24-25). ec.europa.eu. Retrieved June 12, 2014, from 6th EU-India Joint Seminar on Employment and Social Policy:

<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=88&langId=en&eventsId=853&moreDocuments=yes&tableName=events&typeId=92>

- Georgiadou P. (2014). *Greece: Employment opportunities for people with chronic diseases*. Eurofound. Available at:
<https://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/comparative-information/national-contributions/greece/greece-employment-opportunities-for-people-with-chronic-diseases>
- Grammenos, S. 2013. European comparative data on Europe 2020 & people with disabilities.
- Jackson, S. (2012). *Research methods and statistics*. Australia: Wadsworth Cengage Learning.
- Parker Harris, S., Owen, R. and Gould, R. (2012). Parity of participation in liberal welfare states: human rights, neoliberalism, disability and employment. *Disability & Society*, 27(6), pp.823-836.
- Hees, H. L., De Vries, G., Koeter, M. W. & Schene, A. H. 2012. Adjuvant occupational therapy improves long-term depression recovery and return-to-work in good health in sick-listed employees with major depression: results of a randomised controlled trial. *Occup Environ Med*, oemed-2012-100789.
- Heslin, M., Howard, L., Leese, M., Mccrone, P., Rice, C., Jarrett, M., Spokes, T., Huxley, P. & Thornicroft, G. 2011. Randomized controlled trial of supported employment in England: 2 year follow-up of the Supported Work and Needs (SWAN) study. *World Psychiatry*, 10, 132-137.
- ILO, I. 2002. Code of practice: Managing disability in the workplace. *ILO, Geneva*.
- Ίσαρη, Φ. & Πουρκός, Μ. 2015. Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας.
- Jensen, C., Jensen, O. K., Christiansen, D. H. & Nielsen, C. V. 2011. One-year follow-up in employees sick-listed because of low back pain: randomized clinical trial comparing multidisciplinary and brief intervention. *Spine*, 36, 1180-1189.
- Krause, N., Frank, J. W., Dasinger, L. K., Sullivan, T. J. & Sinclair, S. J. 2001. Determinants of duration of disability and return-to-work after work-related injury and illness: Challenges for future research. *American journal of industrial medicine*, 40, 464-484.
- Lewis, S. 2003. The integration of paid work and the rest of life. Is post-industrial work the new leisure? *Leisure studies*, 22, 343-345.
- Mancuso, C. A., Paget, S. A. & Charlson, M. E. 2000. Adaptations made by rheumatoid arthritis patients to continue working: a pilot study of workplace challenges and successful adaptations. *Arthritis Care and Research*, 13, 89-99.

- Middtun, A., Gautesen, K. & Gjølberg, M. 2006. The political economy of CSR in Western Europe. *Corporate Governance: The international journal of business in society*, 6, 369-385.
- Nolte, E. & Mckee, M. 2008. Caring for people with chronic conditions: an introduction. *Caring for people with chronic conditions: a health system perspective*. Maidenhead: Open Univeristy press (in cooperation with World Health Organization 2008 on behalf of the European Observatory on Health Systems and Policies), 1-14.
- OECD, 2009. Sickness disability and work. Keeping on track in the economic downturn. Background paper. High-level Forum, Stockholm 14–15 May 2009. Internet. 2009. Electronic citation.
- OECD 2010. *Sickness, Disability and Work: Breaking the Barriers: A Synthesis of Findings across OECD Countries*, OECD Publishing.
- Oortwijn, W., Nelissen, E., Adamini, S., Heuvel, S., Geuskens, G. & Burdorf, L. 2011. *Social determinants state of the art reviews-Health of people of working age-Full report*, European Commission Directorate General for Health and Consumers.
- Paauw, D. S. 2015. *Comprehensive Care of the Patient with Chronic Illness, an Issue of Medical Clinics of North America*, Elsevier Health Sciences.
- Parker Harris, S., Owen, R. & Gould, R. 2012. Parity of participation in liberal welfare states: human rights, neoliberalism, disability and employment. *Disability & Society*, 27, 823-836.
- Pelkowski, J. M. & Berger, M. C. 2004. The impact of health on employment, wages, and hours worked over the life cycle. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 44, 102-121.
- Perrin, E. C., Newacheck, P., Pless, I. B., Drotar, D., Gortmaker, S. L., Leventhal, J., Perrin, J. M., Stein, R. E., Walker, D. K. & Weitzman, M. 1993. Issues involved in the definition and classification of chronic health conditions. *Pediatrics*, 91, 787-793.
- Popova, Y. & Kozhevnikova, M. 2013. Interdependence of HDI and Budget Redistribution within the Scandinavian and European Social Models. *Economics and Management*, 18, 562-575.
- Reme, S. E., Grasdal, A. L., Løvvik, C., Lie, S. A. & Øverland, S. 2015. Work-focused cognitive-behavioural therapy and individual job support to increase work participation in common mental disorders: a randomised controlled multicentre trial. *Occup Environ Med*, oemed-2014-102700.
- Robson, C. 2007. Η Έρευνα του Πραγματικού Κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές, Β΄ έκδοση. *Gutenberg, Αθήνα*.

- Roulstone, A. 2002. Disabling pasts, enabling futures? How does the changing nature of capitalism impact on the disabled worker and jobseeker? *Disability & Society*, 17, 627-642.
- Sadeh, N. & Karniol, R. 2012. The sense of self-continuity as a resource in adaptive coping with job loss. *Journal of Vocational Behavior*, 80, 93-99.
- Salant, P., Dillman, I. & Don, A. 1994. *How to conduct your own survey*.
- Smári, J., Arason, E., Hafsteinsson, H. & Ingimarsson, S. 1997. Unemployment, coping and psychological distress. *Scandinavian journal of psychology*, 38, 151-156.
- Strategic Implementation Plan for the European Innovation Partnership on Active and Healthy Ageing, 2011. Brussels: *Steering Group Working Document*.
- Suhrcke, M., Rocco, L. & Mckee, M. 2007. *Health: a vital investment for economic development in eastern Europe and central Asia*, World Health Organization Copenhagen, Denmark.
- UN General Assembly, 2011. *Prevention and Control of Noncommunicable Diseases: Report by the Secretary-General.*, A/66/83, 19 May 2011.
- Unwin, N., Jordan, J. E. & Bonita, R. 2004. Rethinking the terms non-communicable disease and chronic disease. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 58, 801-801.
- Urbe, R. 2010. *The Future of the Welfare State*. Freiburg: Caritas Europe and Lambertus.
- World Health Organization (WHO) (2012), *Global Health Estimates, 2012*, Available at: http://www.who.int/entity/healthinfo/global_burden_disease/GHE_YLL_2012_country.xls?ua=1
- World Health Organization. (WHO), 2014. *Global status report on noncommunicable diseases 2014*, World health organization.
- Wilton, R. & Schuer, S. 2006. Towards socio-spatial inclusion? Disabled people, neoliberalism and the contemporary labour market. *Area*, 38, 186-195.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

Μέρος/δείγμα του ερωτηματολογίου

Μέρος Β. Πληροφορίες για την Ελληνική νομοθεσία, που διέπει την απασχόληση/εργασία των ατόμων με μειωμένη ικανότητα εργασίας

3) Ελληνική νομοθεσία για την απασχόληση των ατόμων με μειωμένη ικανότητα εργασίας

3.1. Πως η πολιτεία αξιολογεί το εάν ένα άτομο έχει μειωμένη ικανότητα εργασίας;

3.2. Παρέχει η πολιτεία αναπηρικές συντάξεις στους εργαζόμενους με χρόνια προβλήματα υγείας, οι οποίες αποτελούν αιτία, τα εν λόγω άτομα να δηλώνουν μειωμένη ικανότητα εργασίας;

Ναι

Όχι

Δεν γνωρίζω

Χρησιμοποιήστε τον παρακάτω χώρο, εάν θέλετε να δώσετε πρόσθετες πληροφορίες, για επεξήγηση της απάντησής σας.

3.3. Παρέχει η πολιτεία κάποιου είδους οφέλη (π.χ. επιδόματα, άδειες) στους εργαζόμενους με χρόνια προβλήματα υγείας, τα οποία αποτελούν αιτία, τα εν λόγω άτομα να δηλώνουν μειωμένη ικανότητα εργασίας;

Ναι

Όχι

Δεν γνωρίζω

Χρησιμοποιήστε τον παρακάτω χώρο, εάν θέλετε να δώσετε πρόσθετες πληροφορίες, για επεξήγηση της απάντησής σας.

3.4. Εάν η απάντηση στην ερώτηση 3.3 είναι «ναι», παρακαλούμε καταγράψτε τους όρους και τις προϋποθέσεις που θα πρέπει να πληρούνται, ώστε αυτά τα άτομα να μπορούν να επωφελούνται από τα όποιοι είδους οφέλη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

Μέρος/δείγμα του πρωτοκόλλου της συνέντευξης

2. Ποιες είναι οι υπάρχουσες πολιτικές, προγράμματα και υπηρεσίες;

A.1. Υπάρχουν κρατικές πολιτικές και στρατηγικές που συγκεκριμένα ρυθμίζουν την απασχόληση/εργασία των ατόμων με χρόνιες παθήσεις;

- Αν ναι: Εντοπίστε τις διάφορες πτυχές των πολιτικών και στρατηγικών. (τίτλος, στόχοι, επιλεξιμότητα, πληθυσμοί στόχοι, μακροχρόνιες/βραχυχρόνιες, υπεύθυνοι οργανισμοί/ γραφεία, τομέας εφαρμογής, πηγές χρηματοδότησης, ενδεχόμενοι συνεργάτες, κατηγορίες χρόνιων παθήσεων που καλύπτουν κλπ).

- Αν όχι: Τα άτομα με χρόνιες παθήσεις περιλαμβάνονται σε άλλες ευρύτερες κατηγορίες (πχ άτομα με αναπηρία); Ποιες κατηγορίες; Εντοπίστε αυτές τις πολιτικές και στρατηγικές. (τίτλος, στόχοι, επιλεξιμότητα, πληθυσμοί στόχοι, μακροχρόνιες/βραχυχρόνιες, υπεύθυνοι οργανισμοί/ γραφεία, τομέας εφαρμογής, πηγές χρηματοδότησης, ενδεχόμενοι συνεργάτες, κατηγορίες χρόνιων παθήσεων που καλύπτουν κλπ.).

A.2. Οι πληροφορίες για τις πολιτικές στρατηγικές είναι διαθέσιμες/ προσβάσιμες στο διαδίκτυο και στα αγγλικά; (URLs, λέξεις κλειδιά, ονόματα online αναφορών και δημοσιεύσεων, όνομα portal, κλπ.)

A.3. Η άποψη του συνεντευξιαζόμενου για τις πολιτικές και στρατηγικές που επισημάνθηκαν από τον ίδιο/ την ίδια:

(πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, προκλήσεις και ευκαιρίες, επάρκεια κρατικής οικονομικής υποστήριξης, καταλληλότητα (επάρκεια) συντονισμού εμπλεκόμενων φορέων, πιθανά κενά, κόστος, αποτελεσματικότητα, αποτελεσματικότητα στην (επαν)ένταξη των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην ανοιχτή αγορά εργασίας)

A.4. Επίσημη αξιολόγηση: Έχει αξιολογηθεί η αποτελεσματικότητα των πολιτικών και των στρατηγικών; Αν ναι, ο συμμετέχων/ η συμμετέχουσα παρέχει πληροφορίες σχετικά με τα αποτελέσματα της αξιολόγησης αυτής.

B.1. Υπάρχουν προγράμματα και δράσεις που στοχεύουν στην προώθηση της εργασιακής (επαν)ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις;

(τίτλος, στόχοι, επιλεξιμότητα, πληθυσμοί στόχοι, μακροχρόνιες/βραχυχρόνιες, υπεύθυνος οργανισμός/ γραφείο, τομέας εφαρμογής, πηγή χρηματοδότησης, προστατευμένα εργαστήρια/ανοιχτή αγορά εργασίας, πιθανές συνεργασίες, κατηγορίες χρόνιων παθήσεων που καλύπτουν, κλπ.).

B.3. Η άποψη του συνεντευξιαζόμενου για τα προγράμματα και τις δράσεις που επισημάνθηκαν από τον ίδιο/ την ίδια:

(πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, προκλήσεις και ευκαιρίες, επάρκεια κρατικής οικονομικής υποστήριξης,

<p>B.2. Οι πληροφορίες για τα προγράμματα και τις δράσεις είναι διαθέσιμες/προσβάσιμες στο διαδίκτυο και στα αγγλικά; (URLs, λέξεις κλειδιά, ονόματα online αναφορών και δημοσιεύσεων, όνομα portal, κλπ.)</p>	<p>καταλληλότητα (επάρκεια) συντονισμού εμπλεκόμενων φορέων, πιθανά κενά, κόστος-αποτελεσματικότητα, αποτελεσματικότητα στην (επαν)ένταξη των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην ανοιχτή αγορά εργασίας).</p> <p>B.4. Επίσημη αξιολόγηση: Έχει αξιολογηθεί η αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων και των δράσεων; Αν ναι, ο συμμετέχων/ η συμμετέχουσα παρέχει πληροφορίες σχετικά με τα αποτελέσματα της αξιολόγησης αυτής.</p>
<p>C.1. Υπάρχουν υπηρεσίες που διευκολύνουν την εργασιακή (επαν)ένταξη των ατόμων με χρόνιες παθήσεις; (τίτλος/όνομα, στόχοι, επιλεξιμότητα, πληθυσμοί στόχοι, μακροχρόνιες/βραχυχρόνιες, υπεύθυνος οργανισμός/ γραφείο, τομέας εφαρμογής, τύπος φορέα παροχής υπηρεσιών (κερδοσκοπικός ή μη, δημόσιος), πηγή χρηματοδότησης, προστατευμένα εργαστήρια/ανοιχτή αγορά εργασίας, πιθανές συνεργασίες, κατηγορίες χρόνιων παθήσεων που καλύπτουν, κλπ).</p> <p>C.2. Οι πληροφορίες για τις υπηρεσίες αυτές είναι διαθέσιμες (προσβάσιμες) στο διαδίκτυο και στα αγγλικά; (URLs, λέξεις κλειδιά, ονόματα online αναφορών και δημοσιεύσεων, όνομα portal, κλπ.)</p>	<p>C.3. Η άποψη του συνεντευξιαζόμενου για τις υπηρεσίες που επισημάνθηκαν από τον ίδιο/ την ίδια: (πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, προκλήσεις και ευκαιρίες, επάρκεια κρατικής οικονομικής υποστήριξης, καταλληλότητα (επάρκεια) συντονισμού εμπλεκόμενων φορέων, πιθανά κενά, κόστος-αποτελεσματικότητα, αποτελεσματικότητα στην (επαν)ένταξη των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην ανοιχτή αγορά εργασίας).</p> <p>C.4. Επίσημη αξιολόγηση: Έχει αξιολογηθεί η αποτελεσματικότητα των υπηρεσιών; Αν ναι, ο συμμετέχων/ η συμμετέχουσα παρέχει πληροφορίες σχετικά με τα αποτελέσματα της αξιολόγησης αυτής.</p>

Στυτικά φάρμακα και πορνογραφικός λόγος. Μια μελέτη για την ηγεμονική αρρενωπότητα

*Ευάγγελος Λιότζης **

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο εξετάζεται η συσχέτιση της χρήσης φαρμακευτικών σκευασμάτων κατά της στυτικής δυσλειτουργίας και του πορνογραφικού Λόγου με όψεις της κοινωνικής κατασκευής της αρρενωπότητας. Μέσω άτυπης συμμετοχικής παρατήρησης κατά τη διάρκεια εργασίας μαζί με 15 άνδρες ηλικίας 21 έως 43 ετών που έλαβε χώρα σε δυο διαφορετικές περιόδους, επιδιώκεται να αναδειχθούν οι τρόποι με τους οποίους η εγχάραξη στοιχείων του πορνογραφικού Λόγου στην κυρίαρχη κουλτούρα συμβάλλει σε μια πραγματοποιημένη νοηματοδότηση της σύγχρονης ηγεμονικής αρρενωπότητας.

Λέξεις κλειδιά: στυτικά φάρμακα, ηγεμονική αρρενωπότητα, πορνογραφία

* Διαπιστευμένος Λέκτορας, Πανεπιστήμιο του Derby.

Η έννοια της πορνογραφικοποίησης, που εσχάτως έχει συγκεντρώσει το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας στο χώρο των πολιτισμικών σπουδών και της κοινωνιολογικής έρευνας, είναι μια πολυσημική και επίμαχη έννοια με την οποία είθισται να αποδίδεται η ένταξη έλλογων πρακτικών και λόγων που σχετίζονται με την πορνογραφία στην κυρίαρχη κουλτούρα και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας (Λιότζης 2016). Η δε εννοιολόγηση της πορνογραφικοποίησης συνιστά μια γενικότερη προσπάθεια οριοθέτησης της ολοένα και αυξανόμενης παρουσίας διαμεσολαβημένων σεξουαλικών και πορνογραφικών αναπαραστάσεων στη δημόσια σφαίρα που συντελούν τόσο στην εξάπλωση και διεύρυνση του σεξουαλικού λόγου, όσο και στην αναοριοθέτηση της σεξουαλικής κοινωνικοποίησης μέσω της εγχάραξης στοιχείων από την κουλτούρα της κοινωνίας του θεάματος που, ως ψυχαγωγική ατμόσφαιρα σε όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής, κατακλύζεται από μια μεταμοντέρνου τύπου απελευθέρωση των ηθών με την έννοια της ύπαρξης των προϋποθέσεων για την επικράτηση ενός κλίματος ατομοκεντρικού ευδαιμονισμού και σεξουαλικής ελευθεριότητας.

Παρά λοιπόν το ότι η εν λόγω προσπάθεια έχει ήδη αναδειχθεί με πολλαπλούς τρόπους στη διεθνή βιβλιογραφία στο πλαίσιο της συζήτησης για την πορνογραφικοποίηση του κυρίαρχου (McNair 1996), την κουλτούρα του στριππίζ (McNair 2002), την πορνοποίηση της καθημερινότητας (Paul 2005), την κουλτούρα του πρόστυχου (Levy 2005), τη σεξουαλικοποίηση της κουλτούρας (Attwood 2006) και την υπερσεξουαλικοποίηση της κοινωνίας (Kammeyer 2008), εντούτοις παραμένει σε πολλές της όψεις αδιερεύνητη. Αδιερεύνητη τόσο αναφορικά με τις επιμέρους διαστάσεις και όψεις των υπό μελέτη εννοιών, όσο και σε σχέση με τη μελέτη τους σε συγκεκριμένες τοπικές και εθνικές κοινωνίες. Αυτό επιχειρείται με την παρούσα εργασία. Να διερευνηθεί το αν και κατά πόσο η πορνογραφική λογική της χρήσης φαρμάκων κατά της στυτικής δυσλειτουργίας σχετίζεται με τη σεξουαλική κοινωνικοποίηση στη χώρα μας σε μια προσπάθεια να προσδιοριστεί ο ενδεχόμενος βαθμός εγχάραξης στοιχείων του πορνογραφικού λόγου. Αφορμή για την εν λόγω προσέγγιση αποτελεί μια άτυπη ποιοτική έρευνα¹, της οποίας τα προκαταρκτικά

¹ Προκαταρκτικές σκέψεις από την «πρώτη φάση» της έρευνας παρουσιάστηκαν σε συνέδριο και συμπεριλήφθηκαν στα πρακτικά του ως: «Live Your Myth in Greece»: Το Viagra ως Όψη της Πορνογραφικοποίησης. Στο: Μ. Αντωνοπούλου και Σ. Κονιόρδος, επιμ., *Τρίτο Τακτικό Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας - Ελληνική Κοινωνία 1975-2010: Μετασχηματισμοί, Ανακατατάξεις, Προκλήσεις*, Αθήνα: Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, 2011, σελ. 219-24.

ευρήματα πλαισιώνουν μια προσέγγιση κατά την οποία η πορνογραφική κουλτούρα χρήσης στυτικών φαρμάκων συμβάλλει σε μια κοινωνική κατασκευή της αρρενωπότητας βασικό χαρακτηριστικό της οποίας είναι η πραγματοποιημένη νοηματοδότηση της σύγχρονης ηγεμονικής αρρενωπότητας.

Πεδίο της έρευνας, μεθοδολογικές προκείμενες και ευρήματα.

Η προσπάθεια για ποιοτική έρευνα περιλάμβανε την άτυπη συμμετοχική παρατήρηση αρχικά με 9 άνδρες ηλικίας 21 έως 37 ετών και εν συνεχεία με άλλους 6 άνδρες 23 έως 43 ετών που και αυτοί διαμένουν στην Θεσσαλονίκη, με τους οποίους έτυχε να εργαστώ μαζί. Πιο συγκεκριμένα, η εθνογραφικού προσανατολισμού και διερευνητικού χαρακτήρα έρευνα έλαβε χώρα στον εργασιακό χώρο δύο καταστημάτων νυχτερινής διασκέδασης, τα γνωστά σε όλους καφέ-μπαρ. Στην επιχείρηση Α εργάστηκα το χρονικό διάστημα 9/2010-5/2011 και στην Β το αντίστοιχο 10/2014-5/2015. Το Α ήταν ένα «κλασσικού» τύπου *all-day cafe-bar* το οποίο έδινε έμφαση κυρίως στην βραδινή λειτουργία του όπου και γίνεται κατανάλωση ποτών, βρίσκονταν στο κέντρο της πόλης και χαρακτηριζόταν από την πολύ δυναμική είσοδό του στο χώρο της νύχτας, ενώ πελάτες του ήταν γυναίκες και άνδρες ηλικίας 20-40 ετών. Το Β συγκαταλέγεται στα λεγόμενα *sports bar* όπου κατά βάση συχνάζουν άνδρες ανεξαρτήτως ηλικίας και παρακολουθούν κυρίως αθλητικούς αγώνες στις τηλεοράσεις του καταστήματος. Στην περίπτωση όμως του Β, προκειμένου οι ιδιοκτήτες να εκμεταλλευτούν την υποδομή του μπαρ, διοργάνωναν βραδιές-πάρτυ τα Σάββατα, όπου έρχονταν και πελάτισσες ηλικίας 25-35 ετών.

Κατά τη διάρκεια της εργασίας μου εκεί για βιοποριστικούς λόγους ήρθα σε επαφή και συγχρωτίστηκα με μια σειρά από ανθρώπους, νέους και μη, γυναίκες και άντρες. Ως ταμίας, ή όπως είθισται να λέγεται «μάρκα/μαρκαδόρος», είχα τη δυνατότητα διεξαγωγής μιας «πρόχειρης» (Φίλιας 1998: 28) έρευνας που συμπεριλάμβανε τη συμμετοχική παρατήρηση εργαζομένων, πελατών και φίλων του εκάστοτε καταστήματος, αλλά και την πραγματοποίηση πολλών συζητήσεων με αυτούς, συζητήσεων που συχνά έπαιρναν το χαρακτήρα άτυπων μη δομημένων προσωπικών συνεντεύξεων². Θα μπορούσε ίσως να ειπωθεί ότι πρόκειται για μια

² Κάποια από τα χαρακτηριστικά της έρευνας, κυρίως ως προς το πεδίο της, μοιάζουν σε κάποιο βαθμό με την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα έρευνα της Αμπατζή (2007) για τα μπαρ με κονσομασιόν, για

προσπάθεια η κριτική ματιά του κοινωνικού επιστήμονα να ξεπεράσει αυτό που ο Geertz (1973: 7) περιγράφει ως «λεπτή περιγραφή». Είναι κάτι παραπάνω από φανερό ότι τα παραπάνω εγείρουν μια σειρά από ζητήματα αναφορικά με τις μεθοδολογικές προκείμενες της εν λόγω απόπειρας για εξαγωγή ερευνητικών συμπερασμάτων³. Για αυτό και η αναλυτική προσέγγιση που θα ακολουθηθεί θα πρέπει να ληφθεί υπόψη κυρίως ως παράθεση κάποιων προκαταρκτικών σκέψεων που φιλοδοξούν να ανοίξουν ένα καινούριο πεδίο επιστημονικής συζήτησης στη χώρα μας αλλά μένουν, σε κάθε περίπτωση, να πλαισιωθούν από περαιτέρω εμπειρική μελέτη και θεωρητική τεκμηρίωση.

Αναφορικά με το συνολικό δείγμα των 15 ανδρών, αυτό αποτελεί το αποτέλεσμα μιας εκ των πραγμάτων βολικής δειγματοληψίας (convenient sampling) όπου αποκλειστικό κριτήριο αποτέλεσε η δυνατότητα περαιτέρω συζητήσεων με τον καθένα ξεχωριστά, έτσι ώστε να σχηματισθεί μία όσο το δυνατό γίνεται πληρέστερη γνώμη για τις απόψεις αυτών των ανδρών και τις συνήθειές τους, πάντα στο πλαίσιο της άτυπης αυτής ερευνητικής διαδικασίας. Πρόκειται για ένα δείγμα από ανθρώπους με ετερόκλητα κατά βάση στοιχεία, παρά την αρχική φαινομενική διαπίστωση ότι αποτελείται από νέους ανθρώπους που εργάζονται στο χώρο της νύχτας με σκοπό το βιοπορισμό τους. Η συγκεκριμένη παρατήρηση δεν έχει σκοπό να αναδείξει καμιά υποψία αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος, παρά να επισημάνει ότι ακόμα και στους δεκαπέντε αυτούς νέους, ετεροφυλόφιλους άνδρες υπήρχαν αρκετά σημαντικές διαφοροποιήσεις αναφορικά με το κοινωνικό τους υπόβαθρο, το μορφωτικό τους επίπεδο⁴, την οικονομική τους κατάσταση μέχρι και για τους λόγους για τους οποίους έτυχε εκείνη την περίοδο να εργάζονται από οποιοδήποτε πόστο σε ένα καφέ-μπαρ.

τις ανάγκες της οποίας η εν λόγω ερευνήτρια εργάστηκε σε ένα τέτοιο μπαρ - με την «κονσομασιόν εκεί να επιτελείται μέσα από έναν κώδικα ανταλλαγής, στην οποία το χρήμα «αποσιωπάται» και τη θέση του παίρνει η πρακτική του κεράσματος, του επονομαζόμενου και ως «γυναικείου ποτού».

³ Για παράδειγμα, μεθοδολογικό ζήτημα αποτελεί ο μόνιμα ελλοχεύων κίνδυνος των συνειδητοποιήσιμων παραμορφωτικών προϋποθέσεων, με την έννοια ότι η ταυτότητα του ερευνητή και οι προσωπικές του εμπειρίες συνιστούν μια μη απόλυτα, και σε κάθε περίπτωση δύσκολα, εξουδετερώσιμη υποκειμενική δυσχέρεια της γνωστικής προσπάθειας. Για το εν λόγω ζήτημα, βλ. Παπαταξιάρχης 1998: 39-44 και May 2001: 17-26. Γενικότερα, για το μεθοδολογικό πρόβλημα των παραμορφωτικών προϋποθέσεων και των υποκειμενικών δυσχερειών, καθώς και για το συνεπαγόμενο αίτημα για μια «αποϋποκειμενική γνώση», βλ. Τάτσης 1997: 374-8 και 412-5.

⁴ Από τους 15 άνδρες, οι 4 ήταν πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και οι 2 σπούδαζαν σε σχολές τεχνολογικής εκπαίδευσης. Οι υπόλοιποι 9 είχαν απλώς ολοκληρώσει τη φοίτηση στο λύκειο.

Χρήση των στυτικών φαρμάκων

Περνώντας λοιπόν στα αρχικά ευρήματα από την έρευνα, όλοι οι άνδρες του δείγματος φαίνεται ότι είχαν προβεί σε χρήση στυτικών φαρμάκων, όπως για παράδειγμα Viagra, Cialis και Levitra. Οι λόγοι που ώθησαν τους άτυπους συμμετέχοντες στην έρευνα να καταναλώσουν τέτοιες φαρμακευτικές ουσίες φαίνεται ότι δεν είχαν να κάνουν με προβλήματα στυτικής δυσλειτουργίας. Τα κίνητρα είχαν να κάνουν κυρίως με την επιθυμία τους να διασφαλίσουν μέσω της λήψης βοηθητικών ουσιών την όσο το δυνατότερο «καλύτερη στύση και απόδοση» στις σεξουαλικές τους επαφές. Γενικότερα, οι περιπτώσεις που επέλεξαν την κατανάλωση φαρμάκου αφορούσαν είτε την πρώτη σεξουαλική συνεύρεση με κάποια περιστασιακή σύντροφο, είτε περιστατικά που λόγω κόπωσης υπήρχαν πολλές πιθανότητες να μην μπορούν να ανταποκριθούν στις όποιες απαιτήσεις των, προσωρινών ή μη, συντρόφων τους.

Πιο ειδικά, και οι 15 πληροφορητές (informants) απαντούσαν πάνω κάτω με έναν παρόμοιο τρόπο αναφορικά με την αιτιολόγηση της λήψης τέτοιων σκευασμάτων. Πρόκειται για ένα *οιονεί* νομιμοποιημένο αφήγημα της απόφασης για κατανάλωση βοηθητικών ουσιών και της διαδικασίας που ακολουθείται. Μάλιστα, η εν λόγω αφήγηση δεν συνοδεύονταν από περαιτέρω περισυλλογή σχετικά με την ορθότητα ή μη της χρήσης στυτικών φαρμάκων. Αυτή ήταν μια αυτονόητη συνθήκη της ζωής κάποιου που εργάζεται στο χώρο της διασκέδασης και της νύχτας. Για παράδειγμα, οι συμμετέχοντες δεν είχαν κανένα πρόβλημα να δηλώσουν ότι φροντίζουν όταν δουλεύουν το βράδυ ή όταν βγαίνουν για διασκέδαση - καταστάσεις που συνήθως συνοδεύονται από την κατανάλωση αλκοόλ - να έχουν τη δυνατότητα άμεσης πρόσβασης σε διεγερτικά χάπια, τα οποία είτε φέρουν επάνω τους, είτε τα κρύβουν σε συγκεκριμένα σημεία στο χώρο εργασίας ή στο αυτοκίνητό τους.

«Εγώ είμαι πάντα καβατζωμένος. Καπότα και βιάγκρα στο μικρό τσεπάκι», Δ. 27 ετών, επιχείρηση Α.

«Αφήνω τα Cialis στο ταμείο μαζί με τα τιμολόγια. Άμα χρειαστεί να πάρει και ο χοντρός (δηλ. εγώ) κανένα» (γέλια), Δ. 37 ετών, επιχείρηση Α.

«Στο μίνι (αυτοκίνητο) έχω σάνταρ μια τριαντάρα άκουα ντι τζο (κολόνια Aqua di Gio 30ml), καπότες και βιάγκρα», Α. 24 ετών, επιχείρηση Β.

Όπως ειπώθηκε χαρακτηριστικά, μπορεί να υπήρχαν αρκετά μεγάλα διαστήματα που δεν απαιτήθηκε η κατανάλωσή τους, όμως η ενδεχόμενη πιθανότητα να χρειαστούν σε κάποια φάση και να δημιουργηθεί πρόβλημα από την αδυναμία αγοράς και λήψης τους την τελευταία στιγμή καθιστούσε «απαραίτητη» τη μόνιμη κατοχή τους.

«Άσε να υπάρχουν! Ποτέ δεν ξες καμιά φορά. Μπορεί να στραβωθεί καμιά γκ.....», Χ. 43 ετών, επιχείρηση Β.

Όπως προαναφέρθηκε, οι περιπτώσεις που οι άνδρες του δείγματος προέβαιναν στη λήψη φαρμάκων αφορούσαν μια σειρά από καταστάσεις όπου έκριναν οι ίδιοι ότι θα έπρεπε είτε να βοηθήσουν τους εαυτούς τους να αντιπαρέλθουν την κόπωση από την εργασία ή/και την κατανάλωση αλκοόλ, είτε να «αποδώσουν σεξουαλικά» κατά τρόπο που αυτοί θεωρούσαν ότι απαιτούν οι περιστάσεις.

«Άμα είσαι κομμάτια πώς θα σου σηκωθεί; Ενώ έτσι, παίζεις άνετα, δεν πας κουβά ποτέ!», Δ. 34 ετών, επιχείρηση Α.

«Αυτά τα π..... είναι όλο στην τσόντα. Δεν μπορείς εσύ να είσαι παλτό» (ποδοσφαιρική έκφραση που περιγράφει έναν ανεπαρκή αθλητή), Κ. 38 ετών, επιχείρηση Β.

Η παραπάνω αναφορά στο γεγονός ότι οι σύγχρονες νέες γυναίκες είναι, μεταξύ άλλων, και καταναλώτριες πορνογραφίας δεν είναι ούτε τυχαία ούτε αποσπασματική. Η λογική και η αισθητική του αγοραίου πορνό διέτρεχε στο σύνολό τους τις τοποθετήσεις των εν λόγω ανδρών και στις δυο περιπτώσεις, αν και θα πρέπει να αναφερθεί ότι στην περίοδο της πρώτης επιχείρησης αυτό γινόταν κάπως πιο διστακτικά. Όμως οι αναφορές και στις δυο περιόδους ήταν ευθείες.

«Καλά, δεν γ..... και σαν πορνοστάρ, αλλά είσαι τούρμπο!», Γ. 22 ετών, επιχείρηση Α.

«Έτοιμος για Brazzers (η πιο δημοφιλής και αναγνωρίσιμη εταιρεία παραγωγής πορνό) σου λέω! Την ξεφτίλισα στον π.....! [...] Ε ναι ρε μ....., εννοείται είχα κουμπωθεί», Μ. 23 ετών, επιχείρηση Β.

Πλαίσιο χρήσης των στυτικών φαρμάκων

Στις σύγχρονες μετανεωτερικές συνθήκες της σεξουαλικής απελευθέρωσης, άνθρωποι όλων των ηλικιών, και κυρίως νέοι, έχουν τη δυνατότητα σύναψης πολλών, εφήμερων ή μη, ερωτικών σχέσεων. Οι πληροφορητές της έρευνας δεν αποτελούν εξαίρεση. Άλλος με λιγότερες άλλος με περισσότερες εμπειρίες - οι οποίες κατά ενδεικτικό τρόπο είθισται να αποδίδονται ως «επιτυχίες». Όλοι όμως συμμετέχοντες σε μια κοινωνική κατάσταση όπου η αναζήτηση συντρόφων αποτελεί σημαντικό, ορισμένες δε φορές το πιο σημαντικό, κομμάτι της ζωής τους.

«Την στρίμωξα τελικά χθες την άλλη. Ήμουν και γεμάτος (είχε πάρει βοηθητικό χάπι) και τρελάθηκα σου λέω. Δέκα μηνύματα με 'χει στείλει απ' το πρωί». Σ. 21 ετών, επιχείρηση Α.

Είναι σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο που και οι 15 άνδρες άφηναν να εννοηθεί ή δήλωναν απερίφραστα ότι χρησιμοποιούν τα εν λόγω σκευάσματα έτσι ώστε «απερίσκεπτοι» να μπορούν να ασχοληθούν με το παιχνίδι επικοινωνίας και κατάκτησης του άλλου φύλου.

«Έχει αφήσει ο άλλος κανά χάπι εδώ (στο ταμείο) ή τζάμπα σαλιαρίζουμε;», Τ. 33 ετών, επιχείρηση Α.

Η δε σιγουριά αναφορικά με την «εξασφάλιση» των σεξουαλικών τους επιδόσεων που προσφέρει η κατοχή και χρήση των συγκεκριμένων φαρμάκων μεταφράζεται σε αυτοπεποίθηση και άνεση στις κοινωνικές συναναστροφές. Οι συμμετέχοντες, έχοντας «δεδομένο» ότι με τη βοήθεια των διεγερτικών φαρμάκων δεν θα

αντιμετωπίσουν κανένα πρόβλημα στυτικής λειτουργίας, δεν αντιλαμβάνονται πια τη σωματική κόπωση και την κατανάλωση αλκοόλ ως ανασταλτικούς παράγοντες για την πραγματοποίηση σεξουαλικών συνευρέσεων.

«Πίνε χοντρέ (δηλ. εγώ), έχει καρτέλα ολόκληρη!», Δ. 37 ετών, επιχείρηση Α.

Απαλλαγμένοι από τα όποια «δεσμά» των φυσικών αντιξοοτήτων που μπορεί να αντιμετωπίσει ένας ανθρώπινος οργανισμός, αποζητούν τη σεξουαλική επαφή αλλά και ταυτόχρονα προσφέρονται για αυτήν. Είναι, με άλλα λόγια, «μόνιμα διαθέσιμοι».

Εξάλλου, όλοι οι άνδρες του δείγματος ήταν πλήρως ευθυγραμμισμένοι με την άποψη ότι το να ζεις σε μια κοινωνική πραγματικότητα όπου η απελευθέρωση των σεξουαλικών και ερωτικών σχέσεων έχει δώσει τη δυνατότητα στις σύγχρονες γυναίκες να έχουν και αυτές τις εμπειρίες που επιθυμούν, σε φέρνει αντιμέτωπο με μια κατάσταση «σκληρού ανταγωνισμού» με τους άλλους άνδρες ως εραστές.

«Αν δεν κατέβεις ντοπέ, πάει, σε φάγαν οι άλλοι», Δ. 34 ετών, επιχείρηση Α.

Σε αυτές τις συνθήκες ο κάθε άντρας καλείται κάθε φορά να «αποδεικνύει» τη δυνατότητά του να προσφέρει την όποια «σεξουαλική ευχαρίστηση» μπορεί στην εκάστοτε σύντροφό του. Ειδικά την πρώτη φορά συνεύρεσης με κάποια, ασχέτως αν η σχέση θα είναι προσωρινή ή όχι, οι πληροφορητές θεωρούσαν κάτι παραπάνω από επιβεβλημένο οι σεξουαλικές τους επιδόσεις να είναι τέτοιες έτσι ώστε να καλλιεργηθεί για τους τελευταίους μια όσο το δυνατό «καλύτερη σεξουαλική εικόνα» στις ερωτικές συντρόφους τους.

«Για να κολλήσει σίγουρα. Και μετά όποτε γκ..... δίνεις», Δ. 25 ετών, επιχείρηση Β.

Μια εικόνα που θα μεταφραστεί είτε σε προϋποθέσεις συνέχισης της σχέσης, είτε σε προσωπική ικανοποίηση για την «ανταπόκριση στις απαιτήσεις» της εφήμερης σεξουαλικής επαφής. Σε κάθε περίπτωση, η χρήση τέτοιων σκευασμάτων θα αποτρέψει το ενδεχόμενο μιας «αποτυχημένης» σεξουαλικής συνεύρεσης που αντίστοιχα φαίνεται ότι μπορεί να σημαίνει και μια σειρά από αρνητικά πράγματα -

από την υπονόμηση των πιθανοτήτων για συνέχιση των συνευρέσεων με την εκάστοτε σύντροφο, μέχρι τη δημοσιοποίηση στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον της αδυναμίας επιτέλεσης της σεξουαλικής πράξης.

«Έλα ρε. Τον [...] τον είχε ξεφωνήσει αυτή γιατί πήγε σπίτι της και κοιμήθηκε. Τον πέταξε έξω με τη μία», Α. 24 ετών, επιχείρηση Β.

Καθίσταται σαφές ότι οι παραπάνω διαστάσεις και αιτιολογήσεις συνιστούν μια εργαλειακή αντιμετώπιση της φαρμακοληψίας, η οποία αποτελεί προέκταση μιας γενικότερης αντίληψης περί του σεξ και των προσωπικών ερωτικών σχέσεων που κατά έκδηλο τρόπο ενσωματώνει στοιχεία από την πορνογραφικοποίηση της κουλτούρας. Και για τους 15 άνδρες που αποτέλεσαν το «τυχαίο» δείγμα της έρευνας, φαίνεται ότι αποτελεί κομβικής σημασίας ζήτημα η ανάπτυξη σεξουαλικών δεξιοτήτων και η συνεχόμενη, απρόσκοπτη σεξουαλική τους δραστηριότητα κατά τα πρότυπα της σύγχρονης, εμπορευματικής πορνογραφίας. Αντιλαμβάνονται δηλαδή το πεδίο των ερωτικών σχέσεων ως ένα χώρο σκληρού και άκαμπτου κοινωνικού ανταγωνισμού όπου ο άνδρας ως εραστής και, σε τελική ανάλυση, ως φαλλικός μηχανισμός θα πρέπει να αγωνιστεί για να βρει τη θέση του.

Η πορνογραφική κουλτούρα χρήσης των στυτικών φαρμάκων.

Οι ανησυχίες των πληροφορητών συνδέονται, όπως φάνηκε από τις τοποθετήσεις τους, με το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο όπου οι νέες γυναίκες στη χώρα μας έχουν την ευχέρεια και την πολυτέλεια να επιλέγουν τους ερωτικούς συντρόφους που αυτές επιθυμούν, να έχουν πολλαπλές σεξουαλικές εμπειρίες και να προβαίνουν σε αντίστοιχες συγκρίσεις. Συγκρίσεις όχι μόνο σε σχέση με τις «πραγματικές», δια ζώσης εμπειρίες τους, αλλά και σε σχέση με τις διαμεσολαβημένες που κατά κύριο λόγο έχουν να κάνουν με την κατανάλωση πορνογραφίας. Συνεπώς, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να διερευνηθεί το κατά πόσο το σκληρό, ανδρικά προσανατολισμένο πορνό στο γενικότερο πλαίσιο της πορνογραφικοποίησης διαμορφώνει μια συγκεκριμένη αντίληψη για τον σύγχρονο άνδρα. Με άλλα λόγια και από μια άλλη σκοπιά, αξίζει να μελετηθεί προς ποια κατεύθυνση λειτουργεί για την πλευρά των ανδρών η εικαζόμενη κυριαρχία της

πορνογραφικής αισθητικής και λογικής στη σεξουαλικοποίηση της κουλτούρας. Για παράδειγμα, οι Zillmann και Bryant (1982: 19) από πολύ νωρίς επεσήμαιναν emphaticά ότι λόγω της αλλαγής των προδιαθέσεων των καταναλωτών πορνό απέναντι στις γυναίκες και τις στάσεις τους αναφορικά με τη σεξουαλικότητα και τις προσωπικές σχέσεις, η πορνογραφία δεν θα πρέπει να κατηγορείται μόνο για τη θυματοποίηση των γυναικών, αλλά και για αυτή των ανδρών που συγκαταλέγονται επίσης στα «θύματα» της διάβρωσης των προσωπικών, ερωτικών και σεξουαλικών σχέσεων.

Πιο συγκεκριμένα, στην πορνογραφία υπάρχει, κατά βάση, μια αποτυχία να νοηθεί η γυναικεία ευχαρίστηση με μη φαλλικούς όρους, δηλαδή με την ικανότητα διατήρησης σκληρής στύσης και το μέγεθος του ανδρικού πέους ως τα δύο βασικά στοιχεία που μπορούν να «προκαλέσουν απόλαυση» στις γυναίκες (Cook 2006: 58). Το πορνό, δηλαδή, δημιουργεί συνθήκες όπου πολλοί άνδρες μπορεί να γίνουν ολοένα και πιο ανήσυχοι αναφορικά με την ικανότητά τους να λειτουργούν σύμφωνα με τα πορνογραφικά επαναπροσδιορισμένα πρότυπα της δυτικοκεντρικής ετεροσεξουαλικής αρρενωπότητας (2006: 59). Για παράδειγμα, είναι ενδεικτική η τάση των χιουμοριστικά προσανατολισμένων πορνογραφικών ταινιών για γελοιοποίηση της ανδρικής σεξουαλικότητας μέσω της ειρωνικής κατάδειξης του μικρού και χαλαρού πέους (Penley 2004). Υπάρχει δε μια χαρακτηριστική τάση για χρήση ενός ιδιαίτερου, πρόστυχου χιούμορ στις πορνογραφικές ταινίες (2004: 313), με τους τίτλους των ταινιών να είναι γνωστοί για το σαρκαστικό και περιπαικτικό στυλ τους (Kammeyer 2008: 141). Έχει τη σημασία του όμως ότι, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο, οι γυναίκες στην πορνογραφία φαίνεται να έχουν για την Penley (2004: 314) πιο συχνά τις ιδιότητες ενός σεξουαλικού φορέα δράσης από ό,τι οι άνδρες, μια διάσταση που δεν αναδεικνύεται λόγω της φεμινιστικά προσανατολισμένης κριτικής προδιάθεσης απέναντι στο πορνό - όπως χαρακτηριστικά το θέτει, «το αστείο είναι συνήθως για τον άνδρα».

Γενικότερα, θα μπορούσε κάλλιστα να ειπωθεί ότι η φαλλοκεντρική λογική του κυρίαρχου εμπορευματοποιημένου πορνό μειώνει τους άνδρες σε μια υποστηρικτική μηχανή ζωής του διεγερμένου πέους, τους αντιλαμβάνεται δηλαδή ως «ρομποτικού τύπου διακορευτές γυναικείων οπών» (Dines κ.α. 2010: 23). Η δε πορνογραφική αφήγηση προσφέρει μια πληθώρα αναγνώσεων για το πώς συγκεκριμενοποιείται η απόδειξη του να είσαι άνδρας στη βάση της έλλειψης στοιχείων θηλυκότητας, με

προεξάρχουσα αυτή που υποδηλώνει ότι αν δεν ικανοποιείς τις γυναίκες σεξουαλικά δεν είσαι «πραγματικά άνδρας» (Cook 2006: 48). Στην ίδια λογική εντάσσονται και η ανάγκη για αναγνώριση αυτής της ικανότητας από άλλους άνδρες, αλλά και η ανάγκη επιβεβαίωσης των σεξουαλικών κατακτήσεων των, όπως παρουσιάζονται στο πορνό, «λάγνων και διαθέσιμων γυναικών» λόγω της αίσθησης ανωτερότητας που καλλιεργείται έτσι στους άνδρες - με την έννοια ότι «ικανοποιούν καλύτερα» τις ερωτικές συντρόφους τους από άλλους (2006: 54, 57). Με άλλα λόγια, είναι φανερό ότι η πορνογραφικά προσδιορισμένη παρουσίαση των γυναικών ως το «γενικό ισοδύναμο» των μαχών εξουσίας μεταξύ ανδρών (Hearn 1999: 264), συνιστά ένα επιπλέον προβληματικό στοιχείο αναφορικά με την καλλιέργεια άγχους και ανησυχίας από την πλευρά των ανδρών καταναλωτών, αλλά και γενικότερα των ανδρών στο πλαίσιο της πορνογραφικοποίησης της κουλτούρας.

Από την άλλη, δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να ειπωθεί ότι η κατανάλωση πορνογραφίας συνιστά μια επίπτωση για την ανδρική σεξουαλικότητα με μόνο αρνητικό πρόσημο. Παρά δηλαδή το ότι πράγματι φαίνεται να δημιουργούνται μια σειρά από ανησυχίες στους άνδρες καταναλωτές σε σχέση με τα «προσόντα» και τις «επιδόσεις» των ανδρών πρωταγωνιστών, δεν μπορεί να μην σημειωθεί ότι ο καταναλωτής έρχεται σε επαφή με διαφορετικές στάσεις σεξ, ερωτικές εμπνεύσεις και, αν και συχνά δύσκολα πραγματοποιήσιμες, περίτεχνες σεξουαλικές τεχνικές που διευρύνουν και ανανεώνουν το σεξουαλικό ρεπερτόριο. Θα μπορούσε, δε, κάλλιστα να προστεθεί ότι έτσι εμπλουτίζονται οι σεξουαλικές γνώσεις, βελτιώνονται οι σεξουαλικές δεξιότητες και, υπό μια έννοια, αυξάνεται το «σεξουαλικό κεφάλαιο» των καταναλωτών πορνογραφικού περιεχομένου. Με άλλα λόγια, η χρήση πορνογραφίας ενδέχεται να συνιστά σε κάποιες όψεις της ή, από μια άλλη σκοπιά, να συμβάλλει στην καλλιέργεια μιας ιδιότυπης μορφής «σεξουαλικής δαημοσύνης» όπου ο κάθε άνδρας «ξέρει πια τί να κάνει με το πέος του».

Ως μέρος όμως του ανδρικού σώματος το πέος θεωρείται ακόμα και στη σύγχρονη εποχή ως κάτι που ανήκει στην σφαίρα της συγκάλυψης. Υπάρχει δηλαδή ένας κώδικας σιωπής σχετικά με το πέος που «απαγορεύει» τη δημόσια αναφορά του στην καθημερινή ομιλία, μια κοινωνική πρακτική που αποτελεί στην πραγματικότητα μέρος μιας διπλής πολιτικής «απόκρυψης-εμφάνισης» - να χρησιμοποιείται δηλαδή το πέος τόσο ως ένα αντικείμενο ισχυρής σεξουαλικής διέγερσης και διείσδυσης, όσο και ως ένα «εργαλείο εκφοβισμού» εναντίον των

γυναικών (Ho και Tsang 2002: 61). Η απουσία, δηλαδή, δημόσιων αναπαραστάσεων του πέους η οποία το διατηρεί στην αφάνεια από τη μια, παράλληλα με τη διάχυση της κατανάλωσης πορνό στην ιδιωτική σφαίρα που έχει καταστήσει πια κοινότυπο θέαμα τα όρθια διεγερμένα πέη από την άλλη, ενισχύουν παρά αμφισβητούν το φαλλικό σύστημα εξουσίας.

Βέβαια, στο πλαίσιο της σεξουαλικοποίησης της κουλτούρας απαντώνται πλέον στη δημόσια σφαίρα πρόδηλα και συχνά ρητά σεξουαλικές αναπαραστάσεις ανδρών. Παρά όμως τις όποιες, εμφανείς σε κάποιο βαθμό, ομοιότητες με τις αντίστοιχες γυναικείες αναπαραστάσεις, υπάρχουν στην πραγματικότητα σημαντικές διαφορές στον τρόπο με τον οποίο τα ανδρικά και γυναικεία σώματα αναπαρίστανται και κατανοούνται σεξουαλικά λόγω της μακράς, ξεχωριστής παράδοσης έμφυλων αναπαραστάσεων και πολιτικών του βλέμματος (Gill 2009: 143). Ορθά συνεπώς η Stephens (2007: 86-7) τονίζει ότι μια υπαγωγή του πέους σε μια προσεκτικότερη εξέταση δεν θα διαιωνίσει, αλλά τουναντίον θα φωτίσει και θα αναδείξει τους σύγχρονους μηχανισμούς κυριαρχίας του. Η δε αποσύνδεση του πέους από τη θέση του αποκλειστικού εκτελεστικού οργάνου στο σεξ θα μπορούσε να συμβάλλει σε μια διαφορετική αντίληψη του ανδρικού σώματος. Μια ηθελημένη, δηλαδή, «αποπροσωποποίηση» του πέους από τη φαλλική του διάσταση θα μπορούσε ενδεχομένως να συνεισφέρει σε μια «υπερβατική κωδικοποίησή» του για διαφορετικές απολαύσεις πέρα από τον παρεπόμενο φαλλοκεντρισμό (Potts 2000).

Στην κουλτούρα όμως της πορνογραφικοποίησης, το πέος συμβολίζει τη φαλλική ανδρική κυριαρχία όχι μόνο αν είναι «μεγάλο», αλλά και αν «επιτελεί» τη σεξουαλική πράξη σε πλήρη στύση και σε μακρά διάρκεια, πάντα κατά τα πρότυπα του αγοραίου πορνό. Στο βαθμό όμως που το ζήτημα της αύξησης του μεγέθους του πέους παραμένει ακόμα μια επίμαχη δυνατότητα στους χώρους της ιατρικής επιστήμης, αλλά και σε κάθε περίπτωση κοστοβόρα επιλογή, η έμφαση φαίνεται ότι δίνεται αποκλειστικά στο κομμάτι της «σεξουαλικής απόδοσης/επιτέλεσης». Είναι σε αυτό το πλαίσιο που η πορνογραφική λογική της «στυτικής υπεραπόδοσης» και η άνοδος της βιοϊατρικής οικονομίας με κύριο όχημα τη διάχυση της χρήσης φαρμάκων κατά της στυτικής δυσλειτουργίας μετέτρεψε το πέος από όργανο του σώματος, σε μια ακόμα μορφή επιλογής προϊόντος που απλώς διευρύνει τα όρια της καταναλωτικής κουλτούρας και του ηδονιστικού πολιτισμού. Πιο συγκεκριμένα, ο πορνογραφικός χαρακτήρας της σεξουαλικής βιοϊατρικής βασίζεται στη μόνιμη και διαρκή προτίμηση

του εμπορικά προσανατολισμένου, σκληρού πορνό για προβολή και εστίαση αποκλειστικά και μόνο σε υπερμεγέθη και σε συνεχή στύση πέη. Αυτού του είδους όμως η φαλλική αναπαράσταση είναι ουσιαστικά μια βιολογική φαντασίωση που είναι εφικτή μόνο εντός των αναπαραστατικών συμβάσεων και των τεχνολογιών παραγωγής της σκληρής πορνογραφίας, όπου οι συμμετέχοντες επιλέγονται αποκλειστικά για τα φυσικά τους προσόντα και η κινηματογράφηση/βιντεοληψία των σκηνών σεξ αποκρύπτει τις φυσικές αντιξοότητες, δυσκολίες ή αδυναμίες ενός πέους.

Τα πράγματα όμως αλλάζουν στο πλαίσιο της λεγόμενης «δεύτερης σεξουαλικής επανάστασης», συμβολική έναρξη της οποίας είθισται να περιγράφεται η κίνηση του γιατρού Giles Brindley στο συνέδριο της Αμερικανικής Ουρολογικής Εταιρείας το 1983 να κατεβάσει το παντελόνι του και να αρχίσει να προχωράει μέσα στην αίθουσα ώστε να δει το ακροατήριο από κοντά το, λόγω χρήσης ενέσιμου υλικού, πλήρους στύσης πέος του (Klotz 2005). Στην εποχή δηλαδή των στυτικών φαρμάκων, αυτή η βιολογική και αναπαραστατική μυθοπλασία του ακούραστου και ακόρεστου πέους γίνεται μια βιοτεχνολογική πραγματικότητα (Maddison 2009). Πρόκειται για μια αλλαγή αντίστοιχη με αυτή που προκάλεσε η διάδοση του χαπιού για τον έλεγχο των γεννήσεων και που επέτρεψε τους ελευθεριακού χαρακτήρα σεξουαλικούς πειραματισμούς. Σύμφωνα με ορισμένους σκεπτικιστές, αυτός είναι εξάλλου και ο τρόπος που λειτουργεί η δυτικού τύπου ιατρική και φαρμακολογία γενικότερα. Αρχικά, δηλαδή, υπάρχει η αξιωματική παραδοχή ότι εάν κάποιος έχει μια ασθένεια τότε χρειάζεται και ένα φάρμακο για να την αντιμετωπίσει, στη συνέχεια μπαίνει ο προβληματισμός γιατί να περιμένει κάποιος την ασθένεια για να αρχίσει τη θεραπεία οπότε και εισάγεται η έννοια της πρόληψης, και τελικά τίθεται το ερώτημα γιατί να είναι κάποιος εκτεθειμένος στις ασθένειες, ας ενδυναμώσει από μόνος του τον εαυτό του πέρα από το «φυσικό και το κανονικό» (Hitt 2000). Υπό αυτή την έννοια, αυτό που έχει συμβεί με την χρήση τέτοιων σκευασμάτων αποτελεί το συνολικό, σωρευτικό αποτέλεσμα της δράσης πολλών ενδιαφερομένων μερών, όπως ο ιατρικός χώρος, επιμέρους (φαρμακο)βιομηχανίες, μέσα μαζικής ενημέρωσης και καταναλωτές, που λειτουργούν μέσα σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο πορνογραφικοποίησης, το οποίο χαρακτηρίζεται από τον «εξορθολογισμό», την ιατροποίηση, την εμπορευματοποίηση και την έμφυλη ετεροκανονικότητα (Marshall 2002: 147).

Συνολικά, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η διάχυση της λογικής και της αισθητικής του πορνό έχει σε κάποιο βαθμό υποστασιοποιήσει τόσο το ανδρικό πέος και το ανδρικό σώμα, όσο και τον ίδιο τον άνδρα στο σύνολό του. Έχει συμβάλλει δηλαδή με την απόδοση ουσιοκρατικών χαρακτηριστικών στον άνδρα σε μια πραγματοποιημένη αντίληψή του αναφορικά με τη σωματική του διάπλαση και τις σεξουαλικές του ικανότητες - αντίληψη που σχετίζεται με την αρσενική φιγούρα που απαντάται στην ανδρικά προσανατολισμένη εμπορευματοποιημένη πορνογραφία. Προκειμένου όμως να γίνουν πιο κατανοητές οι διαστάσεις του ουσιοκρατικού χαρακτήρα που λαμβάνει η αρρενωπότητα ως έννοια στο πλαίσιο της πορνογραφικοποίησης, χρειάζεται να παρατεθούν ορισμένα σύντομα σχόλια τόσο για την κοινωνική κατασκευή της, όσο και για την έννοια της πραγματοποίησης.

Η κοινωνική κατασκευή της αρρενωπότητας

Ενώ η αρρενωπότητα γίνεται γενικότερα αντιληπτή στο δημόσιο επιστημονικό διάλογο ως μια κοινωνικά κατασκευασμένη έννοια που αλλάζει και αναδιαμορφώνεται σε διαφορετικούς χρόνους και τόπους, εντούτοις φαίνεται ότι συζητείται χωρίς να υπάρχει ιδιαίτερη εστίαση στις στρατηγικές που οι άνδρες χρησιμοποιούν για να διαπραγματεύονται τις αρρενωπότητες στην καθημερινή τους ζωή (Coles 2009: 30). Εκεί δηλαδή που κάποτε οι άνδρες αντιπροσώπευαν μια «αόρατη» κανονικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης και εμπειρίας, σήμερα είναι μια υπερ-ορατή έμφυλη ομάδα, με επιστήμονες, δημοσιογράφους και άλλους ενδιαφερόμενους να αφιερώνουν ιδιαίτερη προσοχή στη μελέτη και τον σχολιασμό της έννοιας της αρρενωπότητας και των επιμέρους ανδρισμών (Gill 2003). Μια διαδικασία που, σε κάθε περίπτωση, δεν είναι απλά περιγραφική και αναλυτική, αλλά συνιστά ένα με, με όρους Woolgar και Pawluch (1985), «οντολογικό *gerrymandering*» όπου επιλεγμένες, νεοεμφανιζόμενες, αναδιαμορφωμένες ή «παρεκκλίνουσες» αρρενωπότητες δίνουν τον τόνο της δημόσιας και επιστημονικής συζήτησης, αλλά και φαίνεται να ερμηνεύουν κοινωνικές διεργασίες και συγκρούσεις που φαινομενικά εκδηλώνονται εκτός του πεδίου του φύλου και της σεξουαλικότητας (Χαλκιά 2012: 245).

Σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, είναι ιδιαίτερης σημασίας για την Gill (2003) οι μορφές του «νέου άνδρα» και του «νέου μάγκα» που απαντώνται συνεχώς στις

δυτικοκεντρικές κοινωνίες ως εμβληματικές μορφές της κυρίαρχης μορφής της σύγχρονης αρρενωπότητας. Πιο αναλυτικά, ο νέος άνδρας και ο νέος μάγκας θα πρέπει να αντιμετωπιστούν ως Λόγοι κατανόησης της σύγχρονης έννοιας του ανδρισμού που προκύπτουν με διαφορετικούς τρόπους, σε διαφορετικούς χρόνους, στο πλαίσιο διαφορετικών πρακτικών, χωρίς να εκτοπίζουν ο ένας τον άλλο, αλλά συνυπάρχοντας ως εναλλακτικές μορφές αρρενωπότητας που επαναλαμβάνονται, ανακυκλώνονται, προσαρμόζονται και επαναπροσδιορίζονται σε επιμέρους όψεις τους. Ο νέος άνδρας χαρακτηρίζεται γενικά ως ευαίσθητος, συναισθηματικός, με σεβασμό στις γυναίκες και στα θέματα ισότητας, αλλά και σε κάποιες περιπτώσεις ως ένας ναρκισσιστικός χαρακτήρας που επενδύει ιδιαίτερα στη φυσική του εμφάνιση. Αντίθετα, ο νέος μάγκας απεικονίζεται ως ένας ηδονιστής, μετα(αν όχι αντι)φεμινιστής που κατεξοχήν ασχολείται με την κατανάλωση αλκοόλ, το ποδόσφαιρο και το πείραγμα των γυναικών, σε ένα πλαίσιο ζωής που δεν χαρακτηρίζεται από υπερβολικές φιλοδοξίες και σχετίζεται με μια συγκεκριμένη άρθρωση της αρρενωπότητας.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η φιγούρα του νέου άνδρα που μπορεί να κλάψει και έχει συναισθήματα είχε κάνει, κατά βάση, την εμφάνισή της στον κινηματογράφο από το 1950 και μετά, κυρίως με την εμβληματική φιγούρα του James Dean (Cartier 2003: 444). Πρόκειται για μια μορφή ανδρισμού που συνδέθηκε με την ανάπτυξη μιας «ενσήματης αρρενωπότητας» όπως αποδεικνύεται και από τον αυξανόμενο αριθμό εντύπων και περιοδικών για την υγεία, τη μόδα και τον τρόπο ζωής των ανδρών. Μια τάση που σύμφωνα με την Alexander (2003: 551) συνιστά όψεις μιας διαρθρωτικής αλλαγής στο μοντέλο της ηγεμονικής αρρενωπότητας (βλ. παρακάτω). Έτσι, ως τύπος αρρενωπότητας ο νέος άνδρας σημάδεψε την άνοδο των πετυχημένων *lifestyle* ανδρικών περιοδικών τη δεκαετία του 1980 στην Αγγλία, και κατ' αντιστοιχία τη δεκαετία του 1990 στην Ελλάδα, επαναοριζόμενος όμως εν μέρει στη βάση του μοντέλου του άνδρα του *Playboy* της δεκαετίας του 1950 (McNair 2002: 158).

Πιο συγκεκριμένα, στα πρώιμα *lifestyle* περιοδικά όπως το *Playboy* προωθήθηκε ο σεξουαλικός ηδονισμός, η απολαυστική κατανάλωση και η άρνηση της ανδρικής «εξημέρωσης» (Ehrenreich 1983: 42-51 όπως αναφέρεται στο Attwood 2005: 84). Το *playboy lifestyle*, δηλαδή, προωθήθηκε ως μια «αυθεντική αρρενωπότητα» η οποία παρουσιάζεται ως ηδονιστική, αυτόνομη αλλά και φοβική απέναντι στις δεσμεύσεις - όχι μόνο από τα περισσότερα ανδρικά περιοδικά, αλλά και σε μια σειρά από κείμενα

σε κάθε μέσο που απευθύνονται στους άνδρες (2005: 93). Εδώ, ο «ηδονισμός του εργένη» κυριαρχεί ως αισθητική αναδιατυπώνοντας το πνεύμα του Playboy έτσι ώστε να μπορεί να συμπεριλάβει όλους τους άνδρες, και κυρίως αυτούς νεαρότερων ηλικιών (McNair 2002: 48). Η «μετανάστευση» δηλαδή στοιχείων από τα «μαλακά πορνοπεριοδικά» (softcore magazines) στα *lifestyle* περιοδικά είναι ενδεικτική μιας γενικότερης μεταμοντέρνας τάσης περί κομψού (chic) χαρακτήρα του πορνό, με τους κώδικες και τις συμβάσεις του να γίνονται δείκτες και εμβλήματα μιας εκλεπτυσμένης, υστερο-νεωτερικής σεξουαλικής αισθαντικότητας (2002: 77). Αυτό όμως που είναι μοναδικό στην σκωπτική ευαισθησία του Playboy είναι η άρθρωσή της όχι μόνο σε σχέση με την αρρενωπότητα και με την επιδίωξη του σεξ, αλλά και με το πολιτισμικό κεφάλαιο και τα καταναλωτικά αγαθά που απευθύνονται στους άνδρες (Thompson 2008: 287). Το προβληματικό δηλαδή στοιχείο είναι η έμφαση στη λογική της «εκ φύσεως» οριζόμενης σεξουαλικότητας των ανδρών, η οποία πλαισιώνεται πια όχι με μια απλά ειρωνική στάση παλαιότερων τύπων μάγκα, αλλά με μια μετα-ειρωνική εκθείαση κάθε «ανδρικού» πράγματος (Attwood 2005: 94).

Είναι στη βάση των παραπάνω που η σχετική απουσία της ανδρικής σεξουαλικής ευχαρίστησης στα μαλακού πορνό κείμενα, σε συνδυασμό με τη συνήθη αρθογραφία και διαφημίσεις προϊόντων για την ανδρική ανικανότητα και στυτική δυσλειτουργία, συνιστά μια μάλλον προβληματική παρουσίαση της ανδρικής σεξουαλικότητας (2005: 87). Αντίθετα, όταν έχουμε μια σαφή και διακριτή αναφορά περί σεξουαλικής απόλαυσης, αυτή συνήθως περιστρέφεται γύρω από το πορνογραφικά προσεγγισμένο ανδρικό σώμα το οποίο παρουσιάζεται ως ένα «μηχανοκίνητο κομμάτι εξοπλισμού» με εμμονή στη διάπλαση, το μέγεθος, την ποσότητα, την τεχνική, την χρήση και την επίδοσή του (87). Αναφορικά δηλαδή με την ανδρική σεξουαλικότητα στα μαλακά περιοδικά, το σώμα εκφράζει τις ιδιότητες μιας μηχανής όπως αυτές της ταχύτητας και απόδοσης, το σεξ γίνεται το μέσο ενός σκοπού και η αναγωγή της ευχαρίστησης στα γεννητικά όργανα, τον οργασμό και την εκσπερμάτωση γίνεται κατά τα πρότυπα, τη λογική και την αισθητική της εμπορευματικά προσανατολισμένης πορνογραφίας (88).

Στην ίδια λογική με τα παραπάνω, η αισθητική αντίληψη του καλού σεξ όπως παρουσιάζεται συνολικά στα *lifestyle* περιοδικά φαίνεται, σύμφωνα με την Tyler (2004: 98), να συγχέει τους Λόγους περί σεξουαλικής υγείας και τα χρηστά ήθη με εκείνους που αφορούν τις επιδόσεις και τις επιτελέσεις, έτσι ώστε η βιωματική

σεξουαλικότητα να ορίζεται ταυτόχρονα τόσο με όρους ηθικής αρετής («ασφαλή»), όσο και με όρους επιδέξιας εκτέλεσης («επιτυχή»). Η δε αναπαράσταση του σεξ είναι διαφορετική ανάμεσα στα γυναικεία και ανδρικά περιοδικά, με το σεξ να παρουσιάζεται στις γυναίκες σαν «κάτι που είναι να γίνει και να κάνουν», ενώ για τους άνδρες σαν «ένα μέρος που είναι να πάνε και να έχουν» (Attwood 2005: 92-3). Σε αυτό το πλαίσιο, η ενασχόληση με την πορνογραφία, το γυναικείο σώμα και τους μηχανισμούς του σεξ, μαζί με μια απαγκίστρωση από τις συναισθηματικές και ηθικές πτυχές των σεξουαλικών σχέσεων, λειτουργεί καταλυτικά για να αντιμετωπισθεί η «γυναίκα ως εικόνα» και να αποστασιοποιηθούν, ή και αποδεσμευθούν, οι άνδρες από την ανάγκη, αλλά και την επιθυμία, να αλληλεπιδρούν με τις γυναίκες ως κοινωνικά και σεξουαλικά υποκείμενα (Ticknell κ.α. 2003: 59-60). Πρόκειται για μια στρατηγική αποστασιοποίησης και αποδέσμευσης η οποία φαίνεται να αποτελεί μια γενικότερη, διιστορική τάση στα ανδρικά περιοδικά (Attwood 2005: 96).

Έτσι, η στροφή προς τη «μαγκιά» (laddism) που παρατηρεί η Attwood (93) στα ανδρικά περιοδικά ήρθε κυρίως ως απάντηση στη συζήτηση περί «αρρενωπότητας σε κρίση». Εδώ, η «κουλτούρα του νέου μάγκα» (lad culture) συνιστά έναν «ανδρικά» οριζόμενο τρόπο ζωής, μια «αναγέννηση του σκανδαλιάρικου στυλ Benny Hill και της “μαθητικής χυδαιότητας”» (85). Πρόκειται δηλαδή για μια «νοσταλγική υποχώρηση» προς την κουλτούρα της δεκαετίας του 1970 και 1980, μια επιθετική ρητορική που βασίζεται στην ασύδοτη λογική της καταναλωτικής κουλτούρας που πλαισιώνει το ανδρικό *lifestyle*, και όχι ένας μηχανισμός άμυνας ή μια προστατευτική ασπίδα στην ανασφάλεια και σύγχυση που προκαλούν οι αλλαγές στις σχέσεις των δύο φύλων. Η δε καταναλωτική αρρενωπότητα που προκρίνεται μέσα από την κουλτούρα του νέου μάγκα εστιάζει σε δραστηριότητες αναψυχής, ενώ αποφεύγει τις αναφορές σε υπέρμετρες φιλοδοξίες και σε θέματα επαγγελματικής σταδιοδρομίας (93-4). Η μορφή δηλαδή του νέου μάγκα συνιστά μια επιστροφή στη λιβιδινική ετεροσεξουαλικότητα της σαρκικής ασελγείας και του λάγνου ερωτισμού ως αντίδραση στο ναρκισσισμό, τον σεξουαλικό πουριτανισμό, την ασεξουαλικότητα και τη «μη αυθεντικότητα» που ως χαρακτηριστικά συνδέθηκαν με τη ρητορική περί του νέου άνδρα σε σχέση με τα ζητήματα της πολιτικής ορθότητας, του φεμινισμού και των σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων (Gill 2003: 53). Συνιστά, με άλλα λόγια, μια «επιστροφή σε μια πιο “φυσική” κατάσταση» που αντικατοπτρίζει, σύμφωνα με

την Gill (50-1), μια γενικότερη στροφή προς την ουσιοκρατική σκέψη, λογική και αισθητική στη λαϊκή κουλτούρα.

Η ηγεμονική αρρενωπότητα και η ουσιοποίησή της

Η συζήτηση για τις περιπτώσεις του νέου άνδρα και του νέου μάγκα αποτέλεσε ιδιαίτερη συμβολή στον ευρύτερη προσπάθεια για τον καθορισμό του ποια μορφή αρρενωπότητας αποτελεί κατά καιρούς την ηγεμονική. Πιο συγκεκριμένα, η έννοια της ηγεμονικής αρρενωπότητας έχει μπει στην επιστημονική συζήτηση ουσιαστικά από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, κυρίως με το έργο της διάσημης αυστραλιανής κοινωνιολόγου Raewyn Connell. Αρχικά έγινε κατανοητή ως ένα πρότυπο πρακτικής που επέτρεπε τη συνέχιση της κυριαρχίας των ανδρών πάνω στις γυναίκες, ενσαρκώνοντας έτσι τον «πιο γνωστό και διακεκριμένο τρόπο του να είσαι άνδρας» - έναν τρόπο που καλούσε όλους τους άλλους άνδρες να τοποθετήσουν τους εαυτούς τους σε σχέση με αυτόν και «νομιμοποιούσε ιδεολογικά» την παγκόσμια υποταγή των γυναικών στους άνδρες (Connell και Messerschmidt 2005: 832). Έτσι, ως ηγεμονική αρρενωπότητα σύμφωνα με την Connell (1995: 77) ορίζεται η διαμόρφωση μιας έμφυλης πρακτικής που ενσωματώνει την τρέχουσα αποδεκτή απάντηση στο πρόβλημα της νομιμοποίησης της πατριαρχίας η οποία διασφαλίζει (ή θεωρείται ότι διασφαλίζει) τη δεσπόζουσα θέση των ανδρών και την υποταγή των γυναικών, και που ελέγχει μια ιεραρχία ανδρισμών η οποία έχει συσταθεί με τρόπο ώστε να διατηρεί τις εν λόγω έμφυλες σχέσεις. Για αυτό και η ηγεμονική αρρενωπότητα ασκεί κυριαρχία όχι μόνο πάνω στις γυναίκες, αλλά και σε «υποδεέστερες» αρρενωπότητες.

Με άλλα λόγια, η ηγεμονική αρρενωπότητα κατασκευάζεται διαλεκτικά τόσο σε σχέση με τις γυναίκες, όσο και με τις «υποταγμένες και περιθωριοποιημένες» αρρενωπότητες - οι στάσεις, δηλαδή, των ανδρών επηρεάζονται από την κατανόησή τους για το πώς η δική τους συμπεριφορά συνδέεται με την ηγεμονική αρρενωπότητα (de Visser 2009: 370). Ενίοτε όμως γίνεται και αντιληπτή ως ένα μη σχεσιακό χαρακτηριστικό που παρατηρείται σε κάποιους άνδρες (Lusher και Robins 2009: 390). Είναι δηλαδή μια «ασταθής» κατασκευή που συχνά οδηγεί σε επίμαχες αμφισβητήσεις του ποιος τελικά είναι ο «σωστός αρσενικά» τρόπος να ζει κάποιος άνδρας, παρέχοντας ταυτόχρονα και ένα μέσο διερεύνησης του πώς οι άνδρες

συμμετέχουν στις ιδεολογικές δομές που υποστηρίζουν και αναπαράγουν την υποταγή των γυναικών (Connell και Messerschmidt 2005: 832). Παρά το ότι η ηγεμονική αρρενωπότητα δεν φαίνεται να είναι η πιο κοινή μορφή αρρενωπότητας που επιτελείται και ασκείται, εντούτοις υποστηρίζεται από την πλειοψηφία των ανδρών που επωφελούνται από τη συνολική υποταγή των γυναικών, ή αλλιώς αυτό που η Connell (1995: 82) ονομάζει «πατριαρχικό μέρισμα» - ένα «όφελος τιμής, κύρους και δικαιώματος» των ανδρών να κυβερνούν και να κατέχουν υλικό πλούτο και κρατική εξουσία από την στιγμή που ως ομάδα συμφερόντων τείνουν να υποστηρίζουν την ηγεμονική αρρενωπότητα ως μέσο υπεράσπισης της πατριαρχίας και της δεσπόζουσας θέσης τους πάνω στις γυναίκες.

Οι Connell και Messerschmidt (2005), πάντως, σε ένα πολύ σημαντικό άρθρο στο οποίο αναφέρεται το σύνολο των μελετητών των αρρενωποτήτων, προκρίνουν μια ανασύνθεση της έννοιας. Πιο συγκεκριμένα, θεωρούν ότι η έννοια της ηγεμονικής αρρενωπότητας πρέπει να συνεχίζει να κατανοείται ως ένας συνδυασμός της πολλαπλότητας των ανδρισμών και της ιεράρχησης των αρρενωποτήτων, και αυτό διότι η ιδέα της ιεραρχίας των ανδρισμών συνεχίζει να συνιστά ένα πλαίσιο ηγεμονίας και πρότυπο αναφοράς που λειτουργεί εν μέρει μέσω της (ανα)παραγωγής υποδειγμάτων αρρενωπότητας, και όχι απλά ένα σχήμα κυριαρχίας που βασίζεται στη βία (2005: 845-6). Η έννοια της ηγεμονικής αρρενωπότητας, δηλαδή, συνιστά μια πολυδιάστατη αντίληψη έμφυλων σχέσεων εξουσίας χωρίς να θεωρείται απλώς ένα πολιτισμικό πρότυπο το οποίο, εστιάζοντας στις δυνατότητες του Λόγου και των ρηματικών πρακτικών, δίνει έμφαση σε μια ζητούμενη «συμβολική διάσταση» της ισότητας των φύλων (841). Για αυτό και προτείνουν επιμέρους σημεία αναδιατύπωσης της έννοιας αναφορικά με τη φύση της ιεραρχίας των φύλων, την ανάδειξη της κοινωνικής γεωγραφίας ως παράγοντα διαμόρφωσης των ανδρισμών, μια περαιτέρω εστίαση στη διαδικασία της κοινωνικής ενσάρκωσης της αρρενωπότητας και την απόδοση ιδιαίτερης βαρύτητας στις δυναμικές της.

Πιο ειδικά, η κατανόηση της ηγεμονικής αρρενωπότητας θα πρέπει να ενσωματώνει μια πιο ολιστική κατανόηση της ιεραρχίας του φύλου όπου θα αναγνωρίζεται τόσο η ιδιότητα του φορέα δράσης και των μη κυρίαρχων ομάδων, όσο και οι διαστάσεις των επιμέρους κοινωνικοπολιτισμικών δυναμικών που μπορεί να αναπτυχθούν εντός και πέρα από τις έμφυλες ιεραρχήσεις. Με άλλα λόγια, θα πρέπει να συμπεριληφθούν όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που συμβάλλουν στη

διαμόρφωση ιεραρχιών τόσο εντός των φύλων όσο και σε ένα διαφυλικό επίπεδο - χαρακτηριστικά που περιστρέφονται γύρω από την κατοχή του όποιου οικονομικού, κοινωνικού και συμβολικού κεφαλαίου. Θα πρέπει ακόμα να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην αλληλεπίδραση μεταξύ τοπικού, περιφερειακού και παγκόσμιου επιπέδου ώστε να μην αποκτήσει η έννοια έναν ουσιοκρατικό χαρακτήρα, αλλά να ενταχθεί σε ευρύτερα και ταυτόχρονα πιο κριτικά πλαίσια ανάλυσης και μελέτης. Επιπρόσθετα, υπάρχει ανάγκη υπέρβασης της περιοριστικής αντίληψης ότι οι διαφυλικές πρακτικές μπορούν να προσεγγιστούν μόνο με όρους κοινωνικής κατασκευής, διότι για να κατανοηθούν σε βάθος οι έννοιες της ηγεμονίας, της ενσάρκωσης των ταυτοτήτων και των καθημερινών συμπεριφορών θα πρέπει να θεωρηθεί το σώμα όχι μόνο αντικείμενο κοινωνικής πρακτικής, αλλά και φορέας δράσης που συνδέει τις ενσώματες διαδικασίες και λειτουργίες με τις κοινωνικές δομές (847-53).

Είναι αυτή ακριβώς η «εκ των πραγμάτων» σημασία του ανδρικού σώματος που στο πλαίσιο της προαναφερθείσας πορνογραφικά προσανατολισμένης κουλτούρας χρήσης σκευασμάτων τύπου Viagra οδηγεί σε μια «πραγματοποιημένη» αντίληψη αρρενωπότητας. Πιο αναλυτικά, η έννοια της πραγματοποίησης (reification) αναπτύχθηκε αρχικά από τον Georg Lukács σε μια συλλογή από κείμενά του υπό τον τίτλο *History and Class Consciousness* που δημοσιεύθηκε το 1925. Για τον διάσημο Ούγγρο μαρξιστή, η πραγματοποίηση συνιστά μια οντολογική κατανόηση μέσα στην καθημερινότητα όπου οι σχέσεις μεταξύ ανθρώπων έχουν πάρει το χαρακτήρα πράγματος (Honneth 2008: 19). Υπό αυτή την έννοια, αναδεικνύει το ζήτημα της εργαλειακής διαχείρισης των ανθρώπων και αποκόμισης οφέλους από αυτούς ως εάν να έχουν μια διάσταση αντικειμένου, ασκώντας έτσι κριτική στο ότι η υιοθέτηση του καπιταλιστικού τρόπου ζωής από κάθε υποκείμενο οδηγεί αναγκαστικά στην αντίληψή του ιδίου και του κόσμου που το περιλαμβάνει ως ένα αντικείμενο (2008: 22-3). Με άλλα λόγια, η βασική ιδέα της κατά Lukács πραγματοποίησης μπορεί, σύμφωνα με τον Honneth, να συμπυκνωθεί ως εξής: «στη συνεχώς διευρυνόμενη σφαίρα της ανταλλαγής εμπορευμάτων, τα υποκείμενα είναι υποχρεωμένα να συμπεριφέρονται ως ανεξάρτητοι παρατηρητές, παρά ως ενεργοί συμμετέχοντες στην κοινωνική ζωή, επειδή ο αμοιβαίος υπολογισμός των οφελών που άλλοι θα μπορούσαν να αποφέρουν για δικό τους κέρδος απαιτεί μια καθαρά ορθολογική και μη συναισθηματική στάση» (24-5). Συνεπώς η πραγματοποίηση θα πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως μια διαδικασία μέσω της οποίας η «πραγματική», ανθρώπινη οπτική

εξουδετερώνεται σε τέτοιο βαθμό ώστε να μετατρέπεται τελικά σε μια αντικειμενικοποιητική σκέψη (54).

Αυτή όμως η εξίσωση της πραγματοποίησης με την αντικειμενοποίηση από τον Lukács, σύμφωνα πάντα με τον Honneth, δεν επαρκεί ως εννοιολογική κατασκευή από την άποψη ότι αν ήταν έτσι τα πράγματα, τότε η ανθρώπινη κοινωνικότητα θα έπρεπε να είχε εξαφανιστεί εντελώς (55). Είναι για αυτό το λόγο που η συγκεκριμένη επίμαχη έννοια θα πρέπει να επαναπροσδιοριστεί με σχετικά διαφορετικούς όρους. Έτσι, ως πραγματοποίηση θα πρέπει να νοηθεί, σύμφωνα με τον γνωστό Γερμανό φιλόσοφο, η «λήθη της αναγνώρισης», δηλαδή η διαδικασία με την οποία χάνεται η συνείδηση του βαθμού στον οποίο οι άνθρωποι οφείλουν την γνώση τους για τους άλλους ανθρώπους σε μια προγενέστερη στάση ενσυναισθητικής δέσμευσης (56). Η πραγματοποίηση δηλαδή με την έννοια της λήθης της αναγνώρισης σημαίνει ότι κατά τη διάρκεια των πράξεων της γνωσιακής αντίληψης οι άνθρωποι ξεχνούν ότι αυτή η γνώση οφείλεται σε μια προϋπάρχουσα πράξη αναγνώρισης (59). Με άξονα λοιπόν την προσέγγιση του Honneth, η *πραγματοποίηση της ηγεμονικής αρρενωπότητας* συνιστά μια ουσιοποίηση της ανδρικής φύσης, με την έννοια της αντίληψης των αρρενωποτήτων στη βάση μιας μονοσήμαντα οριζόμενης διάστασης. Στο πλαίσιο της πορνογραφικοποίησης της κυρίαρχης κουλτούρας αυτό σημαίνει τον μονολογικό αναγωγισμό της αρρενωπότητας αποκλειστικά και μόνο στη σεξουαλική φαλλικότητα. Μια αναγωγή που συνεπάγεται και την «αυτόματη/παρεπόμενη ανάγκη» για υπέρβαση των αντιξοοτήτων που προκαλεί το άγχος του πορνογραφικού Λόγου μέσω εργαλειακών λύσεων, όπως η χρήση βοηθητικών ουσιών.

Εύλογα, λοιπόν, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι μια τέτοια προσέγγιση συνδέεται άμεσα με την κυρίαρχη άποψη στους άνδρες της άτυπης έρευνας ότι το πεδίο των προσωπικών και ερωτικών σχέσεων αποτελεί μια χομπσιανού χαρακτήρα κοινωνική κατάσταση στην οποία κυριαρχεί μια νεοδαρβινική λογική αναφορικά με τις έμφυλες σχέσεις. Με άλλα λόγια, οι άνδρες του δείγματος ουσιαστικά προέβαιναν σε μια *ad hoc* γραμμική ιεράρχηση των ανδρικών χαρακτηριστικών, στην οποία οι απαλλαγμένες από τις κοινωνικές τους σημασιοδοτήσεις βιολογικές διαφορές, τα φυσικά προσόντα και οι σωματικές δεξιότητες και ικανότητες συγκροτούν το αποκλειστικό πλαίσιο προσδιορισμού των προσωπικών σχέσεων. Συνολικά δηλαδή, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι πρόκειται για μια «παλαιού τύπου» σεξιστική οριοθέτηση της ετεροφυλόφιλης σεξουαλικότητας η οποία δεν φαίνεται να ενσωματώνει την

«κτηνώδη αυτοπεποίθηση του νέου μάγκα», αλλά τουναντίον δομείται γύρω από μια πραγματοποιημένη προσέγγιση της αρρενωπότητας. Μια κατά βάση «δύσκαμπτη» αντίληψη περί του σύγχρονου άνδρα η οποία συνδέεται διαλεκτικά με την κοινωνική κατασκευή της σύγχρονης θηλυκότητας, συνδιαμορφώνει τις διαστάσεις της υστερονεωτερικής σεξουαλικότητας και αναοριοθετεί το ρευστό πεδίο των σχέσεων οικειότητας.

Όπως θα συμπλήρωνε και ο Bauman (2003: 25-6), «η ξαφνική αφθονία και η φαινομενική διαθεσιμότητα των “ερωτικών εμπειριών” ενδέχεται να - και όντως, τρέφει την πεποίθηση ότι ο έρωτας (να ερωτεύεσαι, να επιδίδεις στο κυνήγι του έρωτα) είναι δεξιότητα που μαθαίνεται και ότι η αντίστοιχη επιδεξιότητα αναπτύσσεται ευθέως ανάλογα προς τον αριθμό των πειραμάτων και τη συχνότητα της άσκησης». Σε αυτό το πλαίσιο, το σεξ αποτελεί μια σειρά από μορφές - από μια σωματική εμπειρία και έντονη πράξη επικοινωνίας, μέχρι ένα είδος αλληλεπίδρασης και μια αναπαράσταση που καταναλώνεται έτσι όπως ταχύτατα παράγεται (Attwood 2006), με το υστερο-νεωτερικό σκηνικό να προτρέπει το μεταμοντέρνο αναζητητή των αισθήσεων να αναπτύξει πλήρως τις δυνατότητές του ως σεξουαλικό υποκείμενο (Bauman 1998). Στις πιο ακραίες περιπτώσεις, πρόκειται για μια προϊούσα αντικατάσταση της διαστροφής με τον πλουραλισμό όπου αυτό που παλαιότερα θεωρούταν διαστροφή τώρα απλώς συνιστά τρόπους με τους οποίους το άτομο μπορεί νομιμοποιημένα να εκφράσει τη σεξουαλικότητά του και να ορίσει την ατομική του ταυτότητα (Giddens 1992). Έτσι και στην περίπτωση των ανδρών στη συγκεκριμένη «πρόχειρη» έρευνα, η κατανάλωση στυτικών φαρμάκων φαίνεται ότι συνιστά ένα χρήσιμο εργαλείο για την καθημερινή διαχείριση των προσωπικών και ερωτικών τους σχέσεων, ένα εργαλείο κατασκευής ταυτότητας, ένα όχημα αυτοπραγμάτωσης, μια προσπάθεια «κατασκευής της βιογραφίας» τους μέσα σε ένα αναστοχαστικό και αυτοαναφορικό σχέδιο ζωής (1994). *Fair enough*.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Alexander, S. M., 2003. Stylish Hard Bodies: Branded Masculinity in “Men’s Health” Magazine. *Sociological Perspectives*, 46 (4), pp. 535-54.
- Αμπατζή, Λ., 2007. Το Κέρασμα στα «Μπαρ με Κονσομασιόν»: Η Διαχείριση του Μη Ανεκτού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 122, σελ. 3-21.
- Attwood, F., 2005. “Tits and Ass and Porn and Fighting”: Male Heterosexuality in Magazines for Men. *International Journal of Cultural Studies*, 8 (1), pp. 83-100.
- Attwood, Feona 2006. Sexed Up: Theorizing the Sexualization of Culture. *Sexualities*, 9 (1), pp. 77-94.
- Attwood, F., 2009. Introduction: The Sexualization of Culture. In: F. Attwood, ed., *Mainstreaming Sex: The Sexualization of Western Culture*. London and New York: I.B. Tauris, pp. xiii-xxiv.
- Bauman, Z., 1998. On Postmodern Uses of Sex. *Theory, Culture & Society*, 15 (3-4), pp. 19-33.
- Bauman, Z., 2003 (2006). *Ρευστή Αγάπη: Για την Ευθραστότητα των Ανθρώπινων Δεσμών*. Μπφρ. Γιώργος Καράμπελας, Αθήνα: Εστία.
- Cartier, M., 2003. The Butch Woman Inside James Dean or “What Kind of Person Do You Think a Girl Wants?”. *Sexualities*, 6 (3-4), pp. 443-58.
- Coles, T., 2009. Negotiating the Field of Masculinity: The Production and Reproduction of Multiple Dominant Masculinities. *Men and Masculinities*, 12 (1), pp. 30-44.
- Connell, R.W., 1995. *Masculinities*. Sydney, Australia: Allen & Unwin.
- Connell, R.W. and J.W. Messerschmidt, 2005. Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender & Society*, 19 (6), pp. 829-59.
- Cook, I., 2006. Western Heterosexual Masculinity, Anxiety, and Web Porn. *The Journal of Men’s Studies*. Vol. 14 (1), pp. 47-63.
- de Visser, R.O., 2009. “I’m Not a Very Manly Man”: Qualitative Insights Into Young Men’s Masculine Subjectivity. *Men and Masculinities*, 11 (3), pp. 367-71.
- Dines, G., L. Thompson, R. Whisnant and K. Boyle, 2010. Arresting Images: Anti-Pornography Slide Shows, Activism and the Academy. In: K. Boyle, ed., *Everyday Pornography*. London, New York: Routledge, pp. 17-33.
- Ehrenreich, B., 1983. *The Hearts of Men: American Dreams and the Flight from Commitment*. London: Pluto Press.
- Geertz, C., 1973. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books.

- Giddens, A., 1992 (2005). *Η Μεταμόρφωση της Οικειότητας: Σεξουαλικότητα, Αγάπη και Ερωτισμός στις Μοντέρνες Κοινωνίες*. Μπφρ. Απόστολος Καλογιάννης, επιμ. Μπετίνα Ντάβου, Αθήνα: Πολύτροπον.
- Giddens, A., 1994. Living in a Post-Traditional Society. In: U. Beck, S. Lash and A. Giddens, eds, *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press, pp. 56-109.
- Gill, R. 2003. Power and the Production of Subjects: A Genealogy of the New Man and the New Lad. In: B. Benwell, ed., *Masculinity and Men's Lifestyle Magazines*. Oxford: Blackwell, pp. 34-56.
- Gill, R., 2009. Beyond the "Sexualization of Culture" Thesis: An Intersectional Analysis of "Sixpacks", "Midriffs" and "Hot Lesbians" in Advertising. *Sexualities*, 12 (2), pp. 137-60.
- Hearn, J., 1999. Sex, Lies and Videotape: The Clinton-Lewinsky Saga as a World Historical Footnote. *Sexualities*, 2 (2), pp. 261-6.
- Hitt, J., 2000. The Second Sexual Revolution. *The New York Times*, 20/2/2000.
- Ho, P.S.Y. and A.K.T. Tsang, 2002. The Things Girls Shouldn't See: Relocating the Penis in Sex Education in Hong Kong. *Sex Education*, 2 (1), pp. 61-73.
- Honneth, A., 2008. *Reification: A New Look at an Old Idea*. Oxford: Oxford University Press.
- Kammeyer, K.C.W., 2008. *A Hypersexual Society: Sexual Discourse, Erotica, and Pornography in America Today*. New York: Palgrave Macmillan.
- Klotz, L., 2005. How (Not) to Communicate New Scientific Information: A Memoir of the Famous Brindley Lecture. *British Journal of Urology International*, 96 (7), pp. 956-7.
- Levy, A., 2005. *Female Chauvinist Pigs: Women and the Rise of Raunch Culture*. Melbourne: Schwartz.
- Λιότζης, Ε., 2016. Πορνογραφικοποίηση και Σεξουαλικοποίηση: Προς μια Σύνθετη Προσέγγιση. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 34, σελ. 151-74.
- Lusher, D. and G. Robins, 2009. Hegemonic and Other Masculinities in Local Social Contexts. *Men and Masculinities*, 11 (4), pp. 387-423.
- Maddison, S., 2009. "The Second Sexual Revolution": Big Pharma, Porn and the Biopolitical Penis", *Topia: Canadian Journal of Cultural Studies*, 22, pp. 35-53.
- Marshall, B.L., 2002. "Hard Science": Gendered Constructions of Sexual Dysfunction in the "Viagra Age". *Sexualities*, 5 (2), pp. 131-158.
- May, T., 2001. *Social Research: Issues, Methods and Process*. Buckingham, UK: Open University Press.

- McNair, B., 1996. *Mediated Sex: Pornography and Postmodern Culture*. London, New York: Arnold.
- McNair, B., 2002. *Striptease Culture: Sex, Media and the Democratization of Desire*. London, New York: Routledge.
- Παπαταξιάρχης Ε., 1998. Εισαγωγή. Από τη Σκοπιά του Φύλου: Ανθρωπολογικές Θεωρήσεις της Σύγχρονης Ελλάδας». Στο: Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παπαρδέλης, επιμ., *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. 2η έκδοση, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 11-98.
- Paul, P., 2005. *Pornified: How Pornography is Transforming our Lives, our Relationships and our Families*. New York: Times Books.
- Penley, C., 2004. Crackers and Whackers: The White Trashing of Porn. In: L. Williams, ed., *Porn Studies*. Durham, London: Duke University Press, pp. 309-31.
- Plummer, K., 2009. Introduction: Autoethnography of Sexualities, *Sexualities*, 12 (3), pp. 267-9.
- Potts, A., 2000B. "The Essence of the Hard on": Hegemonic Masculinity and the Cultural Construction of "Erectile Dysfunction". *Men and Masculinities*, 3 (1), pp. 85-103.
- Stephens, E., 2007. The Spectacularized Penis: Contemporary Representations of the Phallic Male Body. *Men and Masculinities*, 10 (1), pp. 85-98.
- Τάτσης, Ν., 1997. *Κοινωνιολογία: Ιστορική Εισαγωγή και Θεωρητικές Θεμελιώσεις*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Thompson, E., 2008. The Parodic Sensibility and the Sophisticated Gaze: Masculinity and Taste in Playboy's Penthouse. *Television & New Media*, 9 (4), pp. 284-304.
- Ticknell, E., D. Chambers, J. van Loon and N. Hudson 2003. Begging for It: "New Femininities", Social Agency, and Moral Discourse in Contemporary Teenage and Men's Magazines. *Feminist Media Studies*, 3 (1), pp. 47-63.
- Tyler, M., 2004. Managing Between the Sheets: Lifestyle Magazines and the Management of Sexuality in Everyday Life. *Sexualities*, 7 (1), pp. 81-106.
- Woolgar, S. and D. Pawluch, 1985. Ontological Gerrymandering: The Anatomy of Social Problems Explanations. *Social Problems*, 32 (3), pp. 214-27.
- Φίλιας, Β., επιμ., 1998. *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*. 2η Έκδοση, Αθήνα: Gutenberg.
- Χαλκιά, Α., 2012. Η Κοινωνιολογία της Σεξουαλικότητας, οι Αρρενωπότητες και ο Έμφυλος Δεκέμβρης. Στο: Α. Αποστολέλλη και Α. Χαλκιά, επιμ., *Σώμα, Φύλο, Σεξουαλικότητα: ΛΟΑΤΚ Πολιτικές στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πλέθρον, σελ. 215-49.
- Zillmann, D. and J. Bryant 1982. Pornography, Sexual Callousness, and the Trivialisation of Rape. *Journal of Communication*, 32 (4), pp. 10-21.

Κρίσιμοι παράγοντες επιλογής αντικειμένου σπουδών και αυτοαντίληψη: Η περίπτωση των φοιτητών του ΑΠΘ

*Αντώνης Παπαιοικονόμου #, Μπιρμπίλη Μαρία **

Περίληψη

Η εργασία αυτή επιδιώκει να οριοθετήσει τους παράγοντες που επηρεάζουν τους φοιτητές του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης όσον αφορά την επιλογή των σπουδών τους. Οι άξονες των ερωτήσεων αφορούσαν λόγους εσωτερικής αυτοπραγμάτωσης, δηλαδή ενδιαφέρον για το αντικείμενο σπουδών, προσωπικής καλλιέργειας και μόρφωσης, δυνατότητας έκφρασης αλληλεγγύης προς τους συνανθρώπους τους και βελτίωσης της κοινωνίας αλλά και εξωτερικούς λόγους όπως υψηλό εισόδημα, καλές προοπτικές απασχόλησης και δυνατότητες απόκτησης υψηλών κοινωνικών θέσεων. Επιπλέον οι φοιτητές ρωτήθηκαν αν η συγκεκριμένη επιλογή τους σχετίζεται με μια συγκεκριμένη κλίση που είχαν από τα σχολικά και παιδικά χρόνια. Στα τελικά συμπεράσματα συγκαταλέγεται το γεγονός της μικρής ως ελάχιστης σημασίας της επαγγελματικής αποκατάστασης και του εισοδήματος στην επιλογή των σπουδών τους. Ως κύρια αιτία της εν λόγω επιλογής θεωρήθηκε το ενδιαφέρον για το επιστημονικό αντικείμενο το οποίο φάνηκε και στην προτίμηση της σχολής στο μηχανογραφικό δελτίο. Οι υπόλοιποι εσωτερικοί παράγοντες που θα μπορούσαν να επηρεάσουν τους φοιτητές στην επιλογή τους, όπως η συνεισφορά τους μέσω των σπουδών τους στη βελτίωση της κοινωνίας ή η κλίση τους κατά τα μαθητικά χρόνια, παρουσιάζουν χαμηλά ποσοστά..

Λέξεις κλειδιά: αυτοαντίληψη, Πανεπιστήμιο, επιλογή σπουδών

Εκπαιδευτικός ΠΕ06-ΠΕ09, Μεταδιδακτορικός ερευνητικός εταίρος Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ, Ειδικός επιστήμων ΠΔ/407 ΠαΜακ.

* Εκπαιδευτικός ΠΕ06, Διδάκτωρ Φιλοσοφίας ΑΠΘ.

Εισαγωγή

Η επιλογή της κατεύθυνσης σπουδών αποτελεί μια σημαντική απόφαση στη διάρκεια της ζωής του ανθρώπου διότι καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη μετέπειτα επαγγελματική σταδιοδρομία του. Εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την αυτοαντίληψη του ατόμου όπως επίσης και από την κοινωνικοποίηση του. Άλλωστε η αυτοαντίληψη του είναι προϊόν των διαδικασιών κοινωνικής ένταξης, των εμπειριών και των αλληλεπιδράσεων του ατόμου με τους συνανθρώπους του. Η συνειδητή όμως επιλογή της κατεύθυνσης σπουδών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ενέχει δυσκολίες κυρίως λόγω της ελλιπούς ενημέρωσης που έχουν οι φοιτητές για τις διάφορες σχολές των Πανεπιστημίων και Τεχνολογικών Ιδρυμάτων γεγονός που τους ωθεί να επιλέγουν τις σπουδές τους με βάση τις γνώμες του οικογενειακού και του ευρύτερου περιβάλλοντος τους.

Η ανάγκη όμως για αυτογνωσία, έτσι ώστε οι επιλογές να αντανακλούν τις δικές του αξίες, γίνεται ακόμη πιο έντονη στην εποχή μας εξαιτίας της αλματώδους εξέλιξης που τη χαρακτηρίζει, και των τεράστιων αλλαγών με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπος ο σύγχρονος άνθρωπος. Το πλήθος των πολιτιστικών επιδράσεων που δέχεται, ο κυκεώνας των πληροφοριών που τον κατακλύζουν απειλούν συχνά τη δική του ταυτότητα και δυσκολεύουν όχι μόνο τον επαγγελματικό, αλλά και το γενικότερο ιδεολογικό του προσανατολισμό. Η συνειδητοποίηση των ιδιαιτεροτήτων του καθενός και η αποσαφήνιση των προσωπικών αξιών, κριτηρίων, επιδιώξεων και στόχων του, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της αυτογνωσίας η οποία αποτελεί τη ρεαλιστική αντίληψη του εαυτού μας, ενισχύει τις πιθανότητες εύρεσης του κατάλληλου προσανατολισμού ο οποίος θα συνεισφέρει ουσιαστικά στην επιτυχία σε κάθε τομέα της μελλοντικής σταδιοδρομίας του.

Η έννοια της αυτοαντίληψης

Δεδομένου Πρωτεργάτης της έρευνας γύρω από την αυτοαντίληψη ήταν ο William James ο οποίος κατέληξε ότι αυτοαντίληψη είναι η «σύνθεση των σκέψεων και των αισθημάτων που αποτελούν τη γνώση και την κατανόηση του ατόμου για τον εαυτό του, την αντίληψη, δηλαδή, του ποιος είναι» (James, 1890).

Η αυτοαντίληψη, ως το σύνολο των σκέψεων, των αντιλήψεων και των συναισθημάτων που έχει ένα άτομο για τον εαυτό του, αποτελεί μια σημαντική

παράμετρο της προσωπικότητάς του, διαδραματίζει καίριο ρόλο στην ολοκλήρωσή της και κατέχει κεντρική θέση στη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Συνιστά ένα προσωπικό και δυναμικό σύστημα που αναπτύσσει κάθε άτομο δια μέσου της αλληλεπίδρασής του με το περιβάλλον του, ένα σύστημα που αναδύεται μέσα από τη διαδικασία αυτή (Argyle, 1973: 356· Παπαστάμου, 1989: 49· Παπαοικονόμου, 2011, 2015). Έχει δυναμικό χαρακτήρα, διότι δεν αποτελεί μια απλή ψυχική ιδιότητα, αλλά συνίσταται σε επιμέρους πτυχές, ιδιότητες, χαρακτηριστικά και διαστάσεις και παρουσιάζει μια εσωτερική ιεράρχηση ιδιαίτερη για κάθε άτομο (Videbeck, 1960: 358· Stocke, 2007). Στην παραδοχή αυτή έγκειται και ο υψηλός βαθμός δυσκολίας που συνεπάγεται για κάθε ερευνητή η προσπάθεια μέτρησης της αυτοαντίληψης και της αυτοεκτίμησης οποιασδήποτε ηλικιακής ομάδας και συνακόλουθα η ανίχνευση των παραγόντων που συμβάλλουν στη διαμόρφωσή της.

Το ενδιαφέρον για την αυτοαντίληψη δεν περιχαρακώνεται στο χρονικό πλαίσιο της σύγχρονης ιστορίας και διάνοησης, αλλά ανάγεται στην αρχαία ελληνική σκέψη. Οι επτά σοφοί (Διογένης Λαέρτιος, Βίοι Φιλοσόφων, 1.40.1, 1.79.10, 6.83.8) έφεραν στην ουσία του φιλοσοφικού στοχασμού τη δελφική ρήση γνῶθι σαυτόν και την κατέστησαν πρωταρχικό κέλευσμα και βασική παράμετρο του ανθρώπινου προσδιορισμού μέσω της γνώσης της ανθρώπινης φύσης και των φυσικών ή ορθολογικών δυνατοτήτων της. Ο Πλάτων (Φίληβος 48.c, Ιππίας Μείζων 228.e, Χαρμίδης 164.e, Πρωταγόρας 335.b) διά της αξιοποίησης των μεθόδων του δασκάλου του Σωκράτη κατέστησε την αυτογνωσία κεντρική διαδικασία απαλλαγής από την οίηση και δημιουργίας επιστήμης, δηλαδή μη αναιρέσιμης ορθολογικά θεμελιωμένης γνώσης. Θεώρησε ότι η αυτοσυνείδηση, η αυτοαντίληψη του ανθρώπου και του σκοπού του προηγούνται των άλλων έλλογων ή πρακτικών πολιτικών διεργασιών, αποτελώντας προϋποθέσεις της ίδιας της ανθρώπινης υπόστασης. Ο άνθρωπος ως έλλογο ον οφείλει, πριν προβεί σε οποιοδήποτε επίτευγμα (δράση), να γνωρίσει τον εαυτό του, την ανθρώπινη φύση και τις δυνατότητες τελείωσης που αυτή έχει, τη θέση του εντός του όλου και το σκοπτό-τέλος που ενδεχομένως μπορεί να εκπληρώσει. Συνεπώς με την πλατωνική σκέψη ο Αριστοτέλης (Ρητορική, 1395a.22) στην ηθική του θεωρία σημειώνει ότι κάθε άνθρωπος δύναται να καθορίσει το μέσον ανάμεσα στην υπερβολή και την έλλειψη, αλλά αυτό προϋποθέτει το γνῶθι σαυτόν, δηλαδή τον αυτοπροσδιορισμό των δυνατοτήτων της φύσης του κάθε ανθρώπου.

Η αντίληψη ενός ατόμου για τον εαυτό του αποτελεί βασικό κίνητρο για τις ενέργειές του. Η διαμορφωθείσα για τον εαυτό εικόνα ασκεί αποφασιστική επιρροή στην ερμηνεία διαφόρων εμπειριών, στην επεξεργασία των πληροφοριών και στα κίνητρα για δράση και συνεπώς ως ένα μεγάλο βαθμό κινητοποιεί, κατευθύνει και καθορίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά (Franken, 1994: 443· Breen & Jonsson, 2000). Η δημιουργικότητα, η ευρηματικότητα, η ομαλή κοινωνικοποίηση, η δημοφιλία, η προσαρμοστικότητα, ο χαμηλός βαθμός άγχους, η ψυχική ισορροπία αποτελούν μερικά από τα χαρακτηριστικά των ατόμων με θετική ή υψηλή αυτοεκτίμηση (Convington & Beery, 1976· Cornell et al., 1990: 456-457· Felker, 1974· Survant, 1972: 94-95· Παπαοικονόμου & Κυρίσης, 2014), η οποία μάλιστα, σύμφωνα με τις έρευνες των Carver (1979), DeNeve & Cooper (1998), Diener & Diener (1995), Furnham & Cheng (2000), Meyers (1992), Redenbach (1991) και Morgan (2005), γίνεται δυναμικό κίνητρο για δημιουργία, εναποθέτει προσδοκίες, καθιστά πιο εφικτή την επιτυχία και συνιστά έναν από τους πιο ισχυρούς προγνωστικούς παράγοντες για την προσωπική ευτυχία. Αντίθετα ένα άτομο με χαμηλή ή αρνητική αυτοεκτίμηση υποφέρει από άγχος, υιοθετεί αμυντική στάση απέναντι στους άλλους, διακατέχεται από εγωκεντρισμό, δεν έχει καλές διαπροσωπικές σχέσεις, αντιμετωπίζει παθητικά ορισμένες δυσκολίες (Laird, 2007· Παπαοικονόμου & Κυρίσης, 2014).

Η αυτοαντίληψη συνοπτικά περιλαμβάνει τις αξιολογικές κρίσεις που κάνει το άτομο για το πρόσωπο του, με βάση τις οποίες διαμορφώνει απόψεις για το κατά πόσο θεωρεί τον εαυτό του ικανό, σημαντικό, επιτυχημένο, αξιόλογο ή του προσδίδει άλλες ιδιότητες και αναπτύσσει θετικές ή αρνητικές στάσεις απέναντι στις διάφορες πτυχές της προσωπικότητάς του. Οι στάσεις, οι πεποιθήσεις και οι αντιλήψεις αυτές είναι υποκειμενικές, καθορίζουν όμως σε σημαντικό βαθμό τον τρόπο ζωής του και κατά συνέπεια τις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές του επιλογές (Burke, 2008).

Η σταδιακή εσωτερίκευση του τρόπου με τον οποίο οι άλλοι αντιμετωπίζουν το άτομο και κυρίως οι ενισχύσεις, θετικές ή αρνητικές, που δέχεται από αυτούς αποτελούν τη βάση της αυτοαντίληψης του (Παπαοικονόμου, 2011). Συνεπακόλουθα, ο βαθμός της αυτοαντίληψης του καθενός είναι αποτέλεσμα της ικανότητάς του να αξιολογεί τις προσωπικές του εμπειρίες από την μία πλευρά, όπως επίσης και της ποιότητας των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσει με τους συνανθρώπους του από την άλλη.

Στόχος της έρευνας

Το ερευνητικό πρόβλημα που επιδιώχθηκε να απαντηθεί με την παρούσα εργασία είναι ο προσδιορισμός των κρίσιμων παραγόντων που ώθησαν τους φοιτητές του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης να επιλέξουν τη σχολή στην οποία φοιτούν ως απόρροια της αυτοαντίληψης τους. Πιστεύεται ότι η διερεύνηση των παραγόντων αυτών θα σκιαγραφήσει την αυτοαντίληψη των φοιτητών δεδομένου ότι ο επαγγελματικός προσανατολισμός αποτελεί κάρδιο συστατικό της άποψης που έχει το άτομο για τον εαυτό του. Με την ίδια μεθοδολογία έρευνας οι Bone & Judge (2003) διερεύνησαν την ικανοποίηση που λαμβάνουν από την εργασία τους οι νομικοί στην περιοχή του Los Angeles στις ΗΠΑ και τη σύνδεση της επαγγελματικής ικανοποίησης με την αυτοαντίληψη τους. Οι άξονες των ερωτήσεων αφορούσαν λόγους εσωτερικής αυτοπραγμάτωσης, δηλαδή ενδιαφέρον για το αντικείμενο σπουδών, προσωπικής καλλιέργειας και μόρφωσης, δυνατότητας έκφρασης αλληλεγγύης προς τους συνανθρώπους τους και βελτίωσης της κοινωνίας αλλά και εξωτερικούς λόγους όπως υψηλού εισοδήματος, καλών προοπτικών απασχόλησης και δυνατοτήτων απόκτησης υψηλών κοινωνικών θέσεων. Επιπλέον οι φοιτητές ρωτήθηκαν αν η συγκεκριμένη επιλογή τους σχετίζεται με μια συγκεκριμένη κλίση που είχαν από τα σχολικά και παιδικά χρόνια. Σε δεύτερη φάση θα διερευνηθούν και μεταβλητές που επηρεάζουν τις επιλογές των φοιτητών, όπως το φύλο, η σχολή που φοιτούν, το εξάμηνο στο οποίο φοιτούν, ο βαθμός του απολυτηρίου τους και η προτίμηση της σχολής τους στο μηχανογραφικό δελτίο.

Μέθοδος συλλογής δεδομένων

Για τη διερεύνηση του ερευνητικού προβλήματος θεωρήθηκε ως καταλληλότερη μέθοδος η επισκόπηση (survey) που παρά τους περιορισμούς της, θεωρείται πλεονεκτικότερη άλλων ερευνητικών εργαλείων προκειμένου να συμμετάσχει στην έρευνα ένας σημαντικός αριθμός φοιτητών από δέκα πανεπιστημιακά τμήματα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Heller & Rosemann, 1974). Επιλέχθηκαν τμήματα με διαφορετικό γνωστικό προσανατολισμό με σκοπό τη διερεύνηση των στάσεων φοιτητών με διαφορετικές απαιτήσεις σπουδών.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 2015 τα εξής τμήματα:

	Συχνότητα	Ποσοστό	Πραγματικό ποσοστό
Ψυχολογίας	99	15,5	15,7
Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής	192	30,1	30,5
Πολυτεχνείο	14	2,2	2,2
Πολιτικές Επιστήμες	74	11,6	11,8
Παιδαγωγικό Δημοτικής	138	21,6	21,9
Πληροφορικής	31	4,9	4,9
Φυσικό	57	8,9	9,1
Φιλολογία	15	2,4	2,4
Ιστορίας & Αρχαιολογίας	4	,6	,6
Γερμανική Φιλολογία	5	,8	,8
Σύνολο	629	98,6	100,0
Missing	9	1,4	
Σύνολο	638	100,0	

Το προφίλ των φοιτητών της έρευνας.

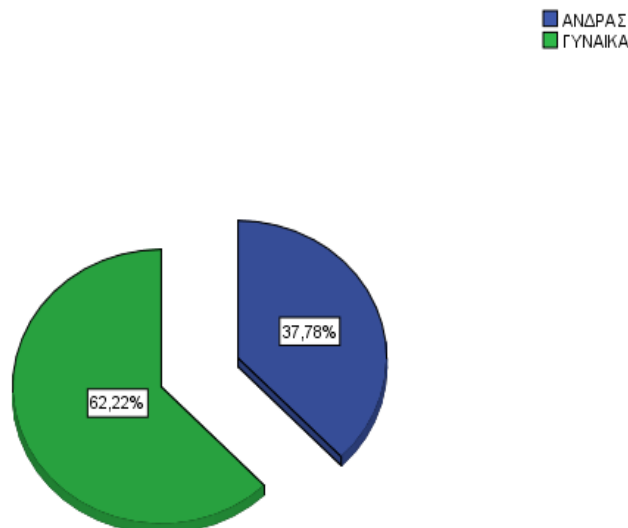
Καταρχάς, πραγματοποιήθηκε μια δοκιμαστική έρευνα στο τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής σχολής. Παρουσιάστηκαν κάποια προβλήματα στο αρχικό ερωτηματολόγιο κυρίως λόγω του ότι η παραγοντική ανάλυση έδειξε χαμηλές συσχετίσεις ανάμεσα στις μεταβλητές που αποτελούσαν τους δείκτες. Αφού έγιναν οι απαιτούμενες αλλαγές στο ερωτηματολόγιο και αναδιαμορφώθηκαν οι διάφορες ερωτήσεις που παρουσίασαν πρόβλημα στην παραγοντική ανάλυση έγινε ξανά δοκιμαστική έρευνα στο Παιδαγωγικό τμήμα Δημοτικής εκπαίδευσης. Αφού ξεπεράστηκαν τα προβλήματα και φάνηκαν ισχυρές φορτίσεις στην παραγοντική ανάλυση πήρε την τελική του μορφή και συντάχθηκε η αρχική επιστολή που συνόδευε το ερωτηματολόγιο.

Σε διάστημα ενός μηνός είχαν συγκεντρωθεί 638 απαντήσεις το οποίο αποτελεί και το τελικό δείγμα το οποίο θεωρείται σχετικά ικανοποιητικό (Ξωχέλλης, 1984· Παπαναούμ, 2003· Κελπανίδης, 2005). Θα ακολουθήσει μια παράθεση ορισμένων δημογραφικών δεδομένων τα οποία θα χρησιμοποιηθούν ως ανεξάρτητες μεταβλητές στην στατιστική ανάλυση

Πίνακας 1. Φύλο των φοιτητών που συμμετείχαν στην έρευνα

ΦΥΛΟ	Συχνότητα	Ποσοστό
Άνδρες	238	37,8
Γυναίκες	392	62,2
Δεν απάντησαν	8	
Σύνολο	638	100

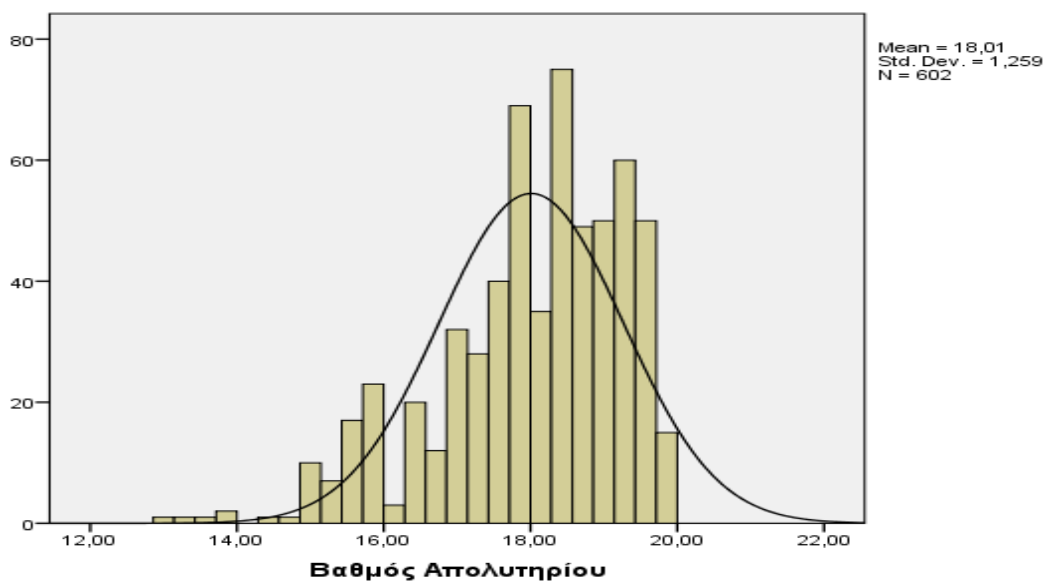
Γράφημα 1. Διαγραμματική απεικόνιση του φύλου των φοιτητών.

Από τους φοιτητές που έλαβαν μέρος στην έρευνα αυτή 595 φοιτητές ήτοι 94,9% είναι σε προπτυχιακό στάδιο ενώ οι 32 ήτοι το 5% σε μεταπτυχιακό στάδιο. Επίσης το 93,3% προέρχεται από δημόσιο σχολείο ενώ οι υπόλοιποι, ήτοι το 6,7% από ιδιωτικό σχολείο. Το σχήμα που ακολουθεί παρουσιάζει την κατανομή της

βαθμολογίας των φοιτητών στο τέλος της Γ' Λυκείου, πριν δηλαδή την εισαγωγή τους στο πανεπιστήμιο.

Γράφημα 2. Βαθμός απολυτηρίου φοιτητών.

Τέλος το εξάμηνο φοίτησης ποικίλει όπως φαίνεται και στον ακόλουθο πίνακα:

Πίνακας 2. Εξάμηνο των φοιτητών που συμμετείχαν στην έρευνα

	Συχνότητα	Ποσοστό	Πραγματικό ποσοστό
A Εξάμηνο	101	15,8	18,0
B Εξάμηνο	112	17,6	20,0
Γ Εξάμηνο	31	4,9	5,5
Δ Εξάμηνο	41	6,4	7,3
E Εξάμηνο	51	8,0	9,1
ΣΤ Εξάμηνο	76	11,9	13,6
Z Εξάμηνο	74	11,6	13,2
H Εξάμηνο	39	6,1	7,0
9> Εξάμηνο	35	5,7	6,3
Σύνολο	560	87,8	100,0
Missing	78	12,2	12,2
Σύνολο	638		100,0

Όσον αφορά τη χρονιά εισαγωγής τους το 91,5% των φοιτητών πέτυχε την πρώτη φορά που έδωσε εξετάσεις ενώ το 6,3% τη δεύτερη φορά. Τέλος ο πίνακας παρακάτω δείχνει τη σειρά επιλογής της σχολής τους στο μηχανογραφικό:

Πίνακας 3. Σειρά επιλογής της σχολής των φοιτητών της έρευνας

	Συχνότητα	Ποσοστό	Πραγματικό ποσοστό
Πρώτη επιλογή	349	54,7	55,7
Δεύτερη επιλογή	175	27,4	27,9
Τρίτη επιλογή	81	12,7	12,9
Τέταρτη και πάνω	22	3,5	3,5
Σύνολο	627	98,3	100,0
Missing	11	1,4	
Σύνολο	11	1,7	
Σύνολο	638	100,0	

Παρουσίαση των αποτελεσμάτων

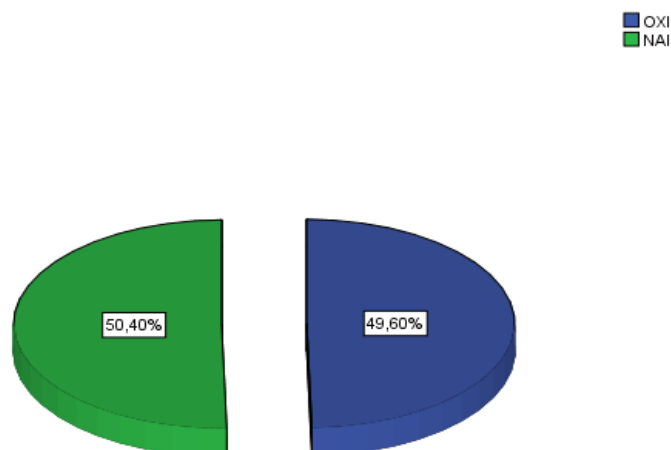
Πραγματοποιήθηκε επίσης ο μη παραμετρικός έλεγχος χ^2 (κριτήριο καλής προσαρμογής). Τα αποτελέσματα στον παρακάτω πίνακα δείχνουν ότι τα δεδομένα που συλλέχτηκαν ακολουθούν την κανονική κατανομή και είναι κατάλληλα για τους διάφορους στατιστικούς υπολογισμούς.

Πίνακας 4. Κριτήριο καλής προσαρμογής

Με ενδιέφερε το αντικείμενο	Για προσωπική καλλιέργεια και μόρφωση	Οι σπουδές αυτές διανοίγουν καλές προοπτικές απασχόλησης	Για να έχω τη δυνατότητα να βοηθήσω άλλους ανθρώπους	Για να έχω υψηλό εισόδημα	Για να συμβάλω στην βελτίωση της κοινωνίας	Οι σπουδές μου μπορούν να οδηγήσουν σε υψηλές κοινωνικές θέσεις	Είχα ήδη από τα σχολικά χρόνια ιδιαίτερη κλίση για αυτές τις σπουδές
225,040 ^a	126,924 ^a	175,735 ^a	201,979 ^a	488,154 ^a	208,826 ^a	516,705 ^a	165,339 ^a
1 ,000	1 ,000	1 ,000	1 ,000	1 ,000	1 ,000	1 ,000	1 ,000

Θα ήταν αναμενόμενο η οικονομική κρίση να έχει οδηγήσει τους φοιτητές σε επιλογές που σχετίζονται με ένα καλό εισόδημα, με μια σίγουρη θέση εργασίας και γενικά με την ικανοποίηση των εξωγενών παραγόντων. Η ανάλυση όμως των απαντήσεων δεν έδειξε κάτι τέτοιο. Διαφάνηκε μια απογοήτευση εκ μέρους των φοιτητών δεδομένου ότι η πλειοψηφία απάντησε αρνητικά στις περισσότερες ερωτήσεις που τους τέθηκαν. Η μοναδική περίπτωση στην οποία η πλειοψηφία απάντησε θετικά ήταν αυτή που αφορούσε το ενδιαφέρον τους για το αντικείμενο σπουδών τους. Μάλιστα και στην περίπτωση αυτή οι μισοί ήταν αρνητικοί με το 50,4% να απαντάει θετικά όπως δείχνει και το σχήμα παρακάτω:

Γράφημα 3. Με ενδιέφερε το αντικείμενο σπουδών

Στις υπόλοιπες ερωτήσεις οι θετικές απαντήσεις ήταν η ισχνή μειοψηφία. Όσον αφορά την επιλογή των σπουδών τους για την προσωπική καλλιέργεια και μόρφωση μόλις το 27, 6% απάντησε θετικά. Αλλά και στις υπόλοιπες ερωτήσεις που σχετιζόταν με εσωτερικούς λόγους τα ποσοστά των θετικών απαντήσεων ήταν χαμηλά. Στην ερώτηση της επιλογής των σπουδών με κριτήριο τη δυνατότητα αλληλεγγύης προς τους άλλους ανθρώπους το 21,7% απάντησε θετικά. Ίδια ποσοστά περίπου παρατηρήθηκαν και στην ερώτηση σχετικά με τη δυνατότητα βελτίωσης της κοινωνίας μέσω των σπουδών όπου οι θετικές απαντήσεις ήταν μόλις το 21%. Εξίσου χαμηλά ποσοστά παρατηρούνται και όσον αφορά τους εξωτερικούς λόγους των καλών προοπτικών απασχόλησης και του υψηλού εισοδήματος. Το 23, 4% επιλέγει τις καλές προοπτικές ως κρίσιμο παράγοντα ενώ μόλις το 6% επιλέγει τις σπουδές του εξαιτίας μιας προοπτικής υψηλού εισοδήματος. Τέλος, η ιδιαίτερη κλίση από τα σχολικά χρόνια έχει ελαφρώς αυξημένα ποσοστά με το 24,4% να την επιλέγουν. Πρέπει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι οι φοιτητές είχαν το δικαίωμα να επιλέξουν περισσότερα από ένα κριτήρια. Είναι αξιοσημείωτο πάντως το γεγονός ότι παρά την εντύπωση που υπάρχει στην κοινωνία ότι οι οικονομικοί λόγοι υπερέχουν στην επιλογή των σπουδών, στην έρευνα αυτή βρίσκονται στην τελευταία θέση. Στη συνέχεια θα παρατεθούν οι σημαντικοί παράγοντες που επηρεάζουν τις επιλογές αυτές των φοιτητών. Όπως προαναφέρθηκε θα εξεταστούν το φύλο, το εξάμηνο στο οποίο φοιτούν, ο βαθμός του απολυτηρίου και η προτίμηση της σχολής στο μηχανογραφικό δελτίο.

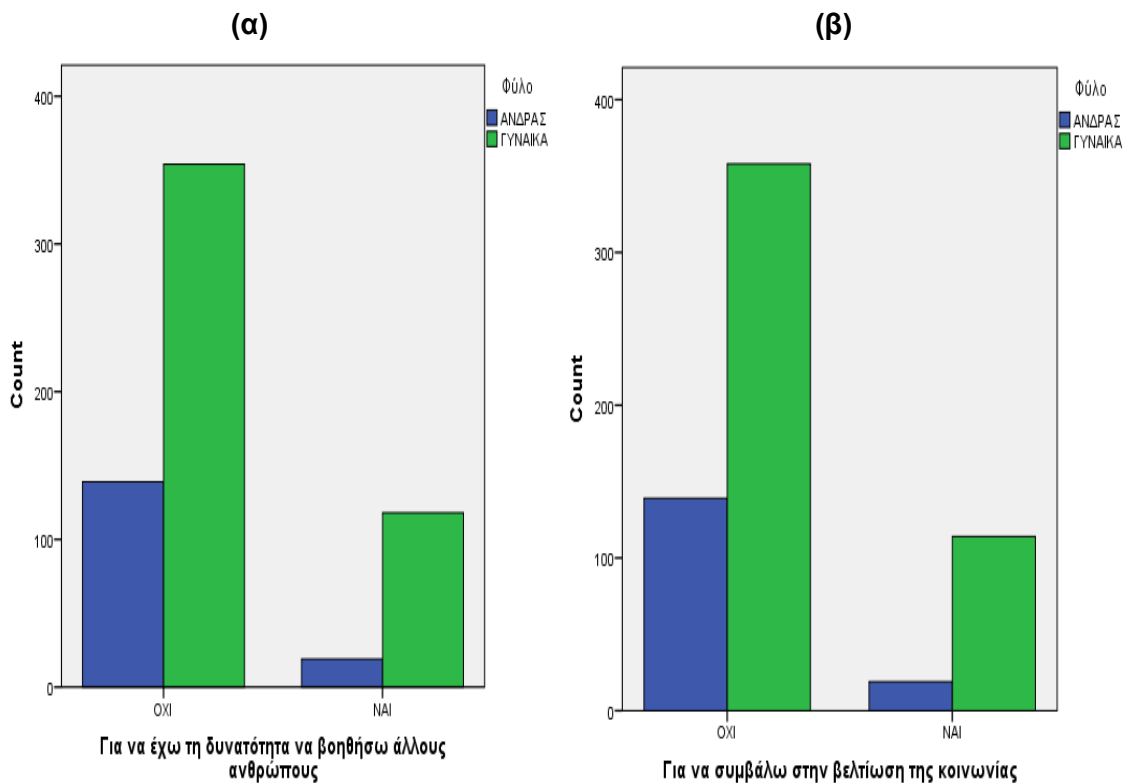
Όσον αφορά την επίδραση του φύλου χρησιμοποιήθηκε ο έλεγχος χ^2 . Ο στατιστικός έλεγχος έδειξε σημαντικά αποτελέσματα σε τρεις περιπτώσεις: στο κριτήριο της κλίσης για τις σπουδές τους, στη συμβολή των σπουδών τους στη βελτίωση της κοινωνίας και στη δυνατότητα που τους διανοίγεται για να βοηθήσουν τους συνανθρώπους τους. Για τις υπόλοιπες δεν παρατηρήθηκαν στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα κάτι που σημαίνει ότι δεν υπάρχει σχέση ανάμεσα στο φύλο και στην άποψη τους. Για την πρώτη στατιστικά σημαντική σχέση, αυτής του κριτηρίου της κλίσης για τις σπουδές από τα σχολικά χρόνια το 67,7% των φοιτητών δεν είχε συγκεκριμένη κλίση σε σύγκριση με το αντίστοιχο 78,4% των φοιτητριών ($\chi^2=17.327$, $df=1$, $p=0,007<a$). Ο πίνακας παρακάτω δείχνει αναλυτικά τα αποτελέσματα:

Πίνακας 5. Σχέση φύλου και κλίσης για τις σπουδές από τα σχολικά χρόνια

		Φύλο		Σύνολο
		ΑΝΔΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	
Είχα ήδη από τα σχολικά χρόνια ιδιαίτερη κλίση για αυτές τις σπουδές	ΟΧΙ	107 67,7%	370 78,4%	477 75,7%
	ΝΑΙ	51 32,3%	102 21,6%	153 24,3%
Σύνολο		158 100,0%	472 100,0%	630 100,0%

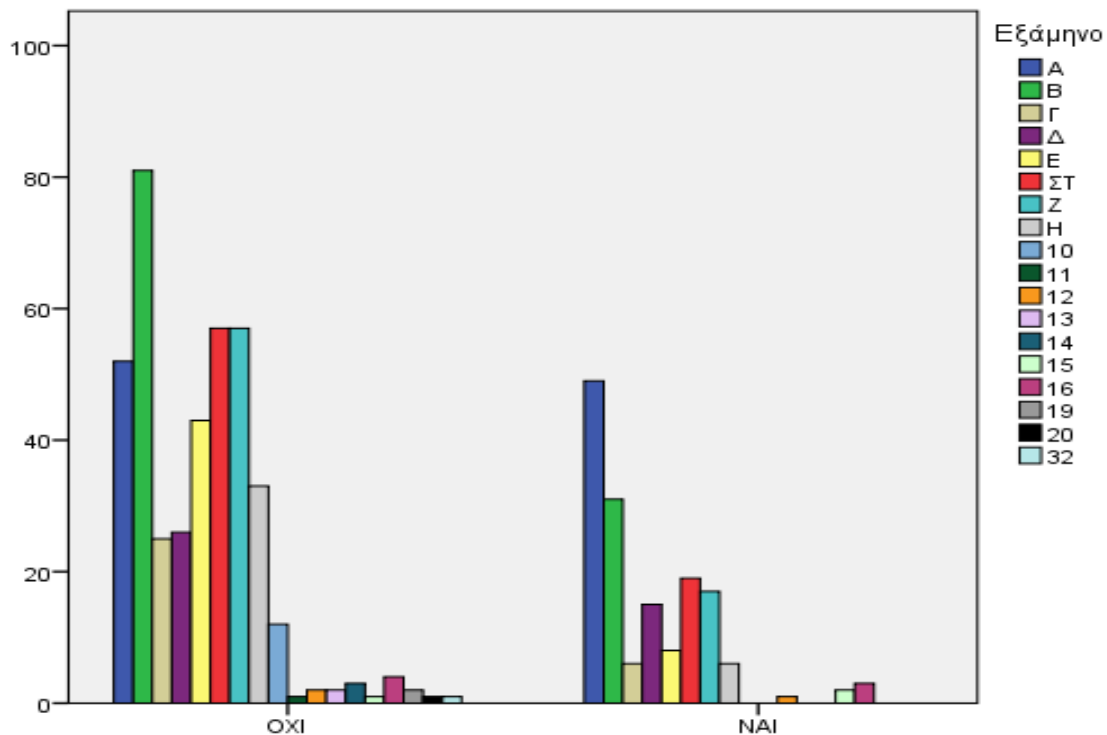
Οι επόμενες δύο στατιστικά σημαντικές σχέσεις σχετίζονται μεταξύ τους. Αφορούν τη βελτίωση της κοινωνίας και τη δυνατότητα προσφοράς βοήθειας προς τους συνανθρώπους του. Τα αποτελέσματα επίσης σχεδόν συμπίπτουν: όσον αφορά τη συμβολή στην καλύτερευση της κοινωνίας μέσω των σπουδών αποτελεί κριτήριο επιλογής για το 12% των φοιτητών σε σύγκριση με το 24,2% των φοιτητριών ($\chi^2=23.876$, $df=1$, $p=0,007<a$). Παρόμοια αποτελέσματα παρατηρήθηκαν και για το κριτήριο της αλληλεγγύης όπου το 12% των φοιτητών σε σύγκριση με το 25% των φοιτητριών πιστεύουν ότι αποτελεί σημαντική αιτία για την επιλογή τους ($\chi^2=20.824$, $df=1$, $p=0,006<a$). Τα δύο σχήματα παρακάτω δείχνουν παραστατικά τα αποτελέσματα:

Γράφημα 4. Σχέση φύλου και κριτηρίων βελτίωσης της κοινωνίας (α) και αλληλεγγύης (β).

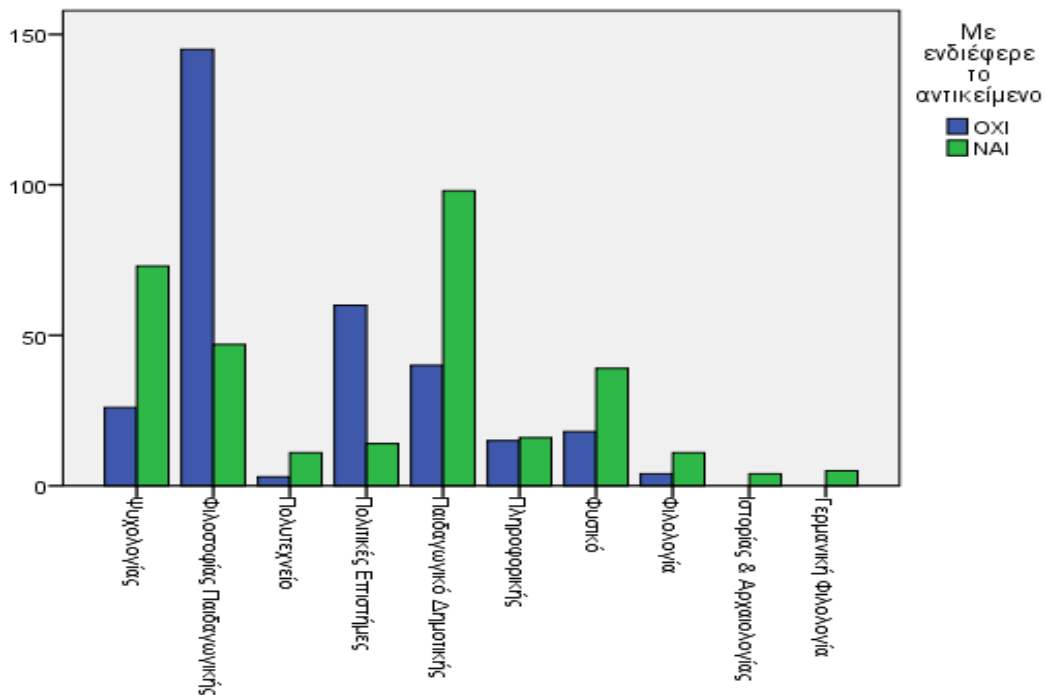
Στην περίπτωση της επίδρασης του εξαμήνου στο οποίο βρίσκονται οι φοιτητές παρατηρήθηκαν επίσης κάποιες στατιστικά σημαντικές επιδράσεις. Όσον αφορά το ενδιαφέρον για τις σπουδές τους παρατηρήθηκε το γεγονός ότι οι φοιτητές των αρχικών εξαμήνων έχουν περισσότερο ενδιαφέρον για τις σπουδές τους από ό, τι οι φοιτητές των τελευταίων σε ποσοστά 26,4% και 24,3% για το Α και το Β εξάμηνο αντίστοιχα σε σύγκριση με τα αντίστοιχα 4,9% και 15,6% για τα Ε και ΣΤ ($\chi^2=88.505$, $df=1$, $p=0,000<a$). Επίσης όσον αφορά τη μεταβλητή της επιλογής των σπουδών για την προσωπική καλλιέργεια και μόρφωση παρατηρήθηκαν σημαντικές συσχετίσεις με το εξάμηνο των φοιτητών. Πιο συγκεκριμένα στα αρχικά εξάμηνα περισσότεροι φοιτητές συμφωνούν με το κριτήριο αυτό σε σχέση με τα τελευταία εξάμηνα. Ο παρακάτω πίνακας δείχνει αναλυτικά τα αποτελέσματα ($\chi^2=98.657$, $df=2$, $p=0,007<a$):

Γράφημα 5. Σχέση εξαμήνου και κριτηρίου προσωπικής καλλιέργειας και μόρφωσης.

Ενδιαφέροντα συμπεράσματα προέκυψαν από τη συσχέτιση των μεταβλητών και της σχολής στην οποία φοιτούν οι φοιτητές. Το δείγμα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως αντιπροσωπευτικό παρόλα αυτά όμως μπορεί να διαφανεί μια τάση. Όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 1 παραπάνω οι ανθρωπιστικές σπουδές καταλαμβάνουν τη μερίδα του λέοντος στην έρευνα, με μικρότερη συμμετοχή αυτή των Πολιτικών Επιστημών και του Φυσικού Τμήματος. Ο στατιστικός έλεγχος έδειξε ότι το 75,5% των φοιτητών του τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής δεν είχε ενδιαφέρον για τις σπουδές που ακολούθησε. Χαμηλά ποσοστά επέδειξαν και οι φοιτητές του τμήματος Πολιτικών Επιστημών (81,1%). Από την άλλη πλευρά υψηλά ποσοστά ενδιαφέροντος παρατηρήθηκαν στην περίπτωση των φοιτητών του τμήματος Ψυχολογίας (73,7%), του Παιδαγωγικού τμήματος Δημοτικής εκπαίδευσης (71%), του Φυσικού τμήματος (68,4%) και των Πολυτεχνικών σχολών (78,6%) ($\chi^2=149.853$, $df=1$, $p=0,000<a$). Το σχήμα παρακάτω δείχνει αναλυτικά τις κατανομές:

Γράφημα 6. Σχέση σχολής και κριτηρίου ενδιαφέροντος για το αντικείμενο.

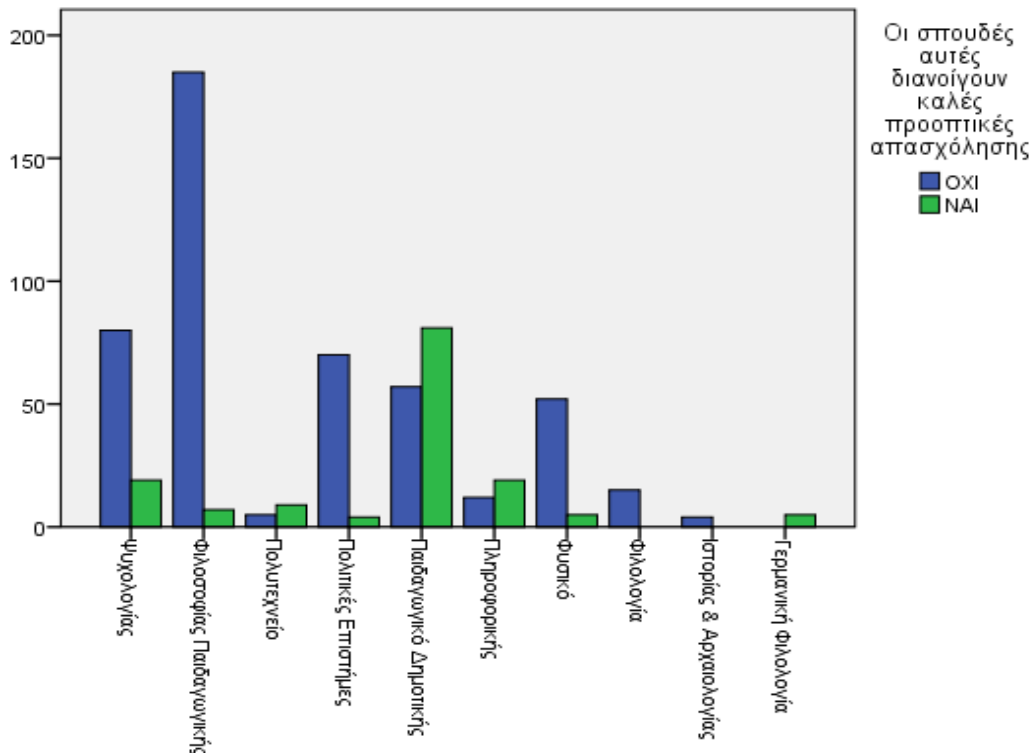

Παρόμοια ποσοστά παρουσίασε και η μεταβλητή που αφορούσε την επιλογή των σπουδών για την προσωπική καλλιέργεια και μόρφωση. Το τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής (82,8%) και το τμήμα Πολιτικών επιστημών (91,9%) βρίσκονται στη χαμηλότερη θέση σε σχέση με αυτή τη μεταβλητή. Αλλά και το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής εκπαίδευσης παρουσιάζει ανάλογη εικόνα (71%), γεγονός που καταδεικνύει την ιδιοτελή επιλογή των σπουδών. Υψηλά ποσοστά παρουσιάζει το τμήμα Ψυχολογίας (47,5% το επέλεξαν για το συγκεκριμένο λόγο) αλλά και το τμήμα Φιλολογίας (40%) ($\chi^2=66.876$, $df=2$, $p=0,000<a$).

Στην περίπτωση των προοπτικών απασχόλησης τα αποτελέσματα είναι μάλλον απογοητευτικά για την κατεύθυνση ανθρωπιστικών σπουδών. Τα ποσοστά είναι ιδιαίτερα χαμηλά για το τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής (96,4% απαντάει ότι οι σπουδές του δεν διανοίγουν καλές προοπτικές απασχόλησης), το τμήμα Πολιτικών Επιστημών (94,6%) και το τμήμα Ψυχολογίας (80,8%). Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης με αντίθετη άποψη σε ποσοστό 58,7%. Από την άλλη πλευρά οι φοιτητές του Πολυτεχνείου έχουν αντίθετη γνώμη δε ποσοστό 64,3% όπως επίσης και οι φοιτητές του τμήματος Πληροφορικής (61,3%)

($\chi^2=324.768$, $df=2$, $p=0,000<a$). Το ακόλουθο σχήμα δείχνει παραστατικά όλες τις κατανομές:

Γράφημα 7. Σχέση σχολής και κριτηρίου διάνοιξης προοπτικών απασχόλησης.

Η τελευταία ανεξάρτητη μεταβλητή της οποίας η επίδραση εξετάστηκε ήταν αυτή του βαθμού επίδοσης στην τελευταία τάξη του Λυκείου. Χρησιμοποιήθηκε ο έλεγχος t-test για ανεξάρτητα δείγματα. Όσον αφορά τη μεταβλητή του ενδιαφέροντος για το αντικείμενο σπουδών το αποτέλεσμα είναι στατιστικά σημαντικό ($t(580,425)=-7,436$, $p=0,000$). Οι φοιτητές που επέλεξαν τη σχολή τους για λόγους ενδιαφέροντος είχαν ελαφρώς υψηλότερο μέσο όρο στο απολυτήριο τους (18,3) με μικρότερη τυπική απόκλιση 1,09 από ό, τι οι υπόλοιποι (17,6) με τυπική απόκλιση 1,3 γεγονός που καταδεικνύει ότι ο υψηλότερος μέσος όρος σχετίζεται θετικά. Επίσης η επιλογή της σχολής για λόγους προσωπικής καλλιέργειας και μόρφωσης σχετίζεται στατιστικά σημαντικά με το βαθμό απολυτηρίου ($t(343,265)=-6,396$, $p=0,000$). Και στην περίπτωση αυτή οι φοιτητές που επέλεξαν τις σπουδές της για τον παραπάνω λόγο είχαν ελαφρώς υψηλότερο μέσο όρο (18,4) με τυπική απόκλιση 1,07 από ό, τι οι υπόλοιποι (17,8) με τυπική απόκλιση 1,27. Όσον αφορά τη διάνοιξη καλών προοπτικών απασχόλησης τα αποτελέσματα δείχνουν ότι παρόλο που οι μέσοι όροι

των απολυτηρίων είναι παρόμοιοι με τις προηγούμενες μεταβλητές οι τυπικές αποκλίσεις διαφέρουν σε υψηλό βαθμό. Έτσι ενώ ο μέσος όρος του απολυτηρίου όσων διαφωνούν με την παραπάνω ερώτηση είναι 17,7 η τυπική απόκλιση είναι 1,3 σε σύγκριση με τα αντίστοιχα 18,6 και 0,7 όσων συμφωνούν ($t(402,045)=-10,000$, $p=0,000$). Παρόμοια είναι και τα αποτελέσματα και στην επόμενη μεταβλητή: οι φοιτητές που επέλεξαν τις σπουδές τους εξαιτίας της δυνατότητας ένδειξης αλληλεγγύης προς τους άλλους ανθρώπους έχουν υψηλότερο βαθμό απολυτηρίου (18,6) με τυπική απόκλιση 0,7 σε σύγκριση με τους υπόλοιπους των οποίων οι αντίστοιχες τιμές είναι 17,6 και 1,4 ($t(312,838)=-6,681$, $p=0,000$). Ακόμη πιο μικρή τυπική απόκλιση παρατηρείται και στην επόμενη ερώτηση που αφορά την επιλογή των σπουδών λόγω της προοπτικής υψηλού εισοδήματος. Ο μέσος όρος του απολυτηρίου των φοιτητών που συμφωνούν είναι 18,5 με τυπική απόκλιση μόλις 0,4 σε σύγκριση με το αντίστοιχο 17,5 με τυπική απόκλιση 1,3 των υπόλοιπων ($t(46,662)=-6,507$, $p=0,000$). Τέλος, η συμβολή των φοιτητών στη βελτίωση της κοινωνίας μέσω των σπουδών τους παρουσιάζει επίσης στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα με το μέσο όρο του απολυτηρίου όσων συμφωνούν να είναι 18,6 με τυπική απόκλιση 1,09 σε σύγκριση με το αντίστοιχο 17,6 με τυπική απόκλιση 1,3 των υπολοίπων ($t(232,329)=-5,376$, $p=0,000$).

Συμπεράσματα

Η εργασία αυτή είχε ως στόχο τη διερεύνηση των κρίσιμων παραγόντων που ώθησαν τους φοιτητές του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στην επιλογή των σπουδών τους. Οι παράγοντες αυτοί εξετάστηκαν στα πλαίσια της θεωρίας διαμόρφωσης της αυτοαντίληψης τους, της άποψης με άλλα λόγια που έχουν για τον εαυτό τους και του ρόλου που θα ήθελαν να επιτελέσουν στο μέλλον αφού ολοκληρώσουν τις σπουδές τους.

Στα τελικά συμπεράσματα συγκαταλέγεται το γεγονός της μικρής ως ελάχιστης σημασίας της επαγγελματικής αποκατάστασης και του εισοδήματος στην επιλογή των σπουδών τους. Ως κύρια αιτία της εν λόγω επιλογής θεωρήθηκε το ενδιαφέρον για το επιστημονικό αντικείμενο το οποίο φάνηκε και στην προτίμηση της σχολής στο μηχανογραφικό δελτίο. Οι υπόλοιποι εσωτερικοί παράγοντες που θα μπορούσαν να επηρεάσουν τους φοιτητές στην επιλογή τους, όπως η συνεισφορά τους μέσω των

σπουδών τους στη βελτίωση της κοινωνίας ή η κλίση τους κατά τα μαθητικά χρόνια, παρουσιάζουν χαμηλά ποσοστά. Επίσης στην επαγωγική ανάλυση που ακολούθησε παρατηρήθηκε το γεγονός ότι οι φοιτήτριες γενικά δεν είχαν διαπιστώσει ιδιαίτερη κλίση για τις σπουδές τους κατά τη διάρκεια των μαθητικών τους χρόνων. Οι φοιτήτριες εξάλλου έδωσαν έμφαση στη συμβολή στη βελτίωση της κοινωνίας μέσω των σπουδών τους αλλά και της ένδειξης αλληλεγγύης προς τους συνανθρώπους τους, εύρημα το οποίο αποδείχθηκε και από παρόμοιες έρευνες που εκπονήθηκαν στο Ισραήλ (Katz-Gerro & Yaish, 2003). Ένας επιπρόσθετος καθοριστικός παράγοντας ήταν και το εξάμηνο σπουδών: στα αρχικά εξάμηνα οι φοιτητές δείχνουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Επίσης φρονούν ότι η επιλογή των σπουδών τους πραγματοποιήθηκε λόγω της προσωπικής τους καλλιέργειας και μόρφωσης. Ενδιαφέρον τέλος συμπέρασμα της εργασίας αυτής είναι και το γεγονός της απογοήτευσης των φοιτητών των ανθρωπιστικών σπουδών από τις σπουδές τους. Η συντριπτική πλειοψηφία των φοιτητών των Πολιτικών Επιστημών αλλά και της Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής έχει χαμηλά ποσοστά ενδιαφέροντος. Υψηλά ποσοστά παρατηρούνται στις Πολυτεχνικές και στις Φυσικομαθηματικές σχολές. Τα ίδια ποσοστά παρατηρήθηκαν και όσον αφορά το ερώτημα της επιλογής λόγω της προσωπικής καλλιέργειας και μόρφωσης αλλά και της απασχόλησης. Τα παραπάνω αποτελέσματα σε γενικές γραμμές έρχονται σε αντίθεση με παρόμοιες έρευνες. Οι Gabay-Egozi, Yossi Shavit & Meir Yaish (2009) αναφέρουν ότι τα κριτήρια επιλογής των σπουδών από φοιτητές είναι μάλλον η μακροπρόθεσμη ωφέλεια που συνεπάγεται επαγγελματική αποκατάσταση και η βραχυπρόθεσμη μείωση του ρίσκου. Επίσης στην έρευνα τους σημαντικός παράγοντας επιλογής κατεύθυνσης σπουδών αποδείχθηκε η δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας (social mobility) γεγονός που αποδείχθηκε και από άλλες έρευνες (Van de Werfhorst & Hofstede, 2007).

Επιλογικά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η έννοια της αυτοαντίληψης και της επίδρασης της σε κρίσιμες επιλογές έχει αποτελέσει και εξακολουθεί να αποτελεί τόσο στην Ελλάδα όσο κυρίως στο εξωτερικό αντικείμενο συστηματικού θεωρητικού και εμπειρικού ενδιαφέροντος. Το έντονο αυτό ενδιαφέρον, όπως αποτυπώνεται στην ιδιαίτερα ογκώδη συγγραφική παραγωγή είτε σε επίπεδο δημοσιευμένων σε επιστημονικά περιοδικά μελετών είτε σε επίπεδο έκδοσης μονογραφιών ή συλλογικών τόμων, απορρέει από την κοινή πλέον πεποίθηση μεταξύ των ερευνητών

ότι η αποσαφήνιση της έννοιας του εαυτού και η αξιολόγηση των ικανοτήτων του ανθρώπου συντελούν στη διαμόρφωση της ατομικής και κοινωνικής του ταυτότητας και στην κινητοποίηση της συμπεριφοράς του. Στη βάση της παραδοχής αυτής οι περισσότερες έρευνες δεν περιορίζονται σε μια απλή ή έστω εμβριθή θεωρητική φιλοσοφική αναζήτηση, αλλά η σύλληψη, ο σχεδιασμός και η εκτέλεσή τους αποσκοπεί στην αντιμετώπιση συγκεκριμένων ζητημάτων και πραγματοποιείται με γνώμονα τη δυνατότητα πρακτικής εφαρμογής και αξιοποίησης των ερευνητικών αποτελεσμάτων.

Τα ευρήματα της παρούσας μελέτης μπορούν να γενικευθούν σε φοιτητικούς πληθυσμούς με ατομικά-δημογραφικά χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν με εκείνα του δείγματος, όπως τον τόπο καταγωγής και διαμονής, τη σχολή, την κοινωνικοοικονομική προέλευση. Θα είναι ιδιαίτερα χρήσιμοι οι μελλοντικές έρευνες να μην επικεντρώνονται μόνο στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, αλλά να απευθύνονται σε φοιτητές από τον ευρύτερο ελληνικό χώρο με έμφαση στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές, όπου οι προσλαμβάνουσες παραστάσεις, εικόνες και εμπειρίες των φοιτητών σε ένα διαφορετικό κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον ενδέχεται να λειτουργούν καταλυτικά στην ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης και των διαστάσεων της αυτοαντίληψής τους. Επιπλέον, σκόπιμη κρίνεται η εφαρμογή συνδυασμού ερευνητικών μεθόδων -τόσο ποσοτικών όσο και ποιοτικών-, για τη συγκέντρωση νέων εμπειρικών δεδομένων, μέσω των οποίων θα εξαχθούν ακόμα ασφαλέστερα συμπεράσματα και κυρίως θα ερμηνευτούν οι κοινωνικοί παράγοντες που προκαλούν στάσεις και συμπεριφορές, εγείρουν συναισθήματα, διαμορφώνουν προτεραιότητες και αντιλήψεις.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Κελπανίδης, Μ. (2005). *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης: Θεωρίες και πραγματικότητα*. Αθήνα, Ελληνικά γράμματα.
- Ξωχέλλης, Π. (1984) *Το εκπαιδευτικό έργο ως κοινωνικός ρόλος*, Κυριακίδης.
- Παπανούμ, Ζ., (2003) *Το Επάγγελμα του Εκπαιδευτικού*, Τυπωθήτω, Αθήνα.
- Παπαοικονόμου, Α. (2011). *Ρόλος και εαυτός (self): Η κεντρικότητα του εκπαιδευτικού ρόλου για τη συγκρότηση του εαυτού*. Διδακτορική διατριβή (Αδημοσίευτη), Θεσσαλονίκη.
- Παπαοικονόμου, Α. (2015). *Μία κοινωνιολογική θεώρηση του ρόλου του εκπαιδευτικού στη διδακτική πράξη*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Παπαοικονόμου, Α., & Κυρίτσης, Δ. (2014). *Η αυτοαντίληψη των εφήβων και η διαμόρφωσή της: φύλο, οικογένεια, σχολική επίδοση, αυτοαντίληψη*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτρος.
- Παπαστάμου, Σ. (1989). *Εγχειρίδιο κοινωνικής ψυχολογίας*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Ξενόγλωσση

- Argyle, M. (1973). *Social Interaction*. London: Tavistock.
- Bono, J. & Judge, T. A. (2003). Core self-evaluations: A review of the trait and its role in job satisfaction and job performance. *European Journal of Personality*, 17
- Breen, R. and Jonsson, J. O. (2000). Analyzing educational careers: a multinomial transition model. *American Sociological Review*, 65, 754–772.
- Burke, C. (2008). *Self-esteem: Why; Why not?* New York, Basic Books.
- Carver, C. (1979). A cybernetic model of self-attention processes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, pp. 1251-1281,
- Convington, M. & Beery, R.G. (1976). *Self-Worth and school learning*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Cornell, D., Pelton, G., Bassin, L., Landrum, M., Ramsay, S., Coo-ley, M., Lynch, K. & Hamrick, E. (1990). Self-Concept and Peer Status among Gifted Program Youth. *Journal of Educational Psychology*, 82: 3, pp. 456-457.
- DeNeve, K.N. & Cooper, H. (1998). The happy personality: A meta-analysis of 137 personality traits and subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 124, pp. 197-229.
- Diener, E. & Diener, M. (1995). Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, pp. 653-663.

- Felker, D. (1974). *Building positive Self-Concepts*. Minneapolis: Burgess.
- Franken, R. (1994). *Human motivation*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole Publishing Co.
- Furnham, A. & Cheng, H. (2000). Lay theories of happiness. *Journal of Happiness Studies*, 1, pp. 227-246.
- Heller, K. & Rosemann, R. (1974) *Planung und Auswertung empirischer Untersuchungen*, Stuttgart.
- James, W. (1950). *The principles of psychology*. New York: Dover Publications.
- Katz-Gerro, T. & Yaish, M. (2003). Higher education: is more better? Gender differences in labor market returns to tertiary education in Israel. *Oxford Review of Education*, 30, 571–592.
- Laird, J. D. (2007). *Feelings: The Perceptions of Self*. New York: Oxford University Press.
- Limor Gabay-Egozi, Yossi Shavit & Meir Yaish, (2009). Curricular Choice: A Test of a Rational Choice Model of Education, *European Sociological Review*, 1, 12: 345 – 365.
- Meyers, D.C. (1992). *The pursuit of happiness*. New York: William Morrow.
- Morgan, S. L. (2005). *On the Edge of Commitment: Educational Attainment and Race in the United States*. Stanford: Stanford University Press.
- Redenbach, S. (1991). *Self-Esteem, The necessary ingredient for success*. USA: Esteem Seminars Programs and Publications.
- Stoche', V. (2007). Explaining educational decision and effects of families' social class position: an empirical test of the Breen–Goldthorpe model of educational attainment. *European Sociological Review*, 23, 505–519.
- Survant, A. (1972). Building Positive Self-Concepts. *Instruction*, 18, pp. 94-95.
- Van de Werfhorst, H. G. and Hofstede, S. (2007). Cultural capital or relative risk aversion? Two mechanisms for educational inequality compared. *The British Journal of Sociology*, 58, 391–415
- Videbeck, R. (1960). Self-conception and the reactions of others. *Sociometry*, 23, pp. 351-359.

Περιθώρια αυτονομίας των σχολικών μονάδων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην άσκηση εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής: Απόψεις εκπαιδευτικών

Αγγελική Λαζαρίδου #, Ζησούλα Αντωνίου

Περίληψη

Με την παρούσα έρευνα επιχειρήθηκε να αποτυπωθούν οι απόψεις των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για την αυτονομία της σχολικής μονάδας και των παραγόντων που συνδέονται με αυτήν. Αν και η αυτονομία ως έννοια δεν είναι άγνωστη στους Έλληνες εκπαιδευτικούς, λόγω του συγκεντρωτικού χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, δεν εφαρμόζεται στο βαθμό που προτάσουν οι επιταγές της εποχής και οι εξελίξεις στο χώρο της γνώσης και της τεχνολογίας. Αποτελεί, επομένως, ένα πεδίο «αχαρτογράφητο» ειδικά για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η συγκεκριμένη έρευνα ανέδειξε ενδιαφέρουσες πτυχές του θέματος της αυτονομίας πάνω από όλα, όμως ανέδειξε έναν γενικό προβληματισμό στους εκπαιδευτικούς για την εφαρμογή του στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα με τους δεδομένους κλειστούς, και γραφειοκρατικούς του περιορισμούς. Περιορισμός της έρευνας αποτέλεσε το μικρό δείγμα, το οποίο δε μας επιτρέπει γενικεύσεις, παρόλα αυτά, θα μπορούσε η παρούσα έρευνα να αποτελέσει εφαλτήριο άλλων, πιο διευρημένων ερευνών, οι οποίες θα φέρουν στο προσκήνιο το θέμα της αυτονομίας της εκπαίδευσης και της διαμόρφωσης εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής με σκοπό την αφύπνιση της εκπαιδευτικής κοινότητας, αλλά και των υπευθύνων προς μια αποτελεσματικότερη διοίκηση των σχολικών μας μονάδων.

Λέξεις κλειδιά: Σχολική μονάδα, αυτονομία, εσωτερική εκπαιδευτική πολιτική

Επίκουρη Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Εισαγωγή

Μία σύγχρονη εκπαιδευτική μονάδα καλείται να διαδραματίσει πολλαπλό ρόλο μέσα στην κοινωνία και η αποτελεσματικότητά της αποτελεί ζητούμενο της εποχής. Ταυτόχρονα, επειδή η σχολική μονάδα είναι ένας σύνθετος οργανισμός, η διοίκησή της και η διαχείριση των προβλημάτων που απορρέουν από τη λειτουργία της απαιτούν συγκεκριμένες γνώσεις και δεξιότητες. Μάλιστα, σχετικά πρόσφατα ολοκληρώθηκε και η αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου με τη διαδικασία της αυτοαξιολόγησης, εξέλιξη που «εισάγει» σταδιακά τη μονάδα σε μια πιο συγκροτημένη και οργανωμένη διαδικασία διοίκησης. Οι επιταγές της σύγχρονης εποχής συγκλίνουν στο γεγονός ότι προκειμένου να γίνει πιο λειτουργικό και αποτελεσματικό το σχολείο χρειάζεται να διαθέτει πιο ευέλικτες δομές και λιγότερη καθοδήγηση από την κεντρική εξουσία. Χρειάζεται, επομένως, να αυτονομηθεί στο βαθμό που θα του επιτρέψει να ανταποκρίνεται πιο άμεσα και αποτελεσματικά στις ανάγκες των εμπλεκόμενων μερών του και τις εξελίξεις στη γνώση και την τεχνολογία.

Σε ό,τι αφορά το ελληνικό συγκείμενο, το σχολείο είναι θεσμικά παραδοσιακό και γραφειοκρατικό. Παρόλο που το σχολείο καλείται να έχει άμεση αλληλεπίδραση με την κοινωνία και τις ανάγκες της, σήμερα φαίνεται πως η επικοινωνία του με την τοπική και την ευρύτερη κοινωνία δεν είναι αυτή που θα μπορούσε να είναι. Κατά συνέπεια, η έννοια της σχολικής αυτονομίας έρχεται να διευρύνει τους στόχους, να μειώσει την ανάπτυξη της γραφειοκρατίας, και να ελαττώσει την απόσταση που χωρίζει το σχολείο από την κοινωνία, αφού εμπλέκει σε αρκετά μεγάλο βαθμό εκπαιδευτικούς, γονείς, τοπικούς, κοινωνικούς, και εκπαιδευτικούς φορείς. Έτσι, δημιουργείται ένα ευρύ φάσμα ουσιαστικών και υλοποιήσιμων εκπαιδευτικών και επαγγελματικών ευκαιριών και επιλογών (Τζέλλος, 2008).

Σύμφωνα με το κείμενο που προέρχεται από το πόρισμα της Έκθεσης της Επιτροπής του Εθνικού Συμβουλίου Παιδείας (2006), η σχολική μονάδα αναμένεται να αναδειχτεί σε σημαντικό φορέα - παράγοντα διαμόρφωσης εκπαιδευτικής πολιτικής. Οι σχολικές μονάδες, στο πλαίσιο ενός ανοιχτού και περισσότερο ευέλικτου προγράμματος, καλούνται να έχουν περισσότερες ευθύνες και αυτονομία στη διαμόρφωση και υλοποίηση προγραμμάτων ενισχυτικής διδασκαλίας για την κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών των μαθητών τους, καθώς και στη διαμόρφωση

και υλοποίηση προγραμμάτων σπουδών στη ζώνη των διαθεματικών δραστηριοτήτων. Στο ίδιο πόρισμα αναφέρεται ότι οι σχολικές μονάδες μπορούν να αξιοποιήσουν κοινωνικούς εταίρους στην υποστήριξη του εκπαιδευτικού έργου επιδιώκοντας: α) τη σταθερή και δομημένη συνεργασία με τους γονείς και τον Σύλλογο Γονέων και Κηδεμόνων του σχολείου, β) τη συνεργασία με φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης, ιδιαίτερα με τις κοινωνικές υπηρεσίες των δήμων, γ) τη συνεργασία με άλλους φορείς του δημοσίου και ιδιωτικού τομέα (επιχειρήσεις, μη κυβερνητικές οργανώσεις κ.λπ).

Παρά τη ρητορική αυτή, όμως, ο ρόλος της σχολικής μονάδας εξαντλείται στην αυστηρή εφαρμογή της, καθορισμένης από τα κέντρα εξουσίας, εκπαιδευτικής πολιτικής. Η ανάγκη για μικρότερο αλλά αποδοτικότερο κράτος, οι παραινέσεις από την Ε.Ε. και τον Ο.Ο.Σ.Α. για ποιότητα στην εκπαίδευση, αποδοτικότητα και αποτελεσματικότητα του συστήματος, η ανάπτυξη του χώρου της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης και της εκπαιδευτικής πολιτικής, διαφοροποίησαν την παραδοσιακή προσέγγιση της εκπαιδευτικής διοίκησης στην Ελλάδα (Κουτούζης, 2011). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο διενεργήθηκε η συγκεκριμένη έρευνα η οποία είχε σκοπό τη διερεύνηση των απόψεων των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για τα περιθώρια αυτονομίας στην άσκηση εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Το θεωρητικό πλαίσιο και η περιγραφή της έρευνας και των αποτελεσμάτων ακολουθούν στη συνέχεια.

Η διαμόρφωση εκπαιδευτικής πολιτικής στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα

Η εκπαίδευση είναι θεσμός κεντρικά προσδιορισμένος, καθώς θεωρείται ότι προσφέρεται για την άσκηση παρεμβατικής / ρυθμιστικής πολιτικής, η οποία αποτελεί γνώρισμα του κράτους πρόνοιας (Αθανασούλα-Ρέππα, 2008). Θεμελιώδης αρχή του κράτους πρόνοιας είναι ότι η εκπαίδευση είναι βασικό δικαίωμα του πολίτη και η παροχή της αποτελεί ευθύνη του κράτους. Ο όρος «πολιτική» σημαίνει τον τρόπο διαχείρισης των κρατικών υποθέσεων και το σύστημα διακυβέρνησης ενός πεδίου (μιας χώρα, ενός ιδρύματος, μιας επιχείρησης κ.λπ.). Ο όρος «εκπαιδευτική πολιτική» είναι εκ των πραγμάτων πιο σύνθετος, αφού αναφέρεται γενικά στην

εκπαίδευση, στους εκπαιδευτικούς, στο σχολείο, στη σχολική υλικοτεχνική υποδομή, στη διδασκαλία και στα μέσα διεξαγωγής της διδασκαλίας (Παπαδάκης, 2003).

Η διαμόρφωση και άσκηση της εκπαιδευτικής πολιτικής είναι μια άσκηση εξουσίας και ελέγχου που αναφέρεται στην επιδίωξη ή τη διαιώνιση συγκεκριμένων διευθετήσεων στη σχέση σχολείου και κοινωνίας. Η πολιτική αυτή αφορά σε θέματα όπως το σχολικό πρόγραμμα, την παιδαγωγική, το ρόλο της κοινότητας στη διαμόρφωση της πολιτικής, τις πειθαρχικές διαδικασίες, το περιεχόμενο, τον τρόπο εξέτασης, την οργάνωση των βαθμίδων εκπαίδευσης κ.ά. (Μαυρογιώργος, 2008). Η εκπαίδευση αποτελεί ένα δημόσιο θεσμό που έχει ταυτόχρονα οικονομική, πολιτική και ιδεολογική σημασία. Η εκπαιδευτική πολιτική μπορεί να θεωρηθεί το αποτέλεσμα διαμεσολάβησης συμφερόντων, τα οποία όμως δεν ασκούν την ίδια επιρροή, καθώς κάποια από αυτά έχουν κυρίαρχο ρόλο. Η εξυπηρέτηση συγκεκριμένων συμφερόντων και ο τρόπος αντιμετώπισης ορισμένου τύπου εκπαιδευτικών προβλημάτων αποτελεί επιλογή που αναδεικνύει τον πολιτικό ρόλο του κράτους και της εκπαιδευτικής του πολιτικής (Καλογρίδου, 2005).

Στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής ανάλογα με τα θέματα που τίθενται και τις διαδικασίες που ακολουθούνται, σύμφωνα με το Μαυρογιώργο (2008) συμβάλλουν οι ακόλουθοι φορείς:

α. *Κυβέρνηση και κόμματα*. Η κυβέρνηση έχει τον αποφασιστικό ρόλο ενώ τα κόμματα έχουν ρόλο συμβουλευτικό ή ελεγκτικό.

β. *Θεσμικά συμβουλευτικά όργανα*. Σημαντικό υποστηρικτικό ρόλο σε θέματα πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και μετάβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση διαδραματίζει το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ).

γ. *Ακαδημαϊκή κοινότητα*. Με τις έρευνές της αναδεικνύει ζητήματα και ελέγχει την εφαρμογή μια εκπαιδευτικής πολιτικής.

δ. *Κοινωνία*. Γονείς, μαθητές, εργαζόμενοι, επιχειρήσεις, διανοούμενοι κ.α. μπορούν να συμβάλουν με κείμενα, παρατηρήσεις και σχόλια στη διαμόρφωση αιτημάτων, πιέσεων και προτάσεων για την εκπαιδευτική πολιτική.

ε. *Εκπαιδευτικοί, επιστημονικές και συνδικαλιστικές ενώσεις*. Με συνέδρια, διαπραγματεύσεις, κινητοποιήσεις κ.λ.π. αναδεικνύουν τα προβλήματα του εκπαιδευτικού συστήματος.

στ. *Μέσα μαζικής ενημέρωσης*. Συμβάλλουν τόσο στην προβολή των προβλημάτων και τη δημιουργία πιέσεων όσο και στην προβολή των θετικών παραμέτρων ή και του συνόλου της εκπαιδευτικής πολιτικής.

ζ. *Εκπαιδευτικές μονάδες*. Το εκπαιδευτικό σύστημα με τους διάφορους μηχανισμούς του καταγράφει εκτιμήσεις για την αποτυχία ή την επιτυχία της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Η εκπαιδευτική μονάδα ως φορέας διαμόρφωσης εσωτερικής πολιτικής

Η εκπαιδευτική μονάδα μπορεί να αποτελέσει σημαντικό παράγοντα στη διαμόρφωση εκπαιδευτικής πολιτικής με δύο τρόπους που συνδέονται μεταξύ τους: α) με την κριτική διαμόρφωση και υποδοχή της κεντρικά διαμορφωμένης εκπαιδευτικής πολιτικής, και β) με τη διαμόρφωση εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής της μονάδας στο πλαίσιο όμως της κεντρικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Επομένως, η εκπαιδευτική μονάδα μπορεί να συμβάλει στην αποτελεσματικότερη άσκηση της εθνικής εκπαιδευτικής πολιτικής αλλά και στη διαμόρφωση «εσωτερικής» εκπαιδευτικής πολιτικής, για την αντιμετώπιση των ιδιαίτερων αναγκών του σχολείου και τη σύνδεσή του με την τοπική κοινωνία. Αυτό όμως προϋποθέτει τη μεταβίβαση περισσότερων ευθυνών από το κέντρο στην εκπαιδευτική μονάδα (Μαυρογιώργος, 2008).

Από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους, η οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης ακολούθησε παράλληλη πορεία με την οργάνωση και διοίκηση του κράτους. Αποτέλεσμα της πορείας αυτής υπήρξε ένα συγκεντρωτικό και γραφειοκρατικό εκπαιδευτικό σύστημα, με μικρό βαθμό διοικητικής αποκέντρωσης. Η διοίκηση των εκπαιδευτικών οργανισμών αποκτά διαχειριστικό/διεκπεραιωτικό χαρακτήρα, όπου η κεντρική υπηρεσία αποφασίζει για τη λειτουργία του, με αποτέλεσμα οι ενδιάμεσες εξουσίες να εκτελούν, χωρίς να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες (Κατσαρός, 2008; Καμπουρίδης, 2002; Ανδρέου & Παπακωνσταντίνου, 1994). Οι διοικητικές αποφάσεις λαμβάνονται κυρίως από την κορυφή της πυραμίδας και μειώνονται σημαντικά στη βάση της.

Παρ' όλες τις προσπάθειες που γίνονται για αποκέντρωση, η εξουσία παραμένει συγκεντρωμένη στα κεντρικά όργανα με αποτέλεσμα να μεταβιβάζονται πολύ λίγες αρμοδιότητες αποφασιστικής σημασίας στα τοπικά όργανα. Το αποτέλεσμα είναι το

ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα να εμφανίζεται στο σύνολό του από τα πλέον συγκεντρωτικά συστήματα. Η εκπαιδευτική μονάδα αντιμετωπίζεται ως ο τελικός αποδέκτης αποφάσεων για την εφαρμογή της κεντρικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Ωστόσο, εδώ και αρκετά χρόνια έχει ξεκινήσει συζήτηση για την αποκέντρωση της διοίκησης και των λειτουργιών του εκπαιδευτικού συστήματος. Με το νόμο-πλαίσιο για τη λειτουργία της εκπαίδευσης (ν.1566/1985) θεμελιώθηκε η αποκέντρωση, καθώς δημιουργήθηκαν νέα συλλογικά τοπικά όργανα και θεσμοθετήθηκε η εμπλοκή της πρωτοβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης. Όμως, παρά τη δημιουργία του θεσμικού πλαισίου και τις εξαγγελίες, η λειτουργία των νέων συλλογικών τοπικών οργάνων δεν ολοκληρώθηκε και η αποκέντρωση περιορίστηκε στην εκχώρηση διαχειριστικών μόνο αρμοδιοτήτων στα σχολεία.

Η εκπαιδευτική μονάδα είναι το κύτταρο του εκπαιδευτικού συστήματος που προσφέρεται τόσο για την κριτική υποδοχή της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής όσο και για τη διαμόρφωση εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής της μονάδας. Ο σύλλογος διδασκόντων κάθε μονάδας μπορεί να παίρνει αποφάσεις που αναφέρονται σε μια σειρά ενδοσχολικών δραστηριοτήτων οι οποίες σχετίζονται με τον προγραμματισμό, την ιεράρχηση προτεραιοτήτων, την κουλτούρα, τις επιμορφωτικές ανάγκες, την παιδαγωγική και διδακτική διάσταση του σχολείου, και τη σύνδεσή του με την τοπική κοινωνία (Μαυρογιώργος, 2008). Οι ευρωπαϊκές και διεθνείς επιταγές καλούν την εκπαιδευτική μονάδα να μετουσιωθεί σταδιακά σε έναν οργανισμό που θα έχει την ευθύνη του προγραμματισμού, της διοίκησης, του απολογισμού και της λογοδοσίας και θα λαμβάνει όλο και πιο ουσιαστικές και καίριες αποφάσεις που θα καθορίζουν την πορεία και την βιωσιμότητά της. Ταυτόχρονα, η ίδια η εκπαιδευτική μονάδα καλείται να αναλάβει πρωτοβουλίες και ευθύνες για την αντιμετώπιση των προκλήσεων και αναγκών της τοπικής κοινωνίας στην οποία ανήκει. Πιο συγκεκριμένα, κατά την άσκηση εκπαιδευτικής πολιτικής η εκπαιδευτική μονάδα μπορεί να παρεμβαίνει στα εξής θέματα:

α. **Αναλυτικό πρόγραμμα:** η εκπαιδευτική μονάδα έχει τη δυνατότητα να προσαρμόζει τα μαθήματα και την ύλη στις ανάγκες και τις δυνατότητες των μαθητών και σε συμφωνία με τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας. Επίσης, μπορεί να εφαρμόζει καινοτόμα προγράμματα.

β. **Διδασκαλία**: έχει τη δυνατότητα να λαμβάνει αποφάσεις σχετικά με τα μέσα και τις μεθόδους διδασκαλίας και μάθησης, ώστε να ενισχύεται η αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού έργου.

γ. **Εξουσία**: έχει τη δυνατότητα κατανομής των εξουσιών μέσα στη σχολική μονάδα με στόχο τη συμμετοχή όλων σε θέματα της σχολικής ζωής.

δ. **Υλικά**: μπορεί να λαμβάνει αποφάσεις για θέματα σχετικά με τους σχολικούς χώρους, τα υλικά και μέσα διδασκαλίας, για να εξυπηρετούνται οι μαθησιακοί στόχοι και οι ανάγκες της τοπικής κοινωνίας.

ε. **Ανθρώπινο δυναμικό**: έχει δυνατότητες για την αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού της μονάδας και την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών.

στ. **Χρόνος**: έχει τη δυνατότητα να παρεμβαίνει στην κατανομή και διευθέτηση του χρόνου, ώστε να αξιοποιείται καλύτερα και να ανταποκρίνεται στους στόχους της εκπαιδευτικής μονάδας.

ζ. **Οικονομικά**: μπορεί να ασκεί αρμοδιότητες για την κατανομή και την αξιοποίηση των οικονομικών πόρων της μονάδας με τρόπο αποτελεσματικό για τις ανάγκες της (Μαυρογιώργος, 2008).

Σύμφωνα με τον Τάσιο (2012), για να μπορέσει η εκπαιδευτική μονάδα να ανταπεξέλθει στο ρόλο της ως φορέα διαμόρφωσης και άσκησης εκπαιδευτικής πολιτικής, απαιτείται να δίνεται έμφαση σε θέματα συνεργασίας, συμμετοχής, συλλογικότητας, έρευνας και δράσης. Κρίνεται πλέον αναγκαίο η εκπαιδευτική μονάδα να σχεδιάζει, να προγραμματίζει, να αξιολογεί, να κάνει απολογισμό, να καινοτομεί και να παρεμβαίνει στην επίσημη εκπαιδευτική πολιτική καθώς και στην κριτική υποστήριξη των εκπαιδευτικών αλλαγών διαμορφώνοντας με τον τρόπο αυτό τη δική της εσωτερική εκπαιδευτική πολιτική.

Η έρευνα στην Ελλάδα σε θέματα εκπαιδευτικής πολιτικής

Αρκετές έρευνες έχουν διεξαχθεί τα τελευταία χρόνια στον ελληνικό χώρο σχετικά με την αυτονομία μιας σχολικής μονάδας για τη διαμόρφωση και την άσκηση εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Ενδεικτικά αξίζει να αναφερθεί η έρευνα του Παπαδημητρακόπουλου (2005) για την άσκηση εσωτερικής πολιτικής στις μονάδες πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, της Καββαδία (2005), του Μαλακούδη (2005) και του Τάσιου (2012) που κινούνται επίσης στο χώρο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, και

του Κερασιώτη (2007) που εξετάζει το ίδιο θέμα αλλά σε σχολικές μονάδες ΤΕΕ. Όσον αφορά όμως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση οι έρευνες είναι περιορισμένες. Η έρευνα της Τασούλα (2007) που εξετάζει το αποτελεσματικό σχολείο και την άσκηση εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και του Χαριτωνίδη (2006) που αφορά στη λειτουργία των πειραματικών γυμνασίων είναι ενδεικτικές της συγκεκριμένης θεματολογίας. Επιστέγασμα των παραπάνω ερευνών είναι η θέση ότι στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα υπάρχουν αρκετά περιθώρια αυτονομίας και άσκησης εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής τα οποία περιλαμβάνουν τα παρακάτω πεδία:

1. την προσαρμογή των αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών στις τοπικές συνθήκες,
2. την εφαρμογή καινοτόμων μεθόδων διδασκαλίας,
3. τη συμμετοχή όλων των μετεχόντων στις εξουσίες,
4. την αξιοποίηση υλικών-οικονομικών πόρων/ανθρώπινου δυναμικού,
5. τη διευθέτηση του χρόνου και την ιεράρχηση των προτεραιοτήτων.

Σκοπός και επιμέρους στόχοι της έρευνας

Με βάση αυτήν την προβληματική, δημιουργείται εύλογα το ερώτημα πώς αντιλαμβάνονται οι εκπαιδευτικοί την έννοια της αυτονομίας και της χάραξης εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Αυτό το ερώτημα αποτελεί και το βασικό σκοπό της έρευνας. Με άξονα τον παραπάνω σκοπό, οι επιμέρους στόχοι της έρευνας είναι:

- Να αναδειχθούν τα πεδία εκείνα στα οποία πιστεύουν οι εκπαιδευτικοί ότι υπάρχουν περιθώρια αυτονομίας.
- Να περιγραφούν οι παράγοντες που λειτουργούν ως τροχοπέδη στην ανάληψη πρωτοβουλιών από τους εκπαιδευτικούς.
- Να καταγραφούν οι απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο αξιοποιείται ή όχι η σχετική αυτονομία των εκπαιδευτικών μονάδων.

Ως απόρροια των παραπάνω στόχων, τα ερευνητικά ερωτήματα που πλαισιώνουν την έρευνα διαμορφώνονται ως εξής:

- Ποιες είναι οι απόψεις των εκπαιδευτικών για τα περιθώρια αυτονομίας της σχολικής τους μονάδας;

- Σε ποια θέματα πιστεύουν ότι μια σχολική μονάδα δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έχει περιθώρια αυτονομίας;
- Σε ποιο βαθμό και με ποιον τρόπο αξιοποιείται η σχετική αυτονομία που παρέχεται από την εκπαιδευτική νομοθεσία;
- Υπάρχουν παράγοντες που παρεμποδίζουν την ανάπτυξη πρωτοβουλιών και θέτουν τη σχολική μονάδα σε ρόλο διεκπεραιωτή;

Μεθοδολογία της έρευνας

Η διερεύνηση των απόψεων των εκπαιδευτικών για τα περιθώρια αυτονομίας στην άσκηση εσωτερικής πολιτικής σε μια σχολική μονάδα είναι ένα θέμα που ευνοεί την υιοθέτηση κυρίως ποιοτικών προσεγγίσεων. Επιλέχθηκε, επομένως, η συνέντευξη ως η καλύτερη μέθοδος, γιατί η συγκεκριμένη έρευνα επιδιώκει να κατανοήσει σε βάθος πώς οι εκπαιδευτικοί αντιλαμβάνονται την έννοια της αυτονομίας και των συναφών με αυτήν παραγόντων.

Συλλογή δεδομένων και δείγμα

Η διαδικασία των συνεντεύξεων ξεκίνησε με τη λήψη τριών πιλοτικών συνεντεύξεων, προκειμένου να συγκεκριμενοποιηθούν τα ερωτήματα, να καθοριστεί η σειρά και ο τρόπος διατύπωσής τους και να οριστικοποιηθεί ο τελικός οδηγός συνέντευξης. Οι πιλοτικές συνεντεύξεις δεν συμπεριλήφθησαν στο τελικό δείγμα της έρευνας. Οι συμμετέχοντες στην τελική έρευνα ήταν διευθυντές και εκπαιδευτικοί διαφόρων ειδικοτήτων που υπηρετούν σε σχολικές μονάδες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, τα χαρακτηριστικά των οποίων φαίνονται στον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 1 : Δημογραφικά στοιχεία υποκειμένων έρευνας

<u>A/A</u>	<u>Φύλο</u>	<u>Ηλικία</u>	<u>Ειδικότητα</u>	<u>Χρόνια υπηρεσίας</u>	<u>Χρόνια στην ίδια σχολική μονάδα</u>	<u>Ιδιότητα</u>
Σ1.	A	53	Γυμναστής	25	12	Διευθυντής
Σ2.	Θ	50	Κοινωνιολόγος	15	5	Εκπ/κός
Σ3.	A	45	Ξένης γλώσσας	15	4	Εκπ/κός
Σ4.	Θ	41	Φιλολόγος	15	7	Εκπ/κός
Σ5.	A	57	Μαθηματικός	27	3	Διευθυντής
Σ6.	Θ	37	Φιλολόγος	10	6	Εκπ/κός
Σ7.	Θ	33	Φιλολόγος		1	Εκπ/κός

Σ8.	Θ	36	Φιλολόγος	5	1	Εκπ/κός
Σ9.	A	44	Φιλολόγος	10	2	Εκπ/κός
Σ10.	Θ	46	Φιλολόγος	18	3	Διευθύντρια
Σ11.	A	43	Τεχνολόγος	15	13	Εκπ/κός
Σ12	A	51	Φιλολόγος	23	7	Διευθυντής

Το δείγμα ήταν δείγμα ευκολίας στο οποίο η επιλογή των συμμετεχόντων έγινε με κριτήριο την προσωπική γνωριμία προκειμένου να υπάρχει σε αυτούς αίσθημα ασφάλειας και άνεσης και να μπορέσει να διενεργηθεί η συνέντευξη σε κλίμα εμπιστοσύνης.

Επεξεργασία και ανάλυση των ερευνητικών ευρημάτων

Η ανάλυση των δεδομένων ακολούθησε δύο στάδια:

A) Κωδικοποίηση των ποιοτικών δεδομένων: Έγινε επιλογή της ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων με το χέρι (και όχι με ηλεκτρονικό υπολογιστή), επειδή η βάση δεδομένων ήταν μικρή και υπήρχε η επιθυμία να παραμείνουμε κοντά στα δεδομένα και να έχουμε άμεση επαφή μαζί τους χωρίς την παρεμβολή κάποιου μηχανήματος (Creswell, 2011). Το είδος της κωδικοποίησης που επελέγη είναι η θεματική κωδικοποίηση, στην οποία οι κωδικοί που χρησιμοποιούνται αντιστοιχούν σε ευρεία ή πιο περιορισμένα θεματικά πεδία.

B) Διαδικασία συγκρότησης κατηγοριών: την προκαταρκτική ανάλυση των δεδομένων ακολούθησε η δημιουργία κατηγοριών ανάλυσης (Ιωσηφίδης, 2003). Οι βασικές κατηγορίες πάνω στις οποίες έγινε η ανάλυση είναι οι παρακάτω:

1. Οι απόψεις των εκπαιδευτικών για τα περιθώρια αυτονομίας μιας σχολικής μονάδας με το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο.
2. Θέματα και τομείς όπου υπάρχει δυνατότητα αυτονομίας
3. Ο βαθμός και τρόπος αξιοποίησης της σχετικής αυτονομίας από τη σχολική μονάδα των εκπαιδευτικών.
4. Ύπαρξη παραγόντων που δυσχεραίνουν την ανάπτυξη πρωτοβουλιών και θέτουν μια σχολική μονάδα σε ρόλο διεκπεραιωτή.
5. Ανάληψη καινοτόμων προγραμμάτων και δράσεων στα πλαίσια της αξιοποίησης της αυτονομίας της σχολικής μονάδας.

Παρουσίαση των ευρημάτων

1 και 2. Τα περιθώρια και οι επιμέρους τομείς αυτονομίας της σχολικής μονάδας

Οι ερωτώμενοι εκπαιδευτικοί πιστεύουν ότι μια σχολική μονάδα δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έχει ορισμένα περιθώρια αυτονομίας στη λειτουργία της. Οι χαρακτηρισμοί που κυρίως χρησιμοποίησαν για τον προσδιορισμό των περιθωρίων αυτών κυμάνθηκαν από «ελάχιστα έως μηδαμινά» έως «ναι, έχει περιθώρια αυτονομίας». Η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών (8 στους 12) πιστεύει ότι τα περιθώρια αυτονομίας είναι λίγα ή περιορισμένα. Θεωρούν ότι η αυτονομία υπάρχει μόνο για ορισμένα θέματα λειτουργίας μιας σχολικής μονάδας, ενώ υπάρχουν πολλές πτυχές λειτουργίας του σχολείου που καθορίζονται σε κεντρικό επίπεδο από τη νομοθεσία και το υπουργείο. Χαρακτηριστικά είπαν: «*Νομίζω ότι η αυτονομία ξεκινάει από ένα σημείο και μετά. Δηλαδή, τα περισσότερα θέματα ορίζονται από το υπουργείο μας και στη συνέχεια μας μένει ένα μερίδιο στην αυτονομία*». «*Σε μερικούς τομείς της λειτουργίας της υπάρχει αυτονομία και σε κάποιους άλλους όχι*».

Ορισμένοι μάλιστα κάνουν αναφορά στο συγκεντρωτικό χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο φαίνεται να θεωρούν ως περιοριστικό παράγοντα της αυτονομίας των σχολείων. «*Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι συγκεντρωτικό και είναι ελάχιστες οι ουσιαστικές αρμοδιότητες που εκχωρεί σε κάθε σχολική μονάδα. Επειδή είμαστε μέρος του ευρύτερου συστήματος, είμαστε αναγκασμένοι να το παρακολουθήσουμε και να το ακολουθήσουμε, αλλά έχουμε κάποια περιθώρια σε βραχυπρόθεσμη στοχοθεσία, κατά τη γνώμη μου*». «*Ναι, πιστεύω ότι έχει περιθώρια αυτονομίας. Σαφώς και θα μπορούσε να έχει περισσότερα. Δεν βοηθάει σε αυτό το συγκεντρωτικό εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας μας. Υπάρχουν κάποια περιθώρια αυτονομίας αλλά πάντα εντός των πλαισίων που έχουν καθοριστεί εκ των προτέρων από την πολιτεία*». Ενδιαφέρουσα υπήρξε και η άποψη μιας εκπαιδευτικού η οποία συνέδεσε τα περιθώρια αυτονομίας με το διευθυντή της σχολικής μονάδας λέγοντας χαρακτηριστικά: «*πιστεύω ότι υπάρχουν και έχει να κάνει κυρίως με το διευθυντή της σχολικής μονάδας και τον τρόπο που διαχειρίζεται την ισχύουσα νομοθεσία*».

Οι εκπαιδευτικοί εντοπίζουν τα περιθώρια αυτονομίας της σχολικής μονάδας στα εξής θέματα:

- εκδηλώσεις του σχολείου για άνοιγμα προς την κοινωνία και διασύνδεση του σχολείου με την κοινωνία και τους κοινωνικούς φορείς
- εκπαιδευτικές επισκέψεις
- σχολικές εκδρομές
- διάφορες δράσεις που μπορεί να αναλάβει το σχολείο με περιεχόμενο κοινωνικό, περιβαλλοντικό, πολιτιστικό
- εκπόνηση προγραμμάτων αγωγής υγείας, περιβαλλοντικών και πολιτιστικών
- ενδοσχολική επιμόρφωση
- διαχείριση του εσωτερικού κανονισμού
- εσωτερική λειτουργία του σχολείου
- ανάληψη καινοτόμων προγραμμάτων
- συνεργασία με φορείς, γονείς, σχολικές κοινότητες
- εφαρμογή νέων διδακτικών μεθόδων και εμπλουτισμός της διδασκαλίας με νέες τεχνολογίες
- στην ανάθεση μαθημάτων και αρμοδιοτήτων
- στη διαδικασία του προγραμματισμού
- στη διαμόρφωση της κουλτούρας του σχολείου
- στη διαχείριση του χρόνου

Από την άλλη μεριά, οι εκπαιδευτικοί κάνουν λόγο και για θέματα που πιστεύουν ότι μια σχολική μονάδα δεν έχει περιθώρια αυτονομίας, Πιο συγκεκριμένα αναφέρονται στο ωρολόγιο πρόγραμμα και στα οικονομικά θέματα: *«στο επίπεδο του ωρολογίου προγράμματος δεν έχει περιθώριο», «δυστυχώς δεν βλέπουμε αυτονομία σε εκπαιδευτικά θέματα – εγώ δεν έχω παρατηρήσει- , σε οικονομικά θέματα», «η οικονομική αυτονομία είναι σχετική, γιατί ακόμη και φέτος διαπιστώσαμε ότι δεν υπάρχουν χρήματα για θέρμανση από την ίδια τη μονάδα, εξαρτάται από τη χρηματοδότηση των δήμων ... σε επίπεδο προγράμματος σπουδών πάλι δεν υπάρχει αυτονομία, γιατί δεν καθορίζει το σχολείο το πρόγραμμα σπουδών αλλά το υπουργείο παιδείας, οπότε δεν αφήνει πολλά περιθώρια σε μαθήματα τοπικού ενδιαφέροντος όπως τοπική ιστορία.»* Συνοψίζοντας, οι εκπαιδευτικοί πιστεύουν ότι μια σχολική μονάδα έχει περιθώρια αυτονομίας σε συγκεκριμένα θέματα – τα οποία προαναφέρονται- ενώ σε κάποια άλλα η λειτουργία της είναι αυστηρά

προκαθορισμένη από τη νομοθεσία. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση φαίνεται να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο ο διευθυντής του σχολείου.

3. Αξιοποίηση της αυτονομίας από τις σχολικές μονάδες

Οι εκπαιδευτικοί που έλαβαν μέρος στην έρευνα πιστεύουν στην πλειοψηφία τους – με μία εξαίρεση – ότι το σχολείο τους αξιοποιεί με διάφορους τρόπους την αυτονομία που παρέχεται από το θεσμικό πλαίσιο. Αυτό συμβαίνει, όταν σε ένα σύλλογο υπάρχουν εκπαιδευτικοί που αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες και δράσεις προσπαθώντας να τις εντάξουν στο ισχύον νομοθετικό πλαίσιο λέγοντας χαρακτηριστικά: *«υπάρχουν συνάδελφοι που είναι λιγότερο ευθυνόφοβοι, που τολμούν δράσεις, προσπαθώντας αυτές να φαίνονται νόμιμες ή να τις εντάξουν κατά ένα τρόπο στο νόμιμο πλαίσιο».*

Σημαντικός παράγοντας στην αξιοποίηση των περιθωρίων αυτονομίας αναδείχθηκε ο διευθυντής της σχολικής μονάδας, ο οποίος είναι αυτός που θα ενεργοποιήσει και θα εμπνεύσει το όραμα και στους υπόλοιπους εκπαιδευτικούς. Ταυτόχρονα, αναφέρθηκε ως ευνοϊκός παράγοντας το μικρό μέγεθος μιας σχολικής μονάδας *«Το δικό μας σχολείο την αξιοποιεί μέσω του διευθυντή, ο οποίος εκμεταλλεύεται στο έπακρο τις παιδαγωγικές συνεδριάσεις που γίνονται και έχει να κάνει με την ιδιαιτερότητα της δικής μας μονάδας, η οποία είναι μικρή- υπάρχει λοιπόν συνεννόηση μεταξύ μας».* *«Πάντα ρόλο παίζει η ηγεσία, ο διευθυντής και ο υποδιευθυντής. Γι' αυτό πάντα η ηγεσία κάθε σχολείου θα πρέπει να έχει ένα όραμα, μία έμπνευση και να επιδιώκει και να επιζητεί πράγματα πέρα από τα καθιερωμένα και από αυτά που επιβάλλει η νομοθεσία. Δηλαδή να κινηθεί ένα βήμα κάνοντας μια μικρή υπέρβαση πιο πάνω και πιο πέρα και από τη νομοθεσία, χωρίς να συγκρούεται με αυτή»*

Η αξιοποίηση της αυτονομίας εντοπίζεται :

- στη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού και της υλικοτεχνικής υποδομής μιας σχολικής μονάδας
- στη συνεργασία με το Σύλλογο Γονέων και Κηδεμόνων,
- στη διενέργεια δράσεων έξω από τις σχολικές αίθουσες
- στην ανάληψη προγραμμάτων σχολικών δραστηριοτήτων,
- στο σχεδιασμό ενδοσχολικής επιμόρφωσης,

- στην επαφή με την τοπική κοινωνία και στην ανάπτυξη συνεργασίας μαζί της,
- στην εσωτερική λειτουργία του σχολείου με τη δημιουργία εσωτερικού κανονισμού
- στην πραγματοποίηση εκδηλώσεων και εκδρομών.

4. Ανασταλτικοί παράγοντες στην ανάπτυξη πρωτοβουλιών

Ωστόσο, οι εκπαιδευτικοί πιστεύουν ότι υπάρχουν διάφοροι παράγοντες που δυσχεραίνουν την ανάπτυξη πρωτοβουλιών σε ένα σχολείο. Ως κύριος ανασταλτικός παράγοντας εμφανίζεται το συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης της εκπαίδευσης και η νομοθεσία, η οποία προκαθορίζει σε όλες σχεδόν τις πτυχές του τον τρόπο λειτουργίας μιας σχολικής μονάδας και δεν αφήνει περιθώρια για στρατηγικό προγραμματισμό. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι *«δυστυχώς, η ισχύουσα νομοθεσία έχει προγραμματίσει από πριν ποια είναι τα καθήκοντα του σχολείου, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ευελιξία ή χρόνος ώστε να ασχολούμαστε και με άλλα πράγματα»*. *«Ο κυριότερος παράγοντας που παρεμποδίζει την ανάπτυξη πρωτοβουλιών – όσο και αν φαίνεται οξύμωρο, γιατί θα' πρεπε ο παράγοντας αυτός να διευκολύνει και όχι να παρεμποδίζει – είναι το νομικό – θεσμικό πλαίσιο που με τα κριτήρια και με τις προϋποθέσεις που θέτει πολλές φορές δεν επιτρέπει την πλήρη ανάπτυξη πρωτοβουλιών και κάποιες πρωτοβουλίες τις αφήνει κι απέξω»*. *«Δεν μπορούμε να έχουμε στρατηγικούς στόχους. Αυτούς τους καθορίζει το υπουργείο παιδείας. Εμείς δεν μπορούμε δηλαδή τη δική μας πρωτοβουλία, πρωτοτυπία και φαντασία να την εντάξουμε σε αυτούς παρά μόνο σε επίπεδο λειτουργίας της μονάδας.»* Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη ενός διευθυντή, ο οποίος θεωρεί ότι ο διευθυντής οφείλει *«να διαχειρίζεται όλη τη γραφειοκρατία, ώστε ο Σύλλογος Διδασκόντων να μπορέσει να δραστηριοποιηθεί όπως πρέπει και μπορεί, απερίσπαστος από όποια γραφειοκρατικά εμπόδια»*.

Εξίσου σημαντικός θεωρείται και ο οικονομικός παράγοντας. Πιο συγκεκριμένα, η έλλειψη οικονομικών πόρων ιδιαίτερα στη σημερινή συγκυρία της οικονομικής κρίσης στη χώρα μας είναι καθοριστική για την ανάληψη ή μη πρωτοβουλιών. Ακόμη και αν υπάρχουν οι ιδέες και οι άνθρωποι που θα επιδιώξουν να τις υλοποιήσουν, η αδυναμία εύρεσης οικονομικών πόρων παρεμποδίζει την πραγματοποίησή τους. Οι εκπαιδευτικοί ενδεικτικά αναφέρουν *«θέλεις να αναλάβει κάτι και σκοντάφεις στο*

οικονομικό». «Υπάρχουν παράγοντες νομοθετικοί που παρεμποδίζουν την ανάπτυξη πρωτοβουλιών, οικονομικοί, εφόσον οι πρωτοβουλίες απαιτούν και χρηματοδότηση για να υλοποιηθούν πολλές φορές... Αυτό θα έλεγα περισσότερο: νομοθετικοί και οικονομικοί. Γιατί το πάτημα μπορείς να το βρεις πολλές φορές στο νόμο αλλά οικονομικά πώς μπορείς να στηρίξεις μια προσπάθεια;». « ... οι πρωτοβουλίες που αναλαμβάνονται ... περιορίζονται στο εύρος που τους επιτρέπει το πενιχρό ταμείο του σχολείου ή του δήμου ή στο φιλότιμο των εκπαιδευτικών».

Αρκετοί εκπαιδευτικοί αναφέρθηκαν επίσης στην ψυχολογία τους και στον τρόπο σκέψης τους ιδιαίτερα τη δεδομένη χρονική περίοδο. Φαίνεται ότι λόγω της γενικότερης ανασφάλειας και αβεβαιότητας που κυριαρχεί στην ελληνική κοινωνία, οι εκπαιδευτικοί «διστάζουν» να αναλάβουν πρωτοβουλίες από φόβο μήπως αυθαιρετήσουν και βρεθούν εκτεθειμένοι νομικά και υπηρεσιακά. Αξίζει να σημειωθούν μερικές σχετικές απόψεις: «Λόγω του αβέβαιου περιβάλλοντος που έχει διαμορφωθεί τον τελευταίο καιρό, μέρος των συναδέλφων διστάζει να καινοτομήσει μη βρεθεί εκτεθειμένο και βαδίζει εκ του ασφαλούς στα τυπικά, αυτά που ξέρει καλά». «Σημαντικό ρόλο, επίσης, στην ανάληψη πρωτοβουλιών πολλές φορές παίζει και η ποινικοποίηση της στάσης σε ορισμένα θέματα των εκπαιδευτικών από την ίδια την ηγεσία, τη διοίκηση του υπουργείου, γιατί τελευταία έχουν πέσει στην αντίληψή μας περιστατικά με συναδέλφους όπου εξαντλεί την αυστηρότητά της η διοίκηση, οπότε αυτό μας κάνει επιφυλακτικούς στο να σκεφτόμαστε το αν θα αναλάβουμε κάτι, πώς θα το διεκπεραιώσουμε και τι ευθύνη συνεπάγεται η ανάληψη της πρωτοβουλίας». «Θεωρώ ότι την ανάπτυξη πρωτοβουλιών μπορεί να εμποδίσει οτιδήποτε μπορεί να προκαλέσει φόβο ή ανασφάλεια. ... Ο φόβος, η ανασφάλεια και η ποσοτικοποίηση και μέτρηση δεδομένων δεν αφήνει την ανάληψη πρωτοβουλιών. Τέτοια μπορεί να είναι ο φόβος της απόλυσης, να είναι ο φόβος της ανεργίας, η οικονομική δυσπραγία που φέρνει τον καθηγητή και το διευθυντή σε τέλμα».

Μία διαφορετική άποψη που διατυπώθηκε και συνδέεται με τον παράγοντα-εκπαιδευτικός, είναι η αντίσταση στην αλλαγή και η επιμονή σε παλαιότερες συμπεριφορές. ότι «ο ίδιος ο εκπαιδευτικός φέρνει εμπόδια, γιατί θέλει να συνεχίσει έναν παλαιότερο ρόλο, τον οποίο έχει συνηθίσει. Ίσως δεν έχει τις δυνατότητες, ίσως να μην έχει τη θέληση ... «υπάρχουν φωνές συναδέλφων, κυρίως μονίμων που επηρεάζουν μια δυναμική προς καινοτόμα δραστηριότητα.» Ένας άλλος παράγοντας που επισημάνθηκε είναι οι συνεχείς αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα και σε

διάφορες παραμέτρους του «που αναλώνουν τους εμπλεκόμενους στη διαχείρισή τους και δεν επιτρέπουν την ουσιαστική ανάπτυξη πρωτοβουλιών».

5. Ανάλυση καινοτόμων δράσεων και προγραμμάτων από τις σχολικές μονάδες στα πλαίσια της αξιοποίησης της αυτονομίας

Οι σχολικές μονάδες στις οποίες υπηρετούν οι ερωτώμενοι εκπαιδευτικοί, φάνηκε στην πλειοψηφία τους να αναλαμβάνουν τη διενέργεια καινοτόμων προγραμμάτων και δράσεων. Τις περισσότερες φορές με το χαρακτηρισμό αυτό εννοούνται από τους εκπαιδευτικούς τα προγράμματα σχολικών δραστηριοτήτων (αγωγής, υγείας, περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και πολιτιστικά προγράμματα). Επίσης, κάποια σχολεία συμμετέχουν σε ευρωπαϊκά προγράμματα (Comenius) ή συμμετείχαν στο παρελθόν στο πιλοτικό πρόγραμμα της Αυτοαξιολόγησης του Εκπαιδευτικού Έργου. Διοργανώνουν ημερίδες για θέματα που αφορούν τους μαθητές και τη σχολική κοινότητα (όπως η σχολική βία, ο ρατσισμός, το διαδίκτυο). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η δράση ενός επαρχιακού σχολείου *«είχαμε αναλάβει ένα πολύ καλό πρόγραμμα με την εικαστική ομάδα του σχολείου – δημιούργησε το σχολείο μία εικαστική ομάδα – και κάναμε ένα πολύ ωραίο πρόγραμμα που ονομάστηκε «εικαστική παρέμβαση στους τοίχους του σχολείου» και το οποίο είχε γενικά βρει απήχηση και πήρε μια τιμητική διάκριση στο «Αριστεία και Καινοτομία».*

Ωστόσο, υπήρχε και κάποιος εκπαιδευτικός που ανέφερε ότι το σχολείο του αναλαμβάνει καινοτόμα προγράμματα μόνο για τη συμπλήρωση του ωραρίου των εκπαιδευτικών, χωρίς προγραμματισμό και συνοχή *«οπότε υπάρχει ποσότητα χωρίς ποιότητα και συνεκτικότητα μεταξύ τους ούτε ως προς τη στοχοθεσία του σχολείου.»* Αντίστοιχα, άλλος εκπαιδευτικός ανέφερε ότι το σχολείο στο οποίο υπηρετεί δεν αναλαμβάνει καινοτόμα προγράμματα και δράσεις, γιατί οι εκπαιδευτικοί *«καλύπτουν το ωράριό τους, έχουν βεβαρυμένο πρόγραμμα με τις εργασιακές αλλαγές που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια και άλλωστε απώτερος σκοπός αυτού του σχολείου είναι η άνοδος της επίδοσης των μαθητών».* Αξίζει να σημειωθεί ότι και οι δύο παραπάνω εκπαιδευτικοί υπηρετούν σε λύκειο, στοιχείο που δείχνει ότι τα λύκεια λειτουργούν σε περισσότερο αυστηρά προκαθορισμένα πλαίσια και είναι κυρίως προσανατολισμένα στην κατεύθυνση των εξετάσεων εισαγωγής στα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Επίσης, ένα άλλο στοιχείο που αναδείχθηκε από τη γενικότερη συζήτηση με τους

εκπαιδευτικούς είναι ότι συχνά τα προγράμματα σχολικών δραστηριοτήτων αναλαμβάνονται από εκπαιδευτικούς που χρειάζονται να συμπληρώσουν το διδακτικό τους ωράριο, δυνατότητα που τους παρέχεται μέσω αυτών των προγραμμάτων.

Συμπεράσματα

Στην παραπάνω έρευνα έγινε μια προσπάθεια αποτύπωσης των απόψεων της εκπαιδευτικής κοινότητας στο πεδίο της άσκησης εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής για το οποίο λίγες έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα στο ελληνικό συγκείμενο. Τα ευρήματα της έρευνας κατέδειξαν ότι οι εκπαιδευτικοί πιστεύουν ότι μια σχολική μονάδα έχει σχετικά περιθώρια αυτονομίας στη λειτουργία της. Τα περιθώρια αυτά κρίνονται από περιορισμένα έως αρκετά. Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας μας συγκεντρωτικό που παραχωρεί ορισμένα μόνο περιθώρια αυτονομίας στη βάση της εκπαιδευτικής πυραμίδας, στις σχολικές μονάδες. Αυτή η άποψη συμφωνεί με τη βιβλιογραφία που αναφέρεται στον τρόπο οργάνωσης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος (Αθανασούλα – Ρέππα, 2008). Εντοπίζουν, δε, την αυτονομία σε συγκεκριμένα θέματα λειτουργίας του σχολείου, όπως είναι η διοργάνωση διαφόρων εκδηλώσεων και εκδρομών, η διαχείριση ενός εσωτερικού κανονισμού, η κατανομή των μαθημάτων και των εξωδιδακτικών εργασιών, η εκπόνηση προγραμμάτων σχολικών δραστηριοτήτων και η ανάληψη πρωτοβουλιών για ενδοσχολική επιμόρφωση. Από την άλλη μεριά θεωρούν ότι δεν υπάρχει καμία δυνατότητα αυτονομίας σε θέματα οικονομικά και στη διαμόρφωση του ωρολογίου προγράμματος.

Παράλληλα, οι εκπαιδευτικοί πιστεύουν στην πλειονότητά τους ότι το σχολείο τους αξιοποιεί με διάφορους τρόπους την αυτονομία που παρέχεται από το θεσμικό πλαίσιο. Σημαντικός παράγοντας στην αξιοποίηση της σχετικής αυτονομίας αναδεικνύεται ο διευθυντής, ο οποίος ενεργοποιεί και εμπνέει το όραμα στους εκπαιδευτικούς στοιχείο που υποστηρίζεται και βιβλιογραφικά (Σαϊτής, 2005). Ένας άλλος παράγοντας που μπορεί να διαδραματίσει θετικό ρόλο στην ανάληψη πρωτοβουλιών είναι η ύπαρξη ομάδας καινοτομίας στο σχολείο, δηλαδή εκπαιδευτικών που εμφορούνται από καινοτόμες ιδέες και δεν διστάζουν να ξεκινήσουν κάτι καινούργιο. Επίσης, αναφέρθηκε ότι το μικρό μέγεθος μιας σχολικής

μονάδας την καθιστά πιο ευέλικτη στη λήψη αποφάσεων και στη δημιουργία μιας συνεργατικής κουλτούρας. Οι εκπαιδευτικοί εντόπισαν την αξιοποίηση της αυτονομίας σε θέματα όπως: η αξιοποίηση του έμψυχου και άψυχου υλικού, η συνεργασία με τοπικούς φορείς και το Σύλλογο Γονέων και Κηδεμόνων, η ανάληψη καινοτόμων δράσεων, η πραγματοποίηση εκδηλώσεων και εκδρομών, η εκπόνηση διαφόρων εκπαιδευτικών προγραμμάτων και τέλος η εσωτερική λειτουργία του σχολείου.

Ωστόσο, οι εκπαιδευτικοί πιστεύουν ότι υπάρχουν διάφοροι παράγοντες που δυσχεραίνουν την ανάπτυξη πρωτοβουλιών σε ένα σχολείο. Βασική τροχοπέδη εμφανίζεται να είναι το συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης της εκπαίδευσης και η νομοθεσία, η οποία προκαθορίζει σε όλες σχεδόν τις πτυχές του τον τρόπο λειτουργίας μιας σχολικής μονάδας και δεν αφήνει περιθώρια για στρατηγικό προγραμματισμό. Εξίσου σημαντικός θεωρείται και ο οικονομικός παράγοντας. Η έλλειψη οικονομικών πόρων δυσχεραίνει την υλοποίηση προγραμμάτων και καινοτομιών. Επιπλέον, η αρνητική ψυχολογία των εκπαιδευτικών τη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία σε συνδυασμό με την ανασφάλεια και την αβεβαιότητα τους καθιστά πιο διστακτικούς στην ανάληψη οποιασδήποτε πρωτοβουλίας και ενέργειας που δεν προβλέπεται ρητά από τη νομοθεσία. Μία διαφορετική άποψη που διατυπώθηκε και συνδέεται με τον ανθρώπινο παράγοντα, είναι η αντίσταση στην αλλαγή και η επιμονή σε παλαιότερες γνώριμες συμπεριφορές. Τέλος, επισημάνθηκε πως οι συνεχείς αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα και σε διάφορες παραμέτρους του αναλώνουν τους εκπαιδευτικούς στη διαχείρισή τους και δεν τους επιτρέπουν να βρουν το χρόνο να ασχοληθούν με κάτι πιο δημιουργικό.

Από την έρευνα καταδείχθηκε ότι οι σχολικές μονάδες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και ιδιαίτερα τα γυμνάσια είναι εξωστρεφή, αναλαμβάνουν καινοτόμα προγράμματα και δράσεις, επιδιώκουν τη συνεργασία με άλλους φορείς και με διάφορες εκδηλώσεις προβάλλουν το έργο τους στην τοπική κοινωνία. Με τον όρο καινοτόμα προγράμματα οι εκπαιδευτικοί αντιλαμβάνονται τα προγράμματα σχολικών δραστηριοτήτων και τα ευρωπαϊκά προγράμματα καθώς και τη συμμετοχή τους σε πιλοτικά προγράμματα που διενεργούνται από το υπουργείο παιδείας. Τέλος, πολλά σχολεία διοργανώνουν ημερίδες για θέματα που αφορούν τους μαθητές και γενικότερα τη σχολική κοινότητα (όπως η σχολική βία, ο ρατσισμός, το

διαδίκτυο), ενώ κάποια άλλα αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες και για άλλες καινοτόμες δράσεις.

Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες

Με την παρούσα έρευνα επιχειρήθηκε να αποτυπωθούν οι απόψεις των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για την αυτονομία της σχολικής μονάδας και των παραγόντων που συνδέονται με αυτήν. Αν και η αυτονομία ως έννοια δεν είναι άγνωστη στους Έλληνες εκπαιδευτικούς, λόγω του συγκεντρωτικού χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, δεν εφαρμόζεται στο βαθμό που προτάσσουν οι επιταγές της εποχής και οι εξελίξεις στο χώρο της γνώσης και της τεχνολογίας. Αποτελεί, επομένως, ένα πεδίο «αχαρτογράφητο», ειδικά για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η συγκεκριμένη έρευνα ανέδειξε ενδιαφέρουσες πτυχές του θέματος της αυτονομίας πάνω από όλα, όμως ανέδειξε έναν γενικό προβληματισμό στους εκπαιδευτικούς για την εφαρμογή του στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα με τους κλειστούς, και γραφειοκρατικούς του περιορισμούς. Περιορισμός της έρευνας αποτέλεσε το μικρό δείγμα, παρόλα αυτά, θα μπορούσε η παρούσα έρευνα να αποτελέσει εφαλτήριο άλλων, πιο διευρημένων ερευνών, οι οποίες θα φέρουν στο προσκήνιο το θέμα της αυτονομίας της εκπαίδευσης και της διαμόρφωσης εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής με σκοπό την αφύπνιση της εκπαιδευτικής κοινότητας, αλλά και των υπευθύνων προς μια αποτελεσματικότερη διοίκηση των σχολικών μας μονάδων.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αθανασούλα – Ρέππα, Α (2008). *Εκπαιδευτική Διοίκηση και Οργανωσιακή Συμπεριφορά. Η παιδαγωγική της διοίκησης της εκπαίδευσης*. Εκδόσεις Ίων: Αθήνα
- Ανδρέου, Α., Παπακωνσταντίνου, Γ. (1994). *Εξουσία και οργάνωση – διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*. Αθήνα: εκδ. Λιβάνη.
- Έκθεση Εθνικού Συμβουλίου Παιδείας (ΕΣΥΠ) για τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, Ιούλιος 2006
- Ιωσηφίδης, Θ. (2003). *Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Καλογρίδου, Ε. (2005). *Εσωτερική πολιτική και αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού της εκπαιδευτικής μονάδας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Διπλωματική εργασία*. Χαλκίδα.
- Κουτούζης, Μ. (2011). «*Ηγεσία και Αποτελεσματικότητα: Η Ελληνική Πραγματικότητα*» στο επιμορφωτικό σεμινάριο με τίτλο «*Ηγεσία και σχολική αποτελεσματικότητα: μύθοι και πραγματικότητα*», Αθήνα.
- Μαυρογιώργος, Γ., (2008). Η εκπαιδευτική μονάδα ως φορέας διαμόρφωσης και άσκησης εκπαιδευτικής πολιτικής. Στο Α. Αθανασούλα-Ρέππα, Α. Διακοπούλου, Μ. Κουτούζης, Γ. Μαυρογιώργος, & Δ. Χαλκιώτης (επιμ.) *Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων: Εκπαιδευτική Διοίκηση και Πολιτική*, Τόμος Α. Πάτρα: ΕΑΠ
- Καββαδία, Β. (2005). *Η εκπαιδευτική μονάδα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση ως φορέας διαμόρφωσης και άσκησης εσωτερικής πολιτικής*. Διπλωματική εργασία. Πάτρα: ΕΑΠ
- Καμπουρίδης, Γ. (2002). *Οργάνωση και Διοίκηση σχολικών μονάδων*. Αθήνα: Κλειδάριθμος.
- Κατσαρός, Ι. (2008). *Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Κερασιώτης, Σ. (2007). *Εσωτερική εκπαιδευτική πολιτική των Τεχνικών Επαγγελματικών Εκπαιδευτηρίων (ΤΕΕ): η περίπτωση του σχολικού συγκροτήματος των ΤΕΕ της Γκράβας*. Διπλωματική εργασία. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Μαλακούδης, Ε. (2005). *Η διαμόρφωση «εσωτερικής» εκπαιδευτικής πολιτικής από το σύλλογο διδασκόντων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης: η περίπτωση των σχολικών μονάδων διεύθυνσης δυτικής Θεσσαλονίκης*. Διπλωματική εργασία. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Παπαδάκης, Ν. (2003). *Εκπαιδευτική Πολιτική. Η εκπαιδευτική πολιτική ως κοινωνική πολιτική (;)*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Παπαδημητρακόπουλος, Β. (2005). *Σχολικές Μονάδες Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης και εσωτερική εκπαιδευτική πολιτική – Οι απόψεις εκπαιδευτικών στην πρωτοβάθμια διεύθυνση Γ'Αθηνών*. Διπλωματική εργασία. Πάτρα: ΕΑΠ
- Σαϊτης, Χ. (2005). *Οργάνωση και διοίκηση της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: αυτοέκδοση
- Τάσιος, Δ. (2012). *Αποκέντρωση και διαμόρφωση εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής από το Σύλλογο Διδασκόντων στις σχολικές μονάδες Π.Ε. Η περίπτωση των σχολικών μονάδων του Δ.Πατρών*. Διπλωματική εργασία. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Τασούλα, Β. (2007). *Αποτελεσματικά σχολεία και «Εσωτερική» Εκπαιδευτική Πολιτική: παράγοντες διαφοροποίησης μιας δευτεροβάθμιας σχολικής μονάδας στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα*. Διπλωματική εργασία. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Τζέλλος, Γ. (2008). *Διοίκηση της εκπαίδευσης και σχολική αυτονομία*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Χαριτωνίδη, Π. (2006). *Πειραματικά Γυμνάσια και εσωτερική εκπαιδευτική πολιτική. Η περίπτωση του συλλόγου διδασκόντων του Πειραματικού Γυμνασίου Τρίπολης: Σχολικά έτη 2002-2005*. διπλωματική εργασία. Πάτρα: ΕΑΠ.

Ξενόγλωσση

- Creswell, J. (2011). *Η έρευνα στην Εκπαίδευση: Σχεδιασμός, Διεξαγωγή και Αξιολόγηση της Ποσοτικής και Ποιοτικής Έρευνας*. (μτφρ. Ν.Κουβαράκου). Αθήνα: Ίων.

Αντιλήψεις των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για τη διαφοροποίηση της διδασκαλίας

Διαμάντω Φιλιππάτου ⁱ, Ουρανία Μαρία Βεντίστα ⁱⁱ

Περίληψη

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν η διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών γενικά για τη διδασκαλία και την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην τυπική τάξη. Στην έρευνα συμμετείχαν 160 εκπαιδευτικοί δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης διαφόρων ειδικοτήτων από περιοχές του νομού Πέλλας και Μαγνησίας. Για τις ανάγκες της έρευνας χρησιμοποιήθηκε ένα αυτοσχέδιο ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς με 5-βαθμη κλίμακα τύπου likert. Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας έδειξαν ότι: (α) φαίνεται να υπάρχει διαφοροποίηση ανάμεσα στις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης γενικά για τη διδασκαλία και τις δηλώσεις τους για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην εκπαιδευτική πράξη, η οποία δεν φαίνεται να εφαρμόζεται ιδιαίτερα, (β) το φύλο, η σχολική βαθμίδα (Γυμνάσιο ή Λύκειο) και η ειδικότητα των εκπαιδευτικών διαφοροποιούν τις δηλώσεις των εκπαιδευτικών για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην εκπαιδευτική πράξη.

Λέξεις κλειδιά: *διαφοροποιημένη διδασκαλία, αντιλήψεις, δευτεροβάθμια εκπαίδευση*

ⁱ Επίκουρη καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

ⁱⁱ Υποψήφια Διδάκτωρ, School of Education, Durham University, United Kingdom.

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται ιδιαίτερη αλλαγή στη σύνθεση του πληθυσμού των τάξεων του γενικού σχολείου. Η οικονομική μετανάστευση, η αυξανόμενη τάση για ένταξη όλο και περισσότερων παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στην τυπική τάξη καθώς και η ολοένα αυξανόμενη γνώση μας για τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο μπορεί να μαθαίνει ο σημερινός μαθητής υπό το πρίσμα της προηγμένης τεχνολογίας αποτελούν βασικούς παράγοντες διαμόρφωσης του σύγχρονου μαθητικού δυναμικού. Ως εκ τούτου, οι εκπαιδευτικοί σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης καλούνται πλέον να ανταποκριθούν σε ανομοιογενείς εκπαιδευτικές ανάγκες, με απώτερο στόχο να εξασφαλίσουν την πρόσβαση όλων των μαθητών στο αναλυτικό πρόγραμμα (Παντελιάδου, 2013). Ο παραπάνω στόχος αποτελεί μια νέα πρόκληση για τους εκπαιδευτικούς, η οποία μπορεί να αντιμετωπιστεί μέσα από την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας. Η έννοια της διαφοροποιημένης διδασκαλίας συχνά παρερμηνεύεται και ταυτίζεται με μεθόδους και στρατηγικές διδασκαλίας (Tomlinson & Moon, 2013).

Η διαφοροποιημένη διδασκαλία δεν είναι απλώς μια στρατηγική ή ένα σύνολο στρατηγικών αλλά μια εκ των προτέρων διαδικασία σχεδιασμού του συνόλου της διδασκαλίας κατά συστηματικό και οργανωμένο τρόπο με βάση τις μαθησιακές ανάγκες του κάθε μαθητή. (Tomlinson, 1999, 2001). Πρόκειται για μια διαφορετική φιλοσοφία αναφορικά με τη διδασκαλία η οποία θέτει στο επίκεντρο τη μοναδικότητα και ετερότητα του μαθητή με στόχο τη δημιουργία διαφορετικών μαθησιακών εμπειριών για κάθε μαθητή ανάλογα με τις μαθησιακές ικανότητες, τον τρόπο σκέψης και μάθησης, τα ενδιαφέροντα και τα κίνητρά του. Απώτερος σκοπός είναι η οικοδόμηση της νέας γνώσης από τον μαθητή μέσα από μία ενεργητική και δυναμική μαθησιακή διαδικασία (Adams & Pierce, 2006 · Βαλιαντή, 2015 · Goodnough, 2010 · Παντελιάδου & Φιλιππάτου, 2013).

Προκειμένου ο εκπαιδευτικός να ανταποκριθεί στις διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες των μαθητών του χρειάζεται να κάνει προσαρμογές που αφορούν στο περιεχόμενο του αναλυτικού προγράμματος (τι θα διδάξει), τη διαδικασία (πώς οι μαθητές θα επεξεργαστούν το υπό διδασκαλία αντικείμενο), το τελικό προϊόν (τι γνωρίζουν οι μαθητές ως αποτέλεσμα της διδασκαλίας του) και το μαθησιακό περιβάλλον (το κλίμα της τάξης, τη διαμόρφωση του χώρου, τον τρόπο εργασίας). Η

εφαρμογή μιας αποτελεσματικής διαφοροποιημένης διδασκαλίας στηρίζεται στη δυναμική αλληλεπίδραση ενός συστήματος πέντε παραγόντων, δηλαδή της συνεχούς και συστηματικής αξιολόγησης, της δόμησης ενός «ποιοτικού» αναλυτικού προγράμματος, της διαμόρφωσης ενός κατάλληλου μαθησιακού περιβάλλοντος, της ανταπόκρισης των μαθητών στη διδασκαλία και της διαχείρισης της τάξης. Η δυσλειτουργία ενός παράγοντα οδηγεί στη δυσλειτουργία όλου του συστήματος (Tomlinson & Moon, 2013).

Διαφοροποίηση Περιεχομένου

Η διαφοροποίηση ως προς το περιεχόμενο αναφέρεται στην προσαρμογή του περιεχομένου της διδασκαλίας και της πρόσβασης στο αντικείμενο διδασκαλίας ανάλογα με τη μαθησιακή ετοιμότητα, τα ενδιαφέροντα και το μαθησιακό προφίλ των μαθητών. Τις περισσότερες φορές στόχος είναι η διαφοροποίηση του τρόπου πρόσβασης στο τι θα διδάξω και όχι του μαθησιακού στόχου, εκτός από τις περιπτώσεις μαθητών με έντονες ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Η διαφοροποίηση αυτή γίνεται με τη χρήση στρατηγικών, όπως πολλαπλά κείμενα και υλικά, κείμενα διαφορετικής δυσκολίας, μαγνητοφωνημένα κείμενα, προ-οργανωτές, υπογραμμισμένα κείμενα, σχεδιαγράμματα κλπ. (Αργυρόπουλος, 2013 · Παντελιάδου, 2008 · Tomlinson, 2001).

Για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας απαιτείται ένα «ποιοτικό» αναλυτικό πρόγραμμα το οποίο (α) να χαρακτηρίζεται από σαφείς διδακτικούς στόχους που να προσδιορίζουν τι χρειάζεται ο μαθητής να γνωρίζει, να κατανοήσει και να μπορεί να εφαρμόζει μετά το πέρας της διδασκαλίας (β) να οδηγεί στην «κατανόηση» και «εμβάθυνση» της διδαχθείσας πληροφορίας και όχι στην απομνημόνευση (γ) να εμπλέκει ενεργητικά τους μαθητές/τριες στη μαθησιακή διαδικασία (δ) να στοχεύει σε «διδασκαλία προς τα πάνω» (teaching-up), δηλαδή, ο εκπαιδευτικός χρειάζεται να δομεί τη διδασκαλία του με στόχο να προκαλεί μαθησιακά όλους τους μαθητές να εμπλακούν σε δραστηριότητες που θα τους οδηγήσουν σε ανάπτυξη νέων δεξιοτήτων. Χρειάζεται να προσφέρει στους μαθητές του την ανάλογη στήριξη για να πετύχει το μαθησιακό στόχο και όχι να απλοποιεί το έργο (Tomlinson & Moon, 2013).

Διαφοροποίηση Διαδικασίας

Πρόκειται για την προσαρμογή του τρόπου με τον οποίο οι μαθητές επεξεργάζονται και κατανοούν το περιεχόμενο που διδάσκονται. Στη διαφοροποιημένη διδασκαλία οι μαθητές μέσα από δραστηριότητες επιλέγουν τον τρόπο με τον οποίο θα επεξεργαστούν και θα κατανοήσουν καλύτερα αυτό που διδάσκονται λαμβάνοντας διαφορετική βοήθεια από τον/την εκπαιδευτικό ή τους συμμαθητές (Anderson, 2007). Ουσιαστικά όπως αναφέρει η Hart (1992) η διαφοροποίηση στη διαδικασία περιλαμβάνει: (α) τις διαδικασίες οργάνωσης (π.χ. εργασία σε ομάδες, σε ζεύγη, ατομικά) και β) τις στρατηγικές διδασκαλίας με βάση τα ατομικά χαρακτηριστικά των μαθητών και το περιεχόμενο που πρόκειται να διδαχθεί.(π.χ. η διδασκαλία συνομηλίκων, τα κέντρα μάθησης, η βιωματική διδασκαλία, οι κύβοι, οι κάρτες εργασίας κλπ.) (Αργυρόπουλος, 2013 · Tomlinson & Strickland, 2005).

Διαφοροποίηση Τελικού Προϊόντος

Πρόκειται για την προσαρμογή της τελικής εργασίας την οποία καλούνται να κάνουν οι μαθητές προκειμένου να επιδείξουν τις γνώσεις που έχουν αποκτήσει από τη διδασκαλία. Η διαφοροποίηση έγκειται στο γεγονός ότι οι μαθητές μπορούν να επιλέξουν το είδος της εργασίας (π.χ. δραματοποίηση, προφορική ή γραπτή παρουσίαση, παρουσίαση με τη χρήση νέων τεχνολογιών κλπ.) που θα κάνουν με βάση το μαθησιακό τους επίπεδο, τις προτιμήσεις τους ή το μαθησιακό τους προφίλ (Heacox, 2012 · Tomlinson, 2001, 2014).

Διαφοροποίηση μαθησιακού περιβάλλοντος

Το μαθησιακό περιβάλλον αναφέρεται τόσο στο φυσικό όσο και στο συναισθηματικό κλίμα της τάξης. Αφορά τα διδακτικά υλικά, τη διαμόρφωση του χώρου, δηλαδή, τις «γωνιές», τα «κέντρα μάθησης» και τον τρόπο εργασίας (σε ομάδες, σε ζεύγη και ατομικά), αλλά και το κλίμα της τάξης. Αφορά, επομένως, στις σχέσεις μεταξύ των μαθητών, τη σχέση εκπαιδευτικού-μαθητών και τα συναισθήματα

κατά τη μαθησιακή διαδικασία (Baines & Stanley, 2000· Δημητροπούλου, 2013· Hattie, 2012).

Το μαθησιακό περιβάλλον χρειάζεται να διαμορφώνεται με τέτοιο τρόπο κάθε φορά που να αξιοποιεί τις δυνατότητες του μαθητή, να τον βοηθά να εξελιχθεί, να τον κάνει να νιώθει εμπιστοσύνη, ασφάλεια και σεβασμό τόσο στις δικές του ανάγκες όσο και των υπολοίπων, να του δημιουργεί κίνητρο για μάθηση και συμμετοχή. Το μαθησιακό περιβάλλον επηρεάζεται από τους άλλους παράγοντες της διαφοροποιημένης διδασκαλίας. Έτσι, εάν το αναλυτικό πρόγραμμα είναι ανιαρό ή δύσκολο για κάποιους μαθητές αυτό θα επηρεάσει τη συμμετοχή τους και τα συναισθήματά τους στη μαθησιακή διαδικασία (Tomlinson & Moon, 2013).

Διαφοροποίηση και αξιολόγηση

Απαραίτητη προϋπόθεση για τη διαφοροποίηση της διδασκαλίας είναι η συστηματική και διαρκής αξιολόγηση. Η συλλογή ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων από διάφορες πηγές για τα χαρακτηριστικά του κάθε μαθητή (μαθησιακή ικανότητα, ενδιαφέροντα, κλίσεις, μαθησιακό στυλ) αλλά και του μαθησιακού περιβάλλοντος (π.χ. κλίμα τάξης, μέθοδοι διδασκαλίας κλπ.) τόσο πριν από τη διδασκαλία όσο και κατά τη διάρκεια είναι αναγκαία (Φιλιππάτου, 2013). Η διαφοροποιημένη διδασκαλία δίνει έμφαση στην «αξιολόγηση για μάθηση» και όχι στην «αξιολόγηση της μάθησης» δίνοντας βαρύτητα στην αποτίμηση της μαθησιακής διαδικασίας και στην αυτοαξιολόγηση των μαθητών προκειμένου οι μαθητές να κατανοήσουν πώς μαθαίνουν και να κάνουν τις κατάλληλες επιλογές για να μάθουν καλύτερα (Tomlinson & Moon, 2013).

Ο ρόλος του εκπαιδευτικού και του μαθητή στη διαφοροποιημένη διδασκαλία

Σε μια διαφοροποιημένη τάξη ο εκπαιδευτικός δεν λειτουργεί ως μεταδότης γνώσεων αλλά ως «διευθυντής» μιας ορχήστρας που καθοδηγεί τους μαθητές να κάνουν τις κατάλληλες επιλογές ώστε να οδηγηθούν στη γνώση με τον τρόπο που τους ταιριάζει καλύτερα. Ο ρόλος του είναι να παρέχει στους μαθητές πολλαπλές δυνατότητες να κατακτήσουν τη γνώση, κάνοντας προσαρμογές και δίνοντας επιλογές που να βασίζονται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και στο αντικείμενο

που διδάσκει. Χρειάζεται να καθοδηγεί, να παροτρύνει και να στηρίζει το μαθητή να οργανώνει και να ρυθμίζει μόνος του τη μάθησή του ακολουθώντας τη μαθησιακή διαδικασία που ταιριάζει καλύτερα στις ανάγκες του (Tomlinson, 2014). Η διδασκαλία είναι αποτέλεσμα του συνδυασμού των επιλογών του εκπαιδευτικού και των μαθητών. Η αποτελεσματικότητα αυτών των επιλογών βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στο στοχασμό των μαθητών σε συνεργασία με τον εκπαιδευτικό (Παντελιάδου, 2008).

Εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας: Αντιλήψεις και Προκλήσεις

Αρκετές έρευνες έχουν επισημάνει την αποτελεσματικότητα της διαφοροποιημένης διδασκαλίας στη μάθηση σε διαφορετικά εκπαιδευτικά πλαίσια και με διαφορετικές ομάδες μαθητών (π.χ. ταλαντούχα παιδιά, παιδιά με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες) (Alavinia & Sadeghi, 2013 · Βαλιαντή, 2015 · Baumgartner, Lipowski & Rush, 2003 · Brimijoin, Conover, & Reynolds, 2003 · Geisler, Hessler, Gardner & Lovelace, 2009 · Gibson, 2013 · Richards & Omdal, 2007 · Tomlinson, Brighton, Hertberg, Callahan, Moon, & Tieso, 2005).

Παρά το γεγονός ότι έρευνες στο διεθνή, κυρίως, χώρο έχουν δείξει πως οι εκπαιδευτικοί στην πλειοψηφία τους αναγνωρίζουν την αναγκαιότητα της διαφοροποιημένης διδασκαλίας, ιδίως σε τάξεις μικτών ικανοτήτων, έρευνες που έχουν μελετήσει τις προσαρμογές που κάνουν στη μαθησιακή διαδικασία οι εκπαιδευτικοί έχουν δείξει ότι αυτές είναι αρκετά περιορισμένες (Nicolino, 2007 · Ordober, 2012 · Robinson, Maldonado & Whaley, 2014 · Wan, 2016, 2017 · Wertheim & Leyser, 2002). Οι Wertheim και Leyser (2002) και ο Nicolino (2007) διαπίστωσαν ότι ενώ οι εκπαιδευτικοί δήλωναν πρόθυμοι να κάνουν διαφοροποίηση στη διδασκαλία τους ανάλογα με τις ανάγκες των μαθητών τους, τελικά ήταν λιγότερο πρόθυμοι να την εφαρμόσουν.

Άλλες έρευνες έδειξαν ότι οι εκπαιδευτικοί τείνουν να κάνουν διαφοροποιήσεις που απαιτούν τη λιγότερη προσπάθεια, όπως η προσαρμογή του μεγέθους των σχολικών εργασιών ανάλογα με τις ικανότητες των μαθητών και η παροχή βοηθημάτων σε μαθητές με δυσκολίες μάθησης (π.χ. ένα σχεδιάγραμμα). Αντίθετα, οι στρατηγικές που ανέφεραν οι εκπαιδευτικοί ότι χρησιμοποίησαν λιγότερο ήταν η διαφοροποίηση αναφορικά με την περιπλοκότητα μιας εργασίας και η διαμόρφωση

του μαθήματος με βάση τη μαθησιακή ικανότητα των μαθητών. Οι εκπαιδευτικοί προτιμούσαν να προσαρμόζουν το μέγεθος των εργασιών ή να παρέχουν πρόσθετα βοηθήματα όπως σχεδιαγράμματα παρά να διαφοροποιούν το υλικό με βάση τις ικανότητες των μαθητών (Graham, Harris, MacArthur, Fink-Chorzempa, 2003 · Roy, Guay & Valois, 2013 · Schumm & Vaughn, 1991). Σε ορισμένες έρευνες διαπιστώθηκε ότι οι εκπαιδευτικοί δεν έχουν κατανοήσει πλήρως το μοντέλο της διαφοροποιημένης διδασκαλίας και χρησιμοποιούν ορισμένες μόνο από τις πτυχές της, ενώ κάποιες άλλες τις χρησιμοποιούν σπάνια (π.χ. ευέλικτη ομαδοποίηση, προσαρμογές με βάση το μαθησιακό προφίλ, συνεχής και συστηματική αξιολόγηση, δυνατότητα επιλογής τελικών εργασιών, σταδιακή μείωση της υποστήριξης) (Santangelo & Tomlinson, 2012 · Whipple, 2012).

Η περιορισμένη εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην εκπαιδευτική πράξη συχνά συνδέεται και με την εσφαλμένη ερμηνεία και εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας. Ο Blozowich (2001) ανέφερε ότι παρόλο που οι εκπαιδευτικοί χρησιμοποιούσαν στην τάξη τους μια ευρεία γκάμα από διδακτικές στρατηγικές εξακολουθούσαν να σχεδιάζουν το μάθημά τους με παραδοσιακό τρόπο.

Σύμφωνα με τον Wormeli (2005) υπάρχουν αντιλήψεις για τη διαφοροποιημένη διδασκαλία που εμποδίζουν την αποτελεσματική εφαρμογή της και σχετίζονται με την αμφισβήτηση της ωφέλειας που έχει στους μαθητές σχετικά με τη σωστή προετοιμασία τους, ώστε να ανταπεξέλθουν σε εξετάσεις και στον «πραγματικό κόσμο» καθώς και με τις ανισότητες που δημιουργεί και τον περιοριστικό της χαρακτήρα εφόσον δεν υπάρχουν πολλοί τρόποι διαφοροποίησης της διδασκαλίας (Αργυρόπουλος, 2013).

Η έρευνα στον τομέα της εφαρμογής της διαφοροποιημένης διδασκαλίας έχει εστιάσει και στη μελέτη των προσωπικών χαρακτηριστικών των εκπαιδευτικών που σχετίζονται με την αποτελεσματική εφαρμογή της. Πιο συγκεκριμένα, έχει βρεθεί ότι σημαντικό παράγοντα αποτελούν η στάση των εκπαιδευτικών απέναντι στις αλλαγές στη διδασκαλία καθώς και η θετική τους εμπειρία από την υλοποίηση της διαφοροποιημένης διδασκαλίας (Tomlinson et al., 2003 · King, 2010). Η διδακτική εμπειρία, επίσης, των εκπαιδευτικών καθώς και η επιμόρφωσή τους σε θέματα διαφοροποιημένης διδασκαλίας και σύγχρονων διδακτικών προσεγγίσεων παίζουν σημαντικό ρόλο στην απόφαση των εκπαιδευτικών να εφαρμόσουν διαφοροποιημένη διδασκαλία καθώς και στην αποτελεσματικότητά της (Affholder, 2003 · Subban, 2006

Whipple, 2012). Ο Burkett (2013) σε μία ποιοτική μελέτη που έκανε με εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αναφέρει ότι σημαντικό ρόλο στην υλοποίηση της διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην τυπική τάξη παίζει η συνεχής επιμόρφωση των εν ενεργεία εκπαιδευτικών σε θέματα διαφοροποιημένης διδασκαλίας καθώς και η επαφή τους με το αντικείμενο αυτό κατά τη διάρκεια των βασικών τους σπουδών. Τέλος, ο King (2010) στην έρευνά του με 220 καθηγητές γενικής και ειδικής αγωγής ανέφερε ότι η στάση των εκπαιδευτικών απέναντι στη διαφοροποιημένη διδασκαλία εξαρτάται από την υλοποίησή της ή όχι στην τυπική τάξη. Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας έδειξαν, επίσης, ότι το πόσο καλά γνώριζαν οι εκπαιδευτικοί το γνωστικό αντικείμενο που δίδασκαν καθώς και οι διδακτικές τους δεξιότητες επηρέασαν την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην τάξη.

Σκοπός και Ερευνητικά ερωτήματα

Η μελέτη των γνώσεων αλλά και των αντιλήψεων και στάσεων των εκπαιδευτικών αναφορικά με τη διαφοροποιημένη διδασκαλία είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να εντοπισθούν οι ανάγκες τους σε επίπεδο επιμόρφωσης, στήριξης και καθοδήγησής τους για την αποτελεσματική υλοποίηση της διαφοροποιημένης διδασκαλίας τόσο στην πρωτοβάθμια όσο και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Goodnough, 2010 · Tomlinson et al., 2003). Παρόλα αυτά, οι έρευνες στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση σε σχέση με τη μελέτη των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας είναι ελάχιστες (King, 2010 · Langley, 2015 · Wu, 2017). Στον ελλαδικό χώρο δεν έχουν εντοπισθεί έρευνες που να μελετούν τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση παρά το γεγονός ότι είναι πολύ ενδιαφέρον να μελετήσουμε τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών σε μία βαθμίδα που θέτει πολλές δεσμεύσεις και περιορισμούς σε σχέση με την υλοποίηση του αναλυτικού προγράμματος και την προετοιμασία των μαθητών για να ανταπεξέλθουν σε πανελλαδικές εξετάσεις.

Συνεπώς, ο στόχος της παρούσας έρευνας ήταν η διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης γενικά για τη διδασκαλία καθώς

και οι αντιλήψεις τους για το αν διαφοροποιούν τη διδασκαλία τους στη σχολική τάξη. Πιο συγκεκριμένα τα ερευνητικά ερωτήματα διαμορφώθηκαν ως εξής:

1. Συσχετίζονται οι αντιλήψεις των καθηγητών για τη διδασκαλία με τις αντιλήψεις τους για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας μέσα στην τάξη;
2. Παίζει ρόλο το φύλο του εκπαιδευτικού ως προς την αντίληψη που αυτός έχει για τη διδασκαλία και για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας μέσα στην τάξη;
3. Υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία και για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας ανάλογα με τη σχολική βαθμίδα (Γυμνάσιο, Λύκειο);
4. Υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία και για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας ανάλογα με την ειδικότητά τους;
5. Υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία και την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας ανάλογα με τα χρόνια προϋπηρεσίας και το επίπεδο επιμόρφωσής τους (μεταπτυχιακό, σεμινάρια);

Μέσα συλλογής δεδομένων.

Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας κατασκευάστηκε ένα ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς που αποσκοπούσε στην αξιολόγηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών γενικά για τη διδασκαλία (στόχος, μορφή διδασκαλίας) και τις αντιλήψεις τους για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην τάξη τους. Το ερωτηματολόγιο αποτελούνταν από τρία μέρη. Το πρώτο μέρος περιείχε ερωτήματα για συλλογή δημογραφικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων (σχολική βαθμίδα, ειδικότητα, προϋπηρεσία και σπουδές/επιμόρφωση σχετικά με τη διαφοροποιημένη διδασκαλία και την ειδική αγωγή). Ήταν σημαντικό να αξιολογήσουμε εάν οι συμμετέχοντες είχαν κάποια γνώση για τη διαφοροποιημένη διδασκαλία μέσω της τυπικής εκπαίδευσης ή είχαν κάνει σπουδές στην ειδική αγωγή. Συχνά στην ειδική αγωγή χρησιμοποιείται διαφοροποιημένη διδασκαλία. Στο πλαίσιο της παροχής ειδικής αγωγής, ο εκπαιδευτικός δίνει ιδιαίτερη προσοχή στις δυσκολίες και

ικανότητες του μαθητή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες προκειμένου να προσαρμόσει τη διδασκαλία του με βάση αυτές.

Για το δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου, χρησιμοποιήθηκε το τμήμα του ερωτηματολογίου της Βαλιαντή (Valiandes, Lazar & Neophytou, 2017) που ερευνά τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία που εφαρμόζουν στην τάξη. Το μέρος αυτό περιείχε 27 φράσεις με τις οποίες οι εκπαιδευτικοί καλούνταν να δηλώσουν συμφωνία ή διαφωνία. Στο τέλος του δεύτερου μέρους, εκτός από τις 27 φράσεις από το ερωτηματολόγιο της Βαλιαντή, προστέθηκαν 5 επιπλέον φράσεις, που παρατίθενται και αναφέρονται ως γνωστοί διαδεδομένοι μύθοι για τη διαφοροποιημένη διδασκαλία (Wormeli, 2005). Για το τρίτο μέρος, κατασκευάστηκε ένα σύντομο εργαλείο, που περιείχε 10 ερωτήσεις και διερευνούσε τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην τυπική τάξη.

Τα δύο τελευταία μέρη του ερωτηματολογίου περιλάμβαναν ερωτήσεις κλειστού τύπου με 5-βαθμη κλίμακα Likert, η οποία ζητούσε από τους συμμετέχοντες να δηλώσουν το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας με συγκεκριμένες φράσεις. Το 1 αντιστοιχούσε στο «δε συμφωνώ καθόλου» ενώ το 5 αντιστοιχούσε στο «συμφωνώ απόλυτα». Το 3 ως μεσαίος αριθμός σε μία 5-βαθμη κλίμακα Likert έδινε τη δυνατότητα στους συμμετέχοντες να εκφράσουν ουδέτερη στάση. Στο τρίτο μέρος του ερωτηματολογίου χρησιμοποιήθηκαν περιγραφικές προτάσεις που αφορούσαν βασικές στρατηγικές της διαφοροποιημένης διδασκαλίας, όπως «Δίνονται στους μαθητές δραστηριότητες σύμφωνα με τα ενδιαφέροντά τους», «Χρησιμοποιούνται ιεραρχημένες δραστηριότητες που ανταποκρίνονται στα επίπεδα ετοιμότητας όλων των μαθητών», «Η αξιολόγηση της προόδου των μαθητών είναι εξατομικευμένη με βάση τους στόχους που μπορεί να πετύχει κάθε μαθητής» «Χρησιμοποιούνται πολλαπλά μέσα/εργαλεία/μέθοδοι διδασκαλίας», «Ο εκπαιδευτικός ετοιμάζει για τα μαθήματά του υλικό για διαφορετικά μαθησιακά επίπεδα».

Συμμετέχοντες

Η δειγματοληψία στην παρούσα έρευνα βασίστηκε σε αυτό που αποκαλούμε 'βολικό' δείγμα (convenience sampling method), καθώς προερχόταν από σχολεία που υπήρχε ευκολότερη πρόσβαση. Επιλέχθηκαν σχολεία από διαφορετικά σημεία

της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, μοιράστηκαν ερωτηματολόγια σε 4 Γυμνάσια και 5 Λύκεια από το νομό Μαγνησίας (Βόλο, Αγριά) και το νομό Πέλλας (Σκύδρα, Γιαννιτσά).

Στην έρευνα συμμετείχαν 99 γυναίκες και 61 άνδρες. Από τους συμμετέχοντες εκπαιδευτικούς 86 δήλωσαν καθηγητές σε Γυμνάσιο, 67 σε Λύκειο, ενώ υπήρχαν 6 εκπαιδευτικοί οι οποίοι δήλωσαν ότι διδάσκουν τόσο σε Γυμνάσιο όσο και σε Λύκειο την τρέχουσα σχολική χρονιά. Όσον αφορά στις ειδικότητες, για ευκολότερη επεξεργασία των αποτελεσμάτων, η μεταβλητή αυτή κωδικοποιήθηκε σε τέσσερις κατηγορίες (Πίνακας 1).

Πίνακας 1. Ειδικότητες συμμετεχόντων (κατηγορίες).

Ειδικότητες (κατηγορία)	Αριθμός εκπαιδευτικών
Φιλολογοί	50
Φιλολογοί ξένων γλωσσών	15
Καθηγητές θετικών επιστημών	45
Καθηγητές που διδάσκουν τα υπόλοιπα μαθήματα	41
Δεν αναφέρεται ειδικότητα	9
Σύνολο	160

Σχετικά με τη μεταβλητή που αφορούσε στις σπουδές στην ειδική αγωγή, μόνο 3 από όλους τους συμμετέχοντες υποστήριξαν ότι είχαν μεταπτυχιακές σπουδές στην ειδική αγωγή. Αυτό το δείγμα είναι μικρό και καθιστά αδύνατη τη χρήση στατιστικών αναλύσεων στο SPSS. Ωστόσο, υπήρχαν 40 εκπαιδευτικοί που είχαν παρακολουθήσει επιμορφωτικό σεμινάριο για τη διαφοροποιημένη διδασκαλία και, επομένως, το επιμορφωτικό σεμινάριο χρησιμοποιήθηκε ως δείκτης για την ανεξάρτητη μεταβλητή «επιμόρφωση», δηλαδή το 25% του δείγματος δήλωσε ότι έχει κάποια γνώση για τη διαφοροποιημένη διδασκαλία.

Αποτελέσματα

I. Αντιλήψεις των εκπαιδευτικών γενικά για τη διδασκαλία

Το δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου περιλάμβανε τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών γενικά για τη διδασκαλία. Περιείχε 32 ερωτήματα εκ των οποίων κάποια είχαν αρνητική διατύπωση και χρειάστηκε να αναστραφούν, για να υπολογιστεί η αξιοπιστία και ο μέσος όρος του ερωτηματολογίου. Για να ομαδοποιηθούν οι αντιλήψεις μέσα στο ερωτηματολόγιο, χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της Διερευνητικής Ανάλυσης Παραγόντων. Εξαιρέθηκαν 5 ερωτήματα πριν από την ανάλυση (τα 2, 9, 16 και 32 που παρουσίαζαν πολύ χαμηλές συσχετίσεις με τα υπόλοιπα, ενώ τα στοιχεία 32 και 1 παρουσίαζαν μικρή διασπορά). Σύμφωνα με τον Πίνακα 2, από την παραγοντική ανάλυση προέκυψαν τέσσερις παράγοντες.

Πίνακας 2. *Principal component analysis* στο δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου.

	1	2	3	4
29.Εάν οι εκπαιδευτικοί εφαρμόζουν διαφοροποιημένη διδασκαλία στην τάξη, θα υπάρχει άδικη κατανομή εργασιών.	,644			,220
21.Όσοι προσπαθούν πραγματικά, μαθαίνουν.	,632			
27.Η αξιολόγηση πρέπει να γίνεται κυρίως για τη διαπίστωση του επιπέδου του μαθητή.	,606			
25.Η διδασκαλία θα πρέπει να προσαρμόζεται στο επίπεδο του μέσου μαθητή.	,603			
31.Εάν οι εκπαιδευτικοί εφαρμόζουν διαφοροποιημένη διδασκαλία, οι μαθητές θα δυσκολευτούν να σταθούν στον πραγματικό κόσμο.	,597		,222	
26.Η διδασκαλία στην ολομέλεια της τάξης είναι αποτελεσματική	,529	-,302		
20.Όσο καλύτερα ο καθηγητής γνωρίζει τη διδακτέα ύλη τόσο πιο αποτελεσματικός γίνεται.	,433	,239		
12.Ορισμένοι μαθητές είναι αδύναμοι γιατί δεν έχουν κίνητρο για μάθηση και δεν προσπαθούν όσο πρέπει.		,582	-,314	
11.Ο εκπαιδευτικός οφείλει να καλύπτει την ύλη του στον καθορισμένο χρόνο έστω κι αν κάποιοι μαθητές δεν έχουν ικανοποιητική απόδοση.		,554		

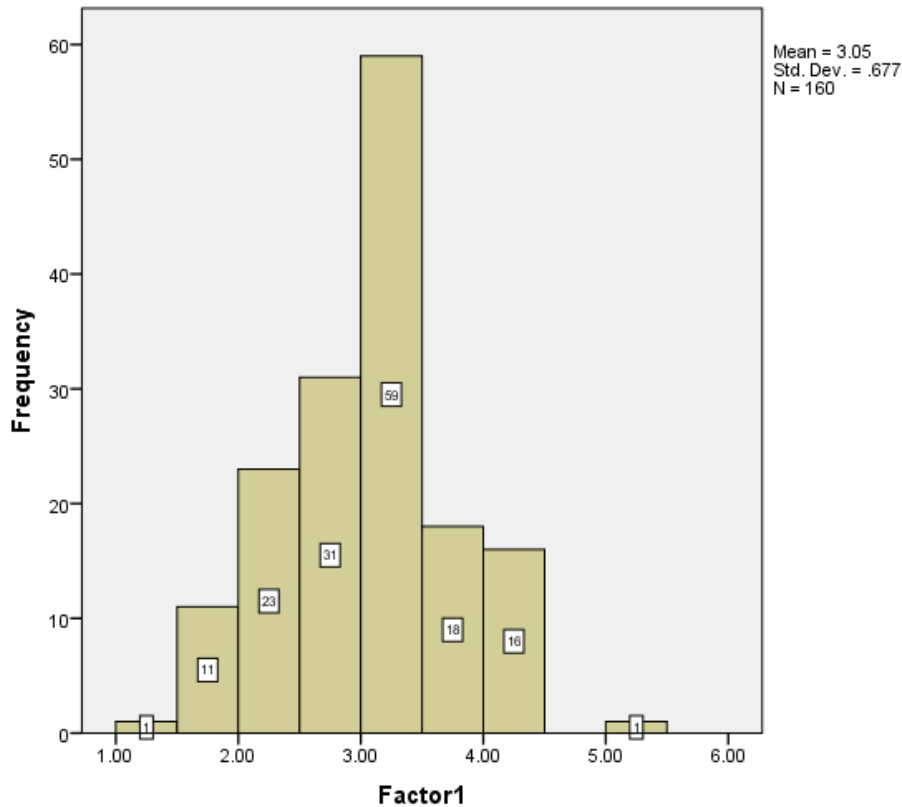
15.Είναι αναμενόμενο στα σχολεία μας ο καλός να γίνεται χρόνο με το χρόνο καλύτερος και ο κακός χειρότερος.			,544	
10.Στόχος του σχολείου είναι η κάλυψη της διδακτέας ύλης του ΑΠ.	,303		,513	
14.Κριτήριο για το ότι ένας εκπαιδευτικός κάνει καλά τη δουλειά του είναι συνήθως οι καλοί του μαθητές.			,411	
6.Όταν ένας μαθητής δεν έχει κλίση σε ένα μάθημα είναι φυσικό να παρουσιάζει χαμηλή επίδοση στο συγκεκριμένο μάθημα.			,411	,264
17.Για να μπορέσει ο μαθητής να ανταποκριθεί στο γοργό ρυθμό κάλυψης της ύλης, χρειάζεται φροντιστήριο.	,250		,409	-,349
8.Στόχος της διδασκαλίας είναι η ικανοποίηση των αναγκών του μαθητή.				-,622
7.Στόχος της διδασκαλίας είναι να βοηθήσει τον κάθε μαθητή να προοδεύσει ανάλογα με τις δυνατότητές του.	,224			-,606
3.Οι αδύναμοι μαθητές είναι λιγότερο έξυπνοι από τους καλούς.	,362			,481
28.Με τη διαφοροποιημένη διδασκαλία οι μαθητές είναι εφικτό να είναι έτοιμοι για τις εξετάσεις.		,250		-,464
19.Τα προβλήματα αρχίζουν από το δημοτικό. Όταν οι μαθητές έρθουν στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο είναι αδύνατο να καλύψουν τα κενά.				,461
18.Η έννοια του αδύναμου και του προβληματικού μαθητή συνήθως ταυτίζονται.				,414
23.Οι πολύ καλοί μαθητές αδικούνται στα σχολεία μας.			,369	-,349
24.Οι αδύναμοι μαθητές αδικούνται στα σχολεία μας.				-,794
5.Οι διαφορές που έχουν οι μαθητές στην αρχή της χρονιάς είναι αναπόφευκτο να απεικονίζονται στην επίδοσή τους στο τέλος της χρονιάς.			,230	,639
4.Υπάρχουν μαθητές που απλώς δεν μπορούν να μάθουν.	,269	,238	,279	,511

1ος παράγοντας. Διδασκαλία με βάση το μέσο μαθητή

Ο πρώτος παράγοντας είχε βαθμό αξιοπιστίας $\alpha = 0,714$ και περιλάμβανε φράσεις όπως: «*Η διδασκαλία θα πρέπει να προσαρμόζεται στο επίπεδο του μέσου μαθητή*» και «*Η διδασκαλία στην ολομέλεια της τάξης είναι αποτελεσματική*». Η μέση τιμή των

απαντήσεων των εκπαιδευτικών του παρόντος δείγματος ήταν 3,05, που σε 5-βαθμη κλίμακα Likert αντιστοιχεί σε ουδέτερη στάση.

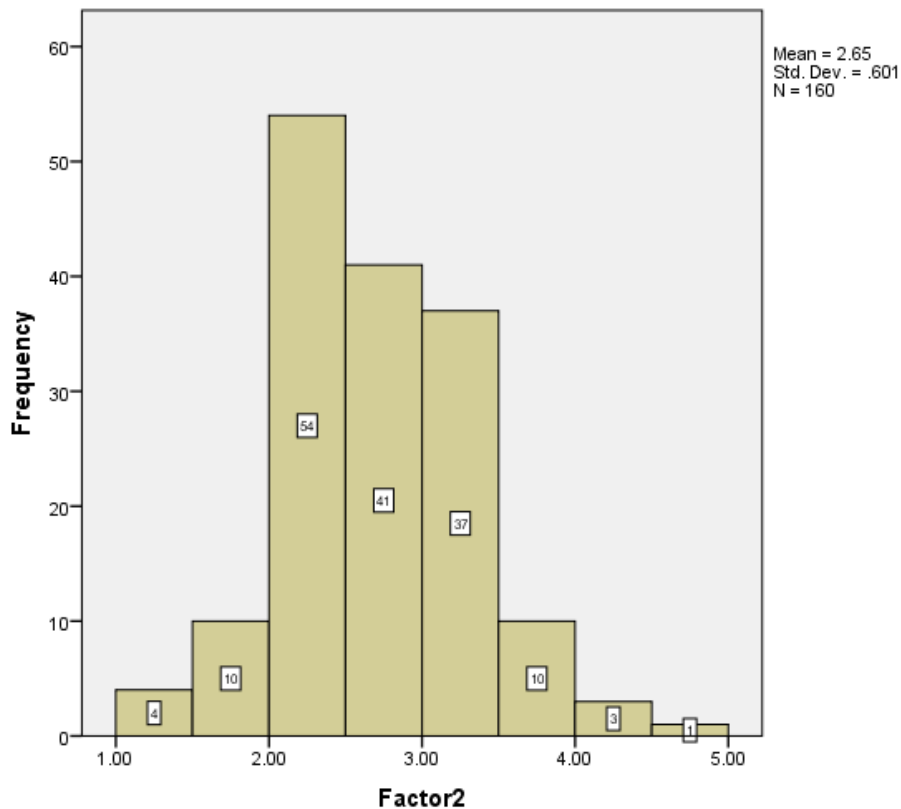
Γράφημα 1. Ιστόγραμμα συχνοτήτων για τον πρώτο παράγοντα.

2ος παράγοντας. Διδασκαλία με βάση την κάλυψη της διδακτέας ύλης

Ο δεύτερος παράγοντας είχε βαθμό αξιοπιστίας $\alpha=0,594$ και περιλάμβανε φράσεις όπως: «Είναι αναμενόμενο στα σχολεία μας ο καλός να γίνεται χρόνο με το χρόνο καλύτερος και ο κακός χειρότερος» και «Ο εκπαιδευτικός οφείλει να καλύπτει την ύλη του στον καθορισμένο χρόνο έστω κι αν κάποιοι μαθητές δεν έχουν ικανοποιητική απόδοση». Συνεπώς, ο δεύτερος παράγοντας έδινε έμφαση στην κάλυψη της διδακτέας ύλης και στην εγγενή ικανότητα του μαθητή για να μάθει. Ο παράγοντας για την κάλυψη της διδακτέας ύλης είχε μέσο όρο στο δείγμα μας 2,65 που σημαίνει ότι οι καθηγητές της παρούσας έρευνας τείνουν να έχουν ελαφρώς αρνητική στάση ως προς αυτό που δηλώνει ο συγκεκριμένος παράγοντας.

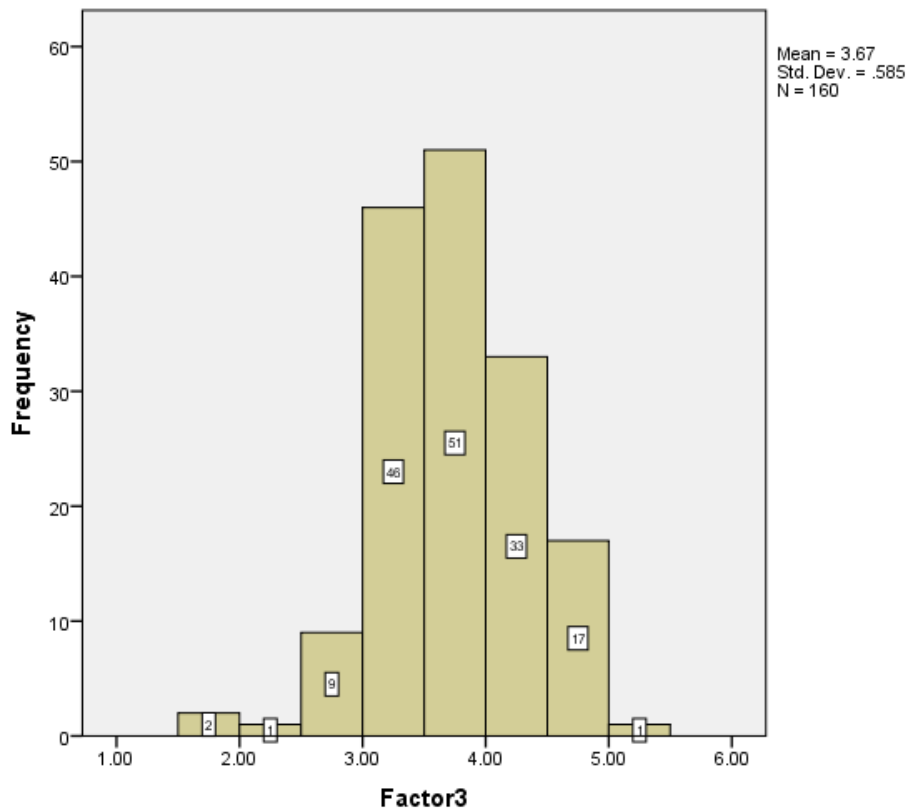
Γράφημα 2. Ιστόγραμμα συχνοτήτων για το δεύτερο παράγοντα.

3ος παράγοντας. Διδασκαλία με βάση τις διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες

Ο τρίτος παράγοντας έδινε έμφαση στη διδασκαλία με βάση τις διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες των μαθητών, με φράσεις όπως: «Στόχος της διδασκαλίας είναι η ικανοποίηση των αναγκών του μαθητή». Έχοντας αντιστρέψει τις 3 από τις 6 ερωτήσεις, ο παράγοντας έχει βαθμό αξιοπιστίας $\alpha=0,495$. Η μέση τιμή του δείγματος στον παράγοντα αυτόν ήταν 3,67, που σημαίνει ότι οι εκπαιδευτικοί ήταν ελαφρώς θετικοί με αυτή την άποψη. Φαίνεται ότι είναι σχετικά αποδεκτό ανάμεσα στους συμμετέχοντες ότι ο κάθε μαθητής έχει διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες που οφείλουν να καλυφθούν μέσα από τη διδασκαλία.

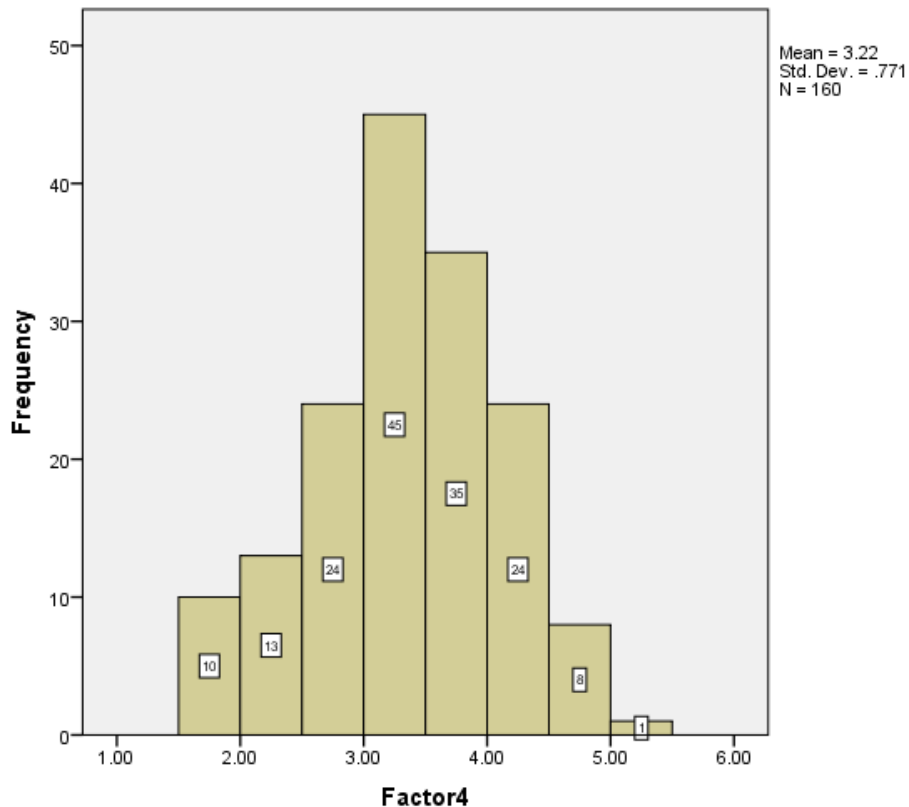
Γράφημα 3. Ιστόγραμμα συχνοτήτων για τον τρίτο παράγοντα.

4ος παράγοντας. Η αναποτελεσματικότητα της διδασκαλίας για αδύναμους μαθητές

Ο τέταρτος παράγοντας, έχει βαθμό αξιοπιστίας $\alpha=0,502$. Ο παράγοντας αυτός αναφέρεται στην επίδοση των μαθητών και δηλώνει ότι οι μαθητές που η επίδοσή τους αποκλίνει προς τα κάτω από το μέσο όρο δεν καλύπτουν τις μαθησιακές τους ανάγκες στο ελληνικό σχολείο. Ο παράγοντας αυτός περιείχε φράσεις όπως: «Οι αδύναμοι μαθητές αδικούνται στα σχολεία μας» και «Οι διαφορές που έχουν οι μαθητές στην αρχή της χρονιάς είναι αναπόφευκτο να απεικονίζονται στην επίδοσή τους στο τέλος της χρονιάς». Η μέση τιμή των απαντήσεων των καθηγητών σε αυτόν τον παράγοντα ήταν 3,22, που δείχνει ότι στο σύνολό τους οι εκπαιδευτικοί τείνουν να έχουν ουδέτερη στάση ως προς αυτόν τον παράγοντα.

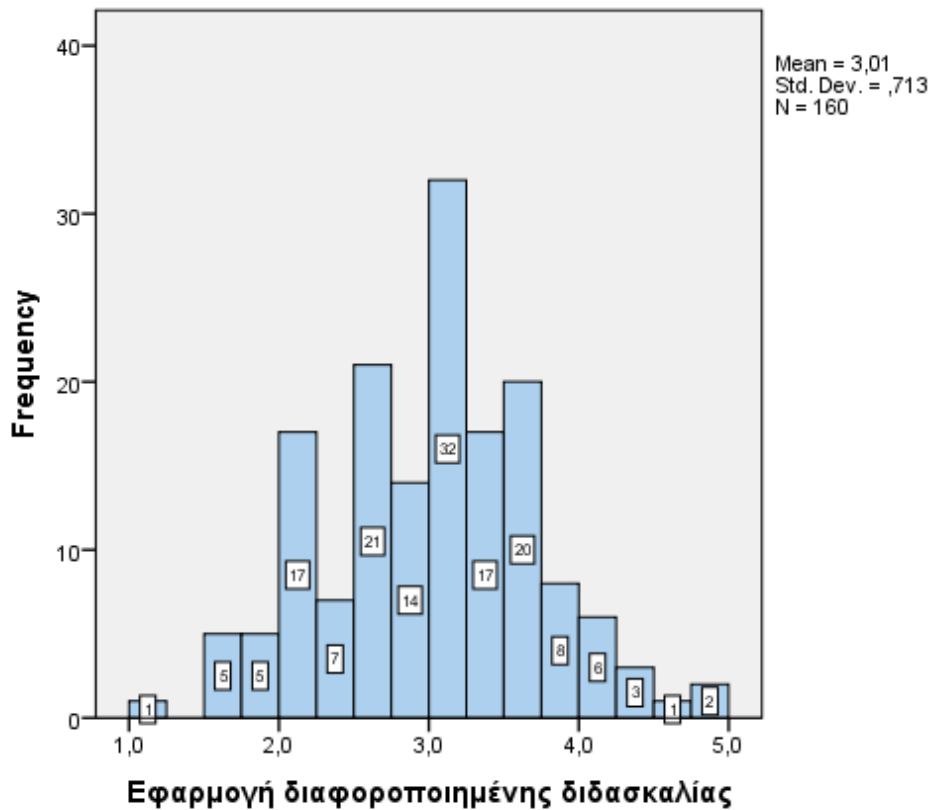
Γράφημα 4. Ιστόγραμμα συχνοτήτων για τον τέταρτο παράγοντα.

II. Αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας.

Το τρίτο μέρος του ερωτηματολογίου ζητούσε από τους εκπαιδευτικούς να αναφερθούν στη διδακτική τους πράξη. Ο βαθμός αξιοπιστίας σε αυτό το τμήμα ήταν $\alpha=0,841$ και επιβεβαιώνει τη συνοχή ανάμεσα στα ερωτήματα που μετρούν μόνο έναν παράγοντα. Η μέση τιμή των απαντήσεων στην πεντάβαθμη κλίμακα Likert στο τρίτο μέρος του ερωτηματολογίου ήταν 3, γεγονός που υποδηλώνει την ουδέτερη στάση των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του δείγματος ως προς την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην τάξη τους. Υπάρχουν ελάχιστοι καθηγητές που υποστήριξαν ότι κάνουν διαφοροποίηση της διδασκαλίας τους, αλλά η μέση τιμή υποδηλώνει ότι η διαφοροποιημένη διδασκαλία ορισμένες φορές εφαρμόζεται από τους εκπαιδευτικούς δευτεροβάθμιας και άλλες όχι.

Γράφημα 5. Ιστόγραμμα συχνοτήτων για τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας.

III. Σχέση αντιλήψεων των εκπαιδευτικών γενικά για τη διδασκαλία και για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας

Ένα βασικό ερευνητικό ερώτημα της παρούσας έρευνας ήταν η διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας μέσα στην τάξη τους σε σχέση με τις αντιλήψεις τους γενικά για τη διδασκαλία. Για το λόγο αυτό ο κάθε παράγοντας αντιλήψεων συσχετίστηκε με τη μεταβλητή της εφαρμογής της διαφοροποιημένης διδασκαλίας (Πίνακας 4). Ο τρίτος παράγοντας, που αφορούσε αντίληψη υπέρ της διαφοροποιημένης διδασκαλίας με έμφαση στις διαφοροποιημένες μαθησιακές ανάγκες των μαθητών, βρέθηκε να συσχετίζεται ασθενώς θετικά με τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας ($r=0,295$, $p<0.001$). Επιπλέον, ο τέταρτος παράγοντας, που αφορά την αναποτελεσματικότητα της διδασκαλίας για αδύναμους

μαθητές, παρουσίασε ασθενώς αρνητική συσχέτιση με τις αντιλήψεις για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας ($r = -0,274, p < 0,001$). Απροσδόκητα, ο πρώτος παράγοντας που εξέφραζε παραδοσιακή αντίληψη βρέθηκε σε γραμμική σχέση και ασθενώς θετική συσχέτιση με τις αντιλήψεις για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας ($r = 0,313, p < 0,001$).

Πίνακας 4. Συσχέτιση αντιλήψεων για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας με τις αντιλήψεις για τη διδασκαλία

		Εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας
Εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας	Pearson Correlation	1
	Sig. (2-tailed)	
	N	160
Factor1	Pearson Correlation	.313**
	Sig. (2-tailed)	.000
	N	160
Factor2	Pearson Correlation	-.088
	Sig. (2-tailed)	.269
	N	160
Factor3	Pearson Correlation	.295**
	Sig. (2-tailed)	.000
	N	160
Factor4	Pearson Correlation	-.274**
	Sig. (2-tailed)	.000
	N	160

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Factor1: Διδασκαλία με βάση το μέσο μαθητή, Factor2: Διδασκαλία με βάση την κάλυψη της διδακτέας ύλης, Factor3: Διδασκαλία με βάση τις διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες, Factor4: Η αναποτελεσματικότητα της διδασκαλίας για αδύναμους μαθητές

IV. Φύλο και αντιλήψεις εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία και για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας

Η σχέση ανάμεσα στις αντιλήψεις των καθηγητών γενικά για τη διδασκαλία και το φύλο εξετάστηκε με t-test για ανεξάρτητα δείγματα. Κανένας από τους τέσσερις παράγοντες αντιλήψεων δε συσχετίστηκε με το φύλο. Αντιθέτως, προέκυψε

στατιστικά σημαντικό αποτέλεσμα ανάμεσα στο φύλο και στη μεταβλητή των αντιλήψεων για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας. Συγκεκριμένα, το Levene test δεν είχε στατιστικά σημαντικό αποτέλεσμα και έτσι εξετάστηκε η περίπτωση της ομοιογένειας διασπορών. Βρέθηκε στατιστικώς σημαντικό αποτέλεσμα [$t(158) = -2,069, p=0,04$], με τις γυναίκες να δηλώνουν ότι εφαρμόζουν περισσότερο διαφοροποιημένη διδασκαλία από τους άνδρες.

V. Σχολική βαθμίδα (Γυμνάσιο και Λύκειο) και αντιλήψεις εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία και για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας

Η μηδενική υπόθεση υποστήριζε ότι οι καθηγητές και στις δύο σχολικές βαθμίδες δεν έχουν διαφορές στις αντιλήψεις τους σχετικά με τους τέσσερις παράγοντες διδασκαλίας ούτε στις αντιλήψεις τους σχετικά με το αν εφαρμόζουν διαφοροποιημένη διδασκαλία. Βρέθηκε στατιστικώς σημαντικό αποτέλεσμα μόνο ανάμεσα στη σχολική βαθμίδα και τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με τον 4^ο παράγοντα: «*Η αναποτελεσματικότητα της διδασκαλίας για αδύναμους μαθητές*», οπότε η μηδενική υπόθεση απορρίφθηκε για τον συγκεκριμένο παράγοντα [$t(151) = -1,99, p= 0,048$]. Οι καθηγητές του Λυκείου τείνουν να θεωρούν ότι στη βαθμίδα αυτή η διδασκαλία δεν μπορεί να βοηθήσει ιδιαίτερα τους αδύναμους μαθητές να καλύψουν τα μαθησιακά κενά τους, συγκριτικά με το Γυμνάσιο. Όσον αφορά τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας, το t-test δεν έδειξε στατιστικώς σημαντικό αποτέλεσμα.

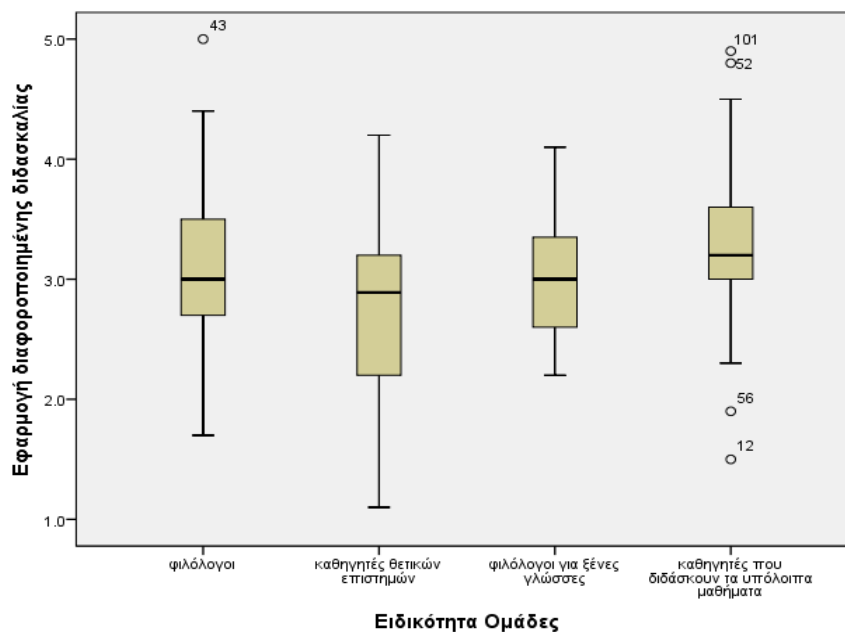
VI. Ειδικότητα καθηγητών και αντιλήψεις για τη διδασκαλία και για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας

Όπως προαναφέρθηκε, για να εξετασθεί η μεταβλητή της ειδικότητας, υπήρξε κατηγοριοποίηση σε τέσσερις ομάδες. Για τη σχέση ειδικότητας και αντιλήψεων για τη διδασκαλία εφαρμόστηκε ανάλυση διακύμανσης (one-way ANOVA). Η ANOVA δεν έδειξε στατιστικά σημαντικό αποτέλεσμα για κανέναν από τους τέσσερις παράγοντες διδασκαλίας.

Επίσης, για τη σχέση ειδικότητας και αντιλήψεων για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας εφαρμόστηκε one – way ANOVA. Προέκυψε

ομοιογένεια διασπορών και στατιστικά σημαντικό αποτέλεσμα [$F(3,147)=4,906$, $p=0,003$]. Μετά την ανάλυση διακύμανσης εφαρμόστηκε το κριτήριο πολλαπλών συγκρίσεων Bonferroni που ανέδειξε ότι οι καθηγητές οι οποίοι διδάσκουν τα υπόλοιπα μαθήματα (πλην των καθηγητών που διδάσκουν φιλολογικά μαθήματα, ξένες γλώσσες και θετικές επιστήμες) διαφοροποιούν περισσότερο τη διδασκαλία τους σε σχέση με τους καθηγητές θετικών επιστημών ($p=0,002$). Δεν βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ των φιλολόγων, των καθηγητών ξένων γλωσσών και των καθηγητών που δίδασκαν τα υπόλοιπα μαθήματα.

Γράφημα 6. Θηκόγραμμα που παρουσιάζει τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας ανάλογα με το μάθημα που διδάσκεται.

VII. Χρόνια προϋπηρεσίας, επιμόρφωση και αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία και για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας

Εφαρμόστηκε Ανάλυση Διακύμανσης (one-way ANOVA) για να διερευνηθεί κατά πόσο τα έτη προϋπηρεσίας διαφοροποιούν τις αντιλήψεις των καθηγητών για τη διδασκαλία. Η μεταβλητή των ετών προϋπηρεσίας ήταν τακτική μεταβλητή με τέσσερις κατηγορίες (0-5 χρόνια, 6-10 χρόνια, 11-15 χρόνια, περισσότερα από 15 χρόνια). Δε βρέθηκε στατιστικώς σημαντικό αποτέλεσμα για κανέναν από τους

τέσσερις παράγοντες. Στη συνέχεια με t-test για ανεξάρτητα δείγματα εξετάστηκε η σχέση του καθενός από τους τέσσερις παράγοντες διδασκαλίας με τη δίτιμη μεταβλητή της παρακολούθησης επιμορφωτικών σεμιναρίων για τη διαφοροποιημένη διδασκαλία. Βρέθηκε στατιστικώς σημαντικό αποτέλεσμα μόνο ανάμεσα στον δεύτερο παράγοντα και την παρακολούθηση επιμορφωτικών σεμιναρίων [$t(155) = -2,131, p=0,35$]. Συγκεκριμένα, τα άτομα που δεν είχαν παρακολουθήσει το σεμινάριο φαινόταν να είναι περισσότερο επικεντρωμένα στην κάλυψη της διδακτέας ύλης. Τέλος, όσον αφορά στη σχέση ανάμεσα στις αντιλήψεις για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας με τα χρόνια προϋπηρεσίας και την παρακολούθηση επιμορφωτικών σεμιναρίων δε βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικά αποτελέσματα.

Συζήτηση

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνήσει τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σχετικά με: (α) τη διδασκαλία γενικά (στόχος διδασκαλίας, μορφή διδασκαλίας) και (β) την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην τάξη τους.

Τα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης ανέδειξαν τέσσερις παράγοντες που αφορούν τις αντιλήψεις των καθηγητών του δείγματος για τη διδασκαλία: (α) *Διδασκαλία με βάση το μέσο μαθητή* (β) *Διδασκαλία με βάση την κάλυψη της διδακτέας ύλης* (γ) *Διδασκαλία με βάση τις διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες* (δ) *Αναποτελεσματικότητα της διδασκαλίας για αδύναμους μαθητές*.

Αναφορικά με τις αντιλήψεις τους για το σχεδιασμό της διδασκαλίας, οι καθηγητές του δείγματος δε φάνηκε να έχουν ξεκάθαρη στάση. Ενώ τείνουν να συμφωνούν ότι στη διδασκαλία χρειάζεται να λαμβάνουν υπόψη τις διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες των μαθητών τους και να μην επικεντρώνονται μόνο στην κάλυψη της διδακτέας ύλης, από την άλλη μεριά φαίνεται ότι η διαμόρφωση της διδασκαλίας τους επηρεάζεται συνήθως από τις ανάγκες του μέσου μαθητή, θεωρώντας, ταυτόχρονα, ότι οι ικανότητες των μαθητών είναι αυτές που επηρεάζουν περισσότερο την επίδοσή τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Επιπλέον, με βάση τις δηλώσεις τους, οι εκπαιδευτικοί του δείγματος κατά μέσον όρο δε φαίνεται να εφαρμόζουν ιδιαίτερα διαφοροποιημένη διδασκαλία στην τάξη τους.

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας συμφωνούν με αυτά διεθνών ερευνών οι οποίες επισημαίνουν τη διάσταση που υπάρχει ανάμεσα στις θετικές αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για τη διαφοροποιημένη διδασκαλία και την αναγκαιότητά της και την εφαρμογή της στη διδακτική πράξη (Nicolino, 2007 · Ordover, 2012 · Robinson, Maldonado & Whaley, 2014 · Wan, 2016, 2017 · Wertheim & Leyser, 2002). Μάλιστα, αρκετές έρευνες επισημαίνουν ότι οι βασικότεροι λόγοι που αναφέρουν οι εκπαιδευτικοί ότι τους αποθαρρύνουν να εφαρμόσουν διαφοροποιημένη διδασκαλία στην τάξη αφορούν: (i) στον επιπλέον χρόνο προετοιμασίας που απαιτείται για το σχεδιασμό της διδασκαλίας με βάση τις ανάγκες όλων των μαθητών, (ii) στον προβληματισμό των εκπαιδευτικών για την σωστή αποτίμηση των αναγκών των μαθητών τους, (iii) στη δυσκολία τους να προσαρμόσουν κατάλληλα τη διδασκαλία, (iv) στην έλλειψη κατάλληλης υποστήριξης και καθοδήγησης, (v) στην περιορισμένη υλικοτεχνική υποδομή, (vi) στη δυσκολία διαχείρισης της τάξης στις παράλληλες δραστηριότητες (vii) στον προβληματισμό τους για το στιγματισμό ορισμένων παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (viii) στον προβληματισμό τους για την κατάλληλη προετοιμασία των μαθητών για τις εξετάσεις, ιδίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (ix) στη δυσκολία διαφοροποίησης για μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (x) στη δυσκολία συνεργασίας με τους γονείς (Humphrey, Bartolo, Ale, Calleja, Hofsaess, Janikova, Mol Lous, Vilkiene & Wetso, 2006 · Robinson, Maldonado & Whaley, 2014 · Ruys, Defruyt, Rots, Aelterman, 2013 · Wu, Wan & Wong, 2015 · Wan, 2017).

Επιπλέον, η παρούσα έρευνα στόχευε να διερευνήσει τη σύνδεση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών γενικά για τη διδασκαλία με τις αντιλήψεις τους για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην τάξη τους. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι, όπως ήταν αναμενόμενο, καθηγητές οι οποίοι έδιναν έμφαση στην κάλυψη των διαφορετικών μαθησιακών αναγκών των μαθητών τους δήλωσαν ότι κάνουν διαφοροποίηση της διδασκαλίας τους. Αυτό επιβεβαιώνει ότι υπάρχει κάποια συσχέτιση ανάμεσα στις θετικές αντιλήψεις για τη διαφοροποιημένη διδασκαλία και την εφαρμογή της. Παρ' όλα αυτά, η γραμμική σχέση δεν ήταν τόσο ισχυρή όσο θα αναμενόταν.

Επιπλέον, ο παράγοντας που αφορούσε την αναποτελεσματικότητα της διδασκαλίας για τους αδύναμους μαθητές παρουσίασε ασθενώς αρνητική συσχέτιση με τις αναφορές των εκπαιδευτικών για διαφοροποίηση της διδασκαλίας τους

υποδεικνύοντας ότι όσοι καθηγητές είχαν την τάση να θεωρούν ότι η διδασκαλία μέσα στην τυπική τάξη δεν μπορεί να ωφελήσει ιδιαίτερα τους αδύναμους μαθητές έτειναν να δηλώνουν ότι δεν εφαρμόζουν διαφοροποιημένη διδασκαλία. Οι εκπαιδευτικοί αυτοί ενώ από την μία μεριά αναγνωρίζουν ότι οι μαθητές που αποκλίνουν ως προς την επίδοση από το μέσο μαθητή δεν ικανοποιούν τις ανάγκες τους στο ελληνικό σχολείο, από την άλλη φαίνεται να μη θεωρούν ότι αυτό μπορεί να αλλάξει εφαρμόζοντας διαφοροποιημένη διδασκαλία. Φαίνεται, λοιπόν, ένα χάσμα ανάμεσα στη διαπίστωση του προβλήματος και στην διδασκαλία που τελικά εφαρμόζουν. Ίσως οι καθηγητές αυτοί να πιστεύουν ότι η διαφοροποιημένη διδασκαλία δεν είναι εφικτή, και αποτελεσματική, ώστε να την εφαρμόσουν και να αντιμετωπίσουν τις διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες των αδύναμων μαθητών τους, και έτσι τείνουν να εφαρμόζουν την παραδοσιακή προσέγγιση στη διδασκαλία. Αντίθετα, οι καθηγητές που δήλωσαν ότι οι μαθητές που αποκλίνουν από τον μέσο μαθητή προς τα κάτω ή προς τα πάνω δεν αδικούνται από τη διδασκαλία στο ελληνικό σχολείο, έτειναν να δηλώνουν ότι εφαρμόζουν διαφοροποιημένη διδασκαλία. Αυτό φαίνεται λογικό, εφόσον οι ίδιοι λαμβάνοντας υπόψη τις ανάγκες των μαθητών τους προσπαθούσαν να διαφοροποιήσουν τη διδασκαλία τους και, έτσι, δε θεωρούσαν ότι οι παραπάνω μαθητές τους μέσα στην τάξη δεν μπορούν να μάθουν.

Απροσδόκητα, καθηγητές που υποστήριξαν ότι ο μέσος μαθητής παίζει συνήθως ρόλο στη διαμόρφωση της διδασκαλίας τους, στοιχείο που εξέφραζε παραδοσιακή στάση, ανέφεραν ότι διαφοροποιούν τη διδασκαλία τους. Αυτό, ενδεχομένως, να εξηγείται από το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί απάντησαν στα ερωτήματα που αφορούσαν στην εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας ανάλογα με αυτό που θεωρούσαν ότι προσδοκούσε ο ερευνητής να λάβει ως «καλή» απάντηση και όχι με βάση το τι έκαναν οι ίδιοι πραγματικά στην πράξη. Οπότε, ενώ όταν ερωτήθηκαν για τις αντιλήψεις τους γενικά για τη διδασκαλία απάντησαν αυτό που πιστεύουν, ότι δηλαδή η διδασκαλία συνήθως διαμορφώνεται με βάση τον μέσο μαθητή, στις διδακτικές πρακτικές δήλωσαν αυτό το οποίο θα έπρεπε να πράττουν για να θεωρούνται καλοί εκπαιδευτικοί. Πράγματι, η τάση των εκπαιδευτικών να δίνουν απαντήσεις που είναι πολιτικά ορθές και κοινωνικά αποδεκτές αποτελεί συχνό φαινόμενο στα ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς (Fisher & Katz, 2000 · Podsakoff & Organ, 1986).

Εκτός από τη συσχέτιση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών γενικά για τη διδασκαλία με την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην εκπαιδευτική τους πράξη, η παρούσα έρευνα διερεύνησε τη σχέση των δύο αυτών μεταβλητών με δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων. Δε βρέθηκε διαφοροποίηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία ως προς το φύλο. Προηγούμενες έρευνες επιβεβαιώνουν αυτό το αποτέλεσμα, καθώς έδειξαν ότι το φύλο του εκπαιδευτικού δε συσχετίζεται με τις στάσεις τους ως προς την ένταξη μαθητών με διαφορετικές ανάγκες και δυνατότητες στο τυπικό σχολείο (Barnes, 2008 · Hamaidi, Homidi, & Reyes, 2012 · King, 2010 · Pritchard, 2014). Εντούτοις, διαφορά ως προς το φύλο υπέρ των γυναικών βρέθηκε αναφορικά με τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών του δείγματος για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας. Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες δήλωσαν ότι εφαρμόζουν διαφοροποίηση της διδασκαλίας τους σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες. Η διαφορά φύλου στους εκπαιδευτικούς αναφορικά με τη διδακτική πράξη αποτελεί ένα διαφορούμενο αποτέλεσμα σε έρευνες που μελετούν τη συμβολή ατομικών χαρακτηριστικών στη διαμόρφωση και εφαρμογή της διδασκαλίας. Περιορισμένος αριθμός ερευνών έχουν αναδείξει διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες και τους άνδρες εκπαιδευτικούς αναφορικά με τη διαπολιτισμική επίγνωση (Sakka, 2010), την αποδοχή βασικών αρχών της διαφοροποιημένης διδασκαλίας (Kaldi, Govaris & Filippatou, 2017) ή τη διενέργεια προσαρμογών στη διδασκαλία (Leyser & Tarpenndorf, 2001) με τις γυναίκες να δηλώνουν πιο θετικές από τους άνδρες στους παραπάνω παράγοντες.

Οι καθηγητές του Λυκείου υποστήριξαν περισσότερο από τους καθηγητές Γυμνασίου ότι οι καλοί και οι αδύναμοι μαθητές αδικούνται στα σχολεία. Μια ενδεχόμενη ερμηνεία είναι ότι οι εκπαιδευτικοί στο Λύκειο λόγω της πίεσης για κάλυψη συγκεκριμένης ύλης και λόγω της προετοιμασίας των μαθητών για τις Πανελλήνιες εξετάσεις διαμορφώνουν τη διδασκαλία τους με τρόπο που να απευθύνεται κυρίως στο μέσο μαθητή και όχι σε μαθητές με ιδιαίτερες γνώσεις και ικανότητες ή με δυσκολίες μάθησης. Έτσι, λοιπόν αντιλαμβάνονται ότι μαθητές που βρίσκονται στα άκρα (π.χ. χαμηλή επίδοση ή πολύ υψηλή επίδοση) δεν ωφελούνται ιδιαίτερα από τη διδασκαλία στην τάξη και δεν μπορούν να καλύψουν τις μαθησιακές τους ανάγκες.

Η βαθμίδα του σχολείου δε φάνηκε να συσχετίζεται με τις αναφορές των εκπαιδευτικών για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας. Πιθανώς, η

σχολική βαθμίδα να έπαιζε ρόλο εάν στην έρευνα συμπεριλαμβάνονταν και εκπαιδευτικοί από το Δημοτικό.

Οι καθηγητές των μαθημάτων θετικών επιστημών (π.χ. μαθηματικοί, φυσικοί) δήλωσαν ότι διαφοροποιούν λιγότερο τη διδασκαλία τους σε σχέση με καθηγητές άλλων μαθημάτων (εξαιρούνται οι φιλόλογοι και οι φιλόλογοι ξένων γλωσσών). Αυτό μπορεί να οφείλεται σε πολλούς λόγους· ένας πιθανός λόγος είναι ότι οι καθηγητές άλλων ειδικοτήτων (π.χ. πληροφορικής, καλλιτεχνικών, μουσικής, οικιακής οικονομίας κλπ.) λόγω της φύσης των μαθημάτων τους τείνουν να χρησιμοποιούν πολλαπλά διδακτικά μέσα και βιωματικές δραστηριότητες για τη διδασκαλία των γνωστικών τους αντικειμένων και γι' αυτό ενδεχομένως να θεωρούν ότι εφαρμόζουν διαφοροποιημένη διδασκαλία. Έρευνες έχουν δείξει ότι οι εκπαιδευτικοί συχνά τείνουν να αντιλαμβάνονται τη διαφοροποιημένη διδασκαλία ως μείωση ή απλοποίηση της ύλης ή ως εμπλουτισμό της διδασκαλίας με βιωματικές δραστηριότητες (Subban, 2006 · Tomlinson et al., 2003). Επιπλέον, οι καθηγητές άλλων ειδικοτήτων δεν έχουν την χρονική πίεση να καλύψουν μια συγκεκριμένη ύλη για τις εξετάσεις η οποία είναι πολλή και συχνά δύσκολο να γίνει κατανοητή. Ενδεχομένως, οι εκπαιδευτικοί μαθημάτων θετικών επιστημών λόγω της πίεσης για κάλυψη συγκεκριμένης ύλης στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση να θεωρούν ότι έχουν λιγότερες ευκαιρίες στην εκπαιδευτική πράξη να διαφοροποιήσουν τη διδασκαλία τους σε σχέση με τους εκπαιδευτικούς μαθημάτων με λιγότερη πίεση για κάλυψη της διδακτέας ύλης. Επιπρόσθετα, οι προπτυχιακές σπουδές των καθηγητών θετικών επιστημών τους παρέχουν ελάχιστες γνώσεις για την προσαρμογή της διδασκαλίας τους σε μαθητές με ιδιαίτερες μαθησιακές ανάγκες. Ο περιορισμένος διδακτικός χρόνος αλλά και η ελλιπής γνώση των εκπαιδευτικών σε θέματα διαφοροποίησης της διδασκαλίας και ειδικών αναγκών αποτελούν τους πρωταρχικούς λόγους αποφυγής εφαρμογής της διαφοροποιημένης διδασκαλίας κατά τους εκπαιδευτικούς (Logan, 2011 · Ruys et al., 2013 · Tomlinson et al., 2003 · Wan, 2017). Το παραπάνω εύρημά της παρούσας έρευνας σχετίζεται με αποτελέσματα έρευνας με εκπαιδευτικούς δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στο Rhode Island (Klehm, 2014), όπου οι καθηγητές που δίδασκαν μαθηματικά και φυσικές επιστήμες (science) βρέθηκαν να έχουν λιγότερο θετικές απόψεις για τις ικανότητες των μαθητών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες.

Στην παρούσα έρευνα, βρέθηκε, επίσης, ότι τα άτομα που δεν είχαν παρακολουθήσει επιμορφωτικά σεμινάρια σχετικά με τη διαφοροποίηση της διδασκαλίας έτειναν να είναι περισσότερο επικεντρωμένα στην κάλυψη της διδακτέας ύλης. Επομένως, τα άτομα που παρακολούθησαν επιμορφωτικά σεμινάρια είχαν λιγότερο παραδοσιακές αντιλήψεις για τη διδασκαλία. Αυτό το εύρημα μπορεί να ερμηνευθεί με δύο τρόπους. Πρώτον, τα επιμορφωτικά σεμινάρια έδωσαν τη δυνατότητα στους εκπαιδευτικούς να γνωρίσουν τη φιλοσοφία και το περιεχόμενο της διαφοροποιημένης διδασκαλίας και επομένως επηρέασαν τις αντιλήψεις τους για τη διδασκαλία οι οποίες τείνουν να συμφωνούν με πιο σύγχρονες προσεγγίσεις περί διδασκαλίας. Δεύτερον, τα άτομα που επιλέγουν να παρακολουθήσουν επιμορφωτικά σεμινάρια συνήθως είναι αυτά που ενδιαφέρονται να βελτιώσουν και να εμπλουτίσουν τις γνώσεις τους στον τομέα αυτόν. Ο ερευνητικός σχεδιασμός στην παρούσα έρευνα δε μας επιτρέπει να συζητήσουμε σχέσεις αιτίου-αποτελέσματος ανάμεσα στα επιμορφωτικά σεμινάρια και στις επιπτώσεις τους στις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών. Το εύρημά μας βρίσκεται σε αντίθεση με τα αποτελέσματα έρευνας (Bruggink, Goei, & Koot, 2016) με συμμετέχοντες περισσότερους από 100 Ολλανδούς δασκάλους, που έδειξε ότι το επίπεδο της εκπαίδευσής τους δεν έπαιζε ρόλο στις πεποιθήσεις τους για το πόσο μπορούν να ανταποκριθούν στις διαφοροποιημένες ανάγκες των μαθητών τους, ενώ τα χρόνια προϋπηρεσίας τους έπαιζαν ρόλο. Αντίθετα, στην έρευνα της Whipple (2012) βρέθηκε ότι η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών σχετίζονταν με καλύτερη γνώση της διαφοροποιημένης διδασκαλίας και με μεγαλύτερο βαθμό εφαρμογής της στην εκπαιδευτική πράξη. Σχετικά με το ρόλο της επιμόρφωσης στην εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας, συνολικά, έρευνες έχουν δείξει ότι προκειμένου η επιμόρφωση να επηρεάσει τους εκπαιδευτικούς, ώστε να εφαρμόσουν διαφοροποιημένη διδασκαλία στη διδακτική πράξη χρειάζεται διαρκής και μακροχρόνια επιμόρφωση, συνεργασία των εκπαιδευτικών που εφαρμόζουν διαφοροποιημένη διδασκαλία καθώς και εποπτεία κατά την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας (Burkett, 2013 · Dixon, Yssel, McConnell, & Hardin, 2014). Εκτός από την επιμόρφωση και άλλοι παράγοντες όπως η προϋπηρεσία, και η θετική εμπειρία των εκπαιδευτικών με τη διαφοροποιημένη διδασκαλία φαίνεται να επηρεάζουν σημαντικά τις αντιλήψεις τους γι' αυτήν και την εφαρμογή της στην τάξη (Affholder, 2003 · King, 2011 · Tomlinson, 2010).

Αναφορικά όμως με τη σχέση της επιμόρφωσης και τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας μέσα στην τάξη τους, οι αυτοαναφορές των εκπαιδευτικών στην παρούσα έρευνα δεν επιβεβαίωσαν αυτή τη σχέση. Ενδεχομένως, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, παράμετροι όπως η διάρκεια της επιμόρφωσης, η μοντελοποίηση των στρατηγικών διαφοροποιημένης διδασκαλίας κατά την επιμόρφωση, και η εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην εκπαιδευτική πράξη σε συνδυασμό με την ανατροφοδότηση, την εποπτεία των εκπαιδευτικών και τη συνεργασία των εκπαιδευτικών μεταξύ τους, παίζουν σημαντικό ρόλο στην επίδραση που θα έχει η επιμόρφωση στους εκπαιδευτικούς αναφορικά με την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην τάξη.

Συμπερασματικά, τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας έδειξαν ασθενή συσχέτιση ανάμεσα στις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία και τις αντιλήψεις τους για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην τάξη. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι και στους Έλληνες εκπαιδευτικούς δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπως και σε διεθνείς έρευνες, υπάρχει διάσταση ανάμεσα στην αναγκαιότητα που εντοπίζουν να σχεδιάζουν τη διδασκαλία τους με βάση τις μαθησιακές ανάγκες των μαθητών τους και το τι κάνουν τελικά στην εκπαιδευτική πράξη. Στην εκπαιδευτική πράξη οι εκπαιδευτικοί φαίνεται ότι τείνουν εν τέλει να λαμβάνουν υπόψη τους τις ανάγκες του μέσου μαθητή, κυρίως στο Λύκειο, και να μην κάνουν τις απαιτούμενες διαφοροποιήσεις για να πετύχουν το μέγιστο μαθησιακό αποτέλεσμα για τον κάθε μαθητή. Αυτό αντιλαμβάνονται ότι έχει αρνητικές επιπτώσεις στη μάθηση των μαθητών που βρίσκονται στα άκρα αλλά φαίνεται να πιστεύουν ότι, πλέον, σε αυτήν τη σχολική βαθμίδα οι γνώσεις και οι ικανότητες των μαθητών επηρεάζουν τη μάθησή τους και όχι τόσο η διδασκαλία. Επιπλέον, η αναγκαιότητα κάλυψης της ύλης και ο περιορισμένος χρόνος που διαθέτουν, ενδεχομένως, δεν τους επιτρέπουν να λάβουν υπόψη τους και τις μαθησιακές ανάγκες των υπόλοιπων μαθητών. Εδώ βεβαίως τίθεται το ερώτημα κατά πόσο οι καθηγητές γνωρίζουν πώς να κάνουν διαφοροποίηση στο αναλυτικό πρόγραμμα ανάλογα με τη μαθησιακή ετοιμότητα και το προφίλ των μαθητών τους. Εύλογο ερώτημα, αν αναλογιστούμε την περιορισμένη γνώση που τους παρέχεται σε επίπεδο προπτυχιακών σπουδών, κυρίως σε σχολές θετικών επιστημών, σε θέματα ένταξης μαθητών με διαφορετικές μαθησιακές ανάγκες και σχεδιασμού

διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην τυπική τάξη. Οι γυναίκες καθηγήτριες του δείγματος βρέθηκαν να δηλώνουν ότι εφαρμόζουν διαφοροποιημένη διδασκαλία περισσότερο από τους άνδρες, ενώ οι καθηγητές θετικών επιστημών λιγότερο από τους καθηγητές ειδικοτήτων άλλων μαθημάτων του αναλυτικού προγράμματος. Παρόλο που οι αναφορές των εκπαιδευτικών για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας δεν παρουσίασαν διαφορές ανάμεσα σε Γυμνάσιο και Λύκειο, οι καθηγητές Λυκείου υποστήριξαν σε μεγαλύτερο βαθμό ότι το εκπαιδευτικό σύστημα αδικεί τους μαθητές των οποίων οι ικανότητες αποκλίνουν από αυτές του μέσου μαθητή αν και δεν κάνουν κάτι στην πράξη για να το ανατρέψουν. Τέλος, η παρακολούθηση επιμορφωτικών σεμιναρίων για τη διαφοροποιημένη διδασκαλία από τους εκπαιδευτικούς συσχετίστηκε με μειωμένες παραδοσιακές αντιλήψεις για τη διδασκαλία αλλά όχι με τις αναφορές τους για εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην εκπαιδευτική πράξη.

Τα παραπάνω αποτελέσματα συμβάλλουν στο να κατανοήσουμε καλύτερα τις απόψεις των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για τη διδασκαλία στο πλαίσιο των μαθητοκεντρικών διδακτικών προσεγγίσεων που επιτάσσει η ετερογένεια της σύγχρονης σχολικής τάξης. Όπως υποστηρίζει η Tomlinson (1995), η μελέτη των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών για τον προσδιορισμό και την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην τυπική τάξη καθώς και των προκλήσεων που αντιμετωπίζουν κατά την υλοποίησή της αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο για τον σχεδιασμό αποτελεσματικών επιμορφωτικών προγραμμάτων που θα στοχεύουν στην επαγγελματική ανάπτυξη και ενδυνάμωση των εκπαιδευτικών και στην ενίσχυση της αυτο-αποτελεσματικότητάς τους.

Παρόλο που τα αποτελέσματα της έρευνας αποτελούν κάποιες ενδείξεις για το τι φαίνεται να επικρατεί στους εκπαιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σχετικά με τις αντιλήψεις τους για τη διδασκαλία και τη διαφοροποίηση της διδασκαλίας στη τυπική τάξη, το δείγμα της έρευνας δεν επιτρέπει τη γενίκευση των αποτελεσμάτων (Cohen, Manion & Morrison, 2007). Η δειγματοληψία περιλάμβανε βολικό δείγμα και όχι τυχαίο. Επιπλέον, υπήρχε 20% ποσοστό μη απόκρισης, γεγονός που περιορίζει ακόμη περισσότερο τη γενίκευση των αποτελεσμάτων. Ο Gorard (2013) υποστήριξε ότι τα άτομα που δεν απαντούν και δεν ανταποκρίνονται για συμμετοχή σε μία έρευνα δεν πρέπει να θεωρείται ότι προέρχονται ισομοιρασμένα από διαφορετικές υπο-κατηγορίες του γενικότερου πληθυσμού, αλλά ότι είναι πιθανό να προέρχονται

από συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού. Τα άτομα που δεν απαντούν στα ερωτηματολόγια αυτής της έρευνας δεν μπορεί να θεωρηθούν ίδια ως προς τα χαρακτηριστικά τους με τα άτομα που απαντούν. Αυτό σημαίνει ότι με 20% ποσοστό μη απάντησης στα ερωτηματολόγια που στείλαμε στα σχολεία είναι δυνατόν κάποιες ομάδες εκπαιδευτικών να μην εκπροσωπούνται ικανοποιητικά ή καθόλου στα αποτελέσματα που παρουσιάσαμε. Επίσης, είναι σημαντικό κατά τη διάρκεια της ερμηνείας των αποτελεσμάτων να ληφθεί υπόψη ότι τα ερωτηματολόγια απαντήθηκαν από τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς, με όποιους περιορισμούς αυτό ενέχει. Επιπλέον, το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε ήταν αυτοσχέδιο, κατασκευάστηκε για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας και, συνεπώς, όπως φαίνεται και από τους δείκτες αξιοπιστίας των παραγόντων, χρειάζεται περαιτέρω επεξεργασία.

Συνεπώς, σε μια μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να υπάρξει αναπροσαρμογή του ερωτηματολογίου σε ερωτήσεις που εμπίπτουν σε παράγοντες με μέτριο βαθμό αξιοπιστίας. Επιπλέον, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μεγαλύτερο δείγμα από διαφορετικές σχολικές βαθμίδες (π.χ. πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια), για να διερευνηθεί κατά πόσο υπάρχουν διαφορές ανά σχολική βαθμίδα. Εκτός από τα ποσοτικά δεδομένα θα ήταν χρήσιμο να συλλεχθούν και ποιοτικά δεδομένα μέσα από την παρακολούθηση της διδακτικής πράξης μέσα στην τάξη, τη μελέτη εκπαιδευτικών ημερολογίων και διδακτικών πλάνων, ώστε να υπάρχει ένα επιπλέον εργαλείο συλλογής δεδομένων που θα διασταυρώνει τις αυτοαναφορές των εκπαιδευτικών για την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας. Επιπρόσθετα, συνεντεύξεις με κάποιους από τους συμμετέχοντες θα βοηθήσουν στο να ερμηνευτούν καλύτερα τα ποσοτικά δεδομένα (δηλ. πότε, πώς και πόσο συχνά εφαρμόζουν οι εκπαιδευτικοί τις στρατηγικές της διαφοροποιημένης διδασκαλίας) και να διαλευκανθεί η σχέση ορισμένων ατομικών χαρακτηριστικών με τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία και την εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας. Τέλος, σε μελλοντική έρευνα καλό θα ήταν να μελετηθεί πιο διεξοδικά ο ρόλος των επιμορφωτικών σεμιναρίων στη λήψη αποφάσεων των εκπαιδευτικών για την εφαρμογή διαφοροποιημένης διδασκαλίας με τη χρήση διαφορετικών ερευνητικών μεθόδων (πειραματικός σχεδιασμός) και με την εστίαση σε επιμέρους παραμέτρους (π.χ. διάρκεια, πρακτική άσκηση, συμβουλευτική καθοδήγηση και εποπτεία κατά την εφαρμογή κλπ).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αργυρόπουλος, Β., 2013. Διαφοροποίηση και διαφοροποιημένη διδασκαλία: Θεωρητικό Υπόβαθρο και βασικές αρχές. Στο Σ. Παντελιάδου και Δ. Φιλιππάτου (Επιμ.), *Διαφοροποιημένη διδασκαλία. Θεωρητικές προσεγγίσεις και εκπαιδευτικές πρακτικές*. Αθήνα: Πεδίο, σσ. 27-59.

Βαλιαντή, Σ., 2015. Η διαφοροποίηση της διδασκαλίας σε τάξεις μικτής ικανότητας μέσα από τις εμπειρίες εκπαιδευτικών και μαθητών: μια ποιοτική διερεύνηση της αποτελεσματικότητας και των προϋποθέσεων εφαρμογής της. *Επιστήμες Αγωγής*, 1/2015, σσ. 7-35.

Δημητροπούλου, Π., 2013. Σχολικές τάξεις και διαφοροποιημένη διδασκαλία: προϋποθέσεις για τη δημιουργία ενός αποτελεσματικού περιβάλλοντος μάθησης. Στο Σ. Παντελιάδου και Δ. Φιλιππάτου (Επιμ.), *Διαφοροποιημένη διδασκαλία. Θεωρητικές προσεγγίσεις και εκπαιδευτικές πρακτικές*. Αθήνα: Πεδίο, σσ.121-148.

Παντελιάδου, Σ., 2008. Διαφοροποιημένη Διδασκαλία. Στο Σ. Παντελιάδου και Φ. Αντωνίου (Επιμ.), *Διδακτικές προσεγγίσεις και πρακτικές για μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες*. Θεσσαλονίκη: Γράφημα, σσ. 7-17.

Παντελιάδου, Σ., 2013. Διαφοροποιημένη διδασκαλία και ειδική αγωγή: μια πρόκληση για την προετοιμασία των εκπαιδευτικών. Στο Σ. Παντελιάδου και Δ. Φιλιππάτου (Επιμ.), *Διαφοροποιημένη διδασκαλία. Θεωρητικές προσεγγίσεις και εκπαιδευτικές πρακτικές*. Αθήνα: Πεδίο, σσ.149-183.

Φιλιππάτου, Δ., 2013. Ο ρόλος της αξιολόγησης στη διαφοροποιημένη διδασκαλία. Στο Σ. Παντελιάδου και Δ. Φιλιππάτου (Επιμ.), *Διαφοροποιημένη διδασκαλία. Θεωρητικές προσεγγίσεις και εκπαιδευτικές πρακτικές*. Αθήνα: Πεδίο, σσ.61-98.

Ξενόγλωσση

Adams, C.M. and Pierce, R.L., 2006. *Differentiating instruction: A practical guide to tiered lessons in the elementary grades*. Waco, TX: Prufrock Press.

- Affholder, I. M., 2003. *Differentiated Instruction in Inclusive Elementary Classrooms*. Kansas: University of Kansas.
- Alavinia, P. and Sadeghi, T., 2013. The impact of differentiated task-based instruction via heeding learning styles on EFL learners' feasible proficiency gains. 3L: Language, Linguistics and Literature. *The Southeast Asian Journal of English Language Studies*, 19, pp. 75–91.
- Anderson, K. M. (2007). Tips for teaching: Differentiating instruction to include all students. *Preventing School Failure*, 51(3), pp. 49-53.
- Baines, L. A. and Stanley, G., 2000. We want to see the teacher: Constructivism and the rage against expertise. *Phi Delta Kappan*, 82(4), pp. 327-330
- Barnes, K., 2008. *The attitudes of regular education teachers regarding inclusion for students with autism*. PhD Thesis. Walden University. Διαθέσιμη στο ProQuest: <http://gradworks.umi.com/33/30/3330663.html> (Πρόσβαση: 23/03/2017)
- Baumgartner, T., Lipowski, M. B. and Rush, C., 2003. *Increasing reading achievement of primary and middle school students through differentiated instruction*. Master's research. Available from Education Resources Information Center
- Blozowich, D. G., 2001. *Differentiated instruction in heterogeneously grouped sixth grade classrooms*. DEd Thesis. Immaculata College.
- Burkett, J.A., 2013. *Teacher perception on differentiated instruction and its influence on instructional practice*. PhD Thesis. University of central Oklahoma.
- Bruggink, M., Goei, S.L. and Koot, H.M., 2016. Teachers' capacities to meet students' additional support needs in mainstream primary education, *Teachers and Teaching*, 22(4), pp. 448-460. doi: 10.1080/13540602.2015.1082727
- Cohen, L., Manion, L. and Morrison, K., 2007. *Research Methods in Education*. 6th ed. London: Routledge.

- Dixon, F. A., Yssel, N., McConnell, J. M. and Hardin, T., 2014. Differentiated instruction, professional development, and teacher efficacy. *Journal for the Education of the Gifted*, 37(2), pp. 111–127. doi: 10.1177/0162353214529042
- Fisher, R. and Katz, J. E., 2000. Social-desirability bias and the validity of self-reported values. *Psychology & Marketing*, 17(2), pp. 105-120.
- Geisler, J. L., Hessler, T., Gardner, R. and Lovelace, T.S., 2009. Differentiated writing 16 interventions for high-achieving urban African American elementary students. *Journal of Advanced Academics*, 20(2), pp. 214-247.
- Gibson, L., 2013. Differentiated Instruction and Students with Learning Disabilities, In: J.P. Bakken, F.E. Obiakor and A.F. Rotatori (ed.), *Learning Disabilities: Identification, Assessment, and Instruction of Students with LD (Advances in Special Education, Volume 24)*. Emerald Group Publishing Limited, pp. 161-183
- Goodnough, K., 2010. Investigating pre-service science teachers' developing professional knowledge through the lens of differentiated instruction. *Res Sci Educ*, 40, pp. 239-265.
- Gorard, S., 2013. *Research Design: Creating Robust Approaches for the Social Sciences*. Thousand Oaks, CA: SAGE
- Graham, S., Harris, K. R., MacArthur, C. and Fink-Chorzempa, B., 2003. Primary grade teachers' instructional adaptations for weaker writers: A national survey. *Journal of Educational Psychology*, 95, pp. 279–293.
- Hamaidi, D., Homidi, M. and Reyes, L. V., 2012. International views of inclusive education: A comparative study of early childhood educator's perceptions in Jordan, United Arab Emirates, and the United States of America, *International Journal of Special Education*, 27(2), pp. 94-101.
- Hart, S., 1992. Differentiation. Part of the problem or part of the solution? *Curriculum Journal*, 3(2), pp. 131-142.
- Hattie, J.A.C., 2012. *Visible learning for teachers*. London, UK: Routledge.

- Heacox, D., 2012. *Differentiating instruction in the regular classroom: How to reach and teach all learners* (Updated anniversary edition). Free Spirit Publishing.
- Humphrey, N., Bartolo, P., Ale, P., Calleja, C., Hofsaess, T., Janikova, V., Mol Lous, A., Vilkiene, V. and Wetso, G.-M., 2006. Understanding and responding to diversity in the primary classroom: an international study. *European Journal of Teacher Education*, 29(3), pp. 305-318.
- Kaldi, S., Govaris, C., & Filippatou, D. 2017. Teachers' views about pupil diversity in the primary school classroom. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 48(1), pp. 2-20.
- King, S., 2010. *Factors associated with inclusive classroom teachers' implementation of differentiated instruction for diverse learners*. PhD Thesis. Tennessee State University.
- Klehm, M., 2014. The effects of teacher beliefs on teaching practices and achievement of students with disabilities. *Teacher Education and Special Education*, 37(3), pp. 216-240.
- Leyser, Y., & Tappendorf, K. A. R. A. (2001). Are attitudes and practices regarding mainstreaming changing? A case of teachers in two rural school districts. *Education*, 121(4), pp.751-760.
- Langley, M.L., 2015. *Secondary English teachers' perceptions of differentiated instruction for limited English proficient students*. PhD Thesis. Walden University.
- Nicolino, P. A., 2007. *Teacher perceptions of learning styles assessment, differentiated instruction, instructional technology and their willingness to adopt individualized instructional technology*. PhD Thesis. Dowling College.
- Ordovery, A., 2012. *Teacher perceptions of differentiated instruction*. PhD Thesis. Walden University.

- Podsakoff, P. M. and Organ, D. W., 1986. Self-reports in organizational research: Problems and prospects. *Journal of management*, 12(4), pp. 531-544.
- Pritchard, K.H., 2014. *A Comparative Study of Classroom Teachers' Perceptions Towards Inclusion*. EdD Thesis. Gardner-Webb University. Διαθέσιμη στο http://digitalcommons.gardner-webb.edu/education_etd/20/ (Πρόσβαση 23/03/2017)
- Richards, M. R. E. and Omdal, S. N., 2007. Effects of tiered instruction on academic performance in a secondary science course. *Journal of Advanced Academics*, 18, pp. 424–453.
- Robinson, L., Maldonado, N., and Whaley, J., 2014. Perceptions about Implementation of Differentiated Instruction, *Annual Mid-South Educational Research (MSERA) conference*. Knoxville, Tennessee, 7 Nov 2014.
- Roy, A. Guay, F. and Valois, P., 2013. Teaching to Address Diverse Learning Needs: Development and Validation of a Differentiated Instruction Scale, *International Journal of Inclusive Education*, 17(11), pp. 11-86.
- Ruys, I., Defruyt, S., Rots, I. and Aelterman, A., 2013. *Differentiated instruction in teacher education: A case study of congruent teaching*, *Teachers and Teaching: theory and practice*, 19(1), pp. 93-107.
- Sakka, D. 2010. "Greek Teachers' Cross-Cultural Awareness and their Views on Classroom Cultural Diversity." *Hellenic Journal of Psychology* 7, pp. 98–123.
- Santangelo, T. and Tomlinson, C.A., 2012. Teacher Educators' Perceptions and Use of Differentiated Instruction Practices: An Exploratory Investigation. *Action in Teacher Education*, 34(4), pp. 309-327.
- Schumm, J. and Vaughn, S., 1991. Making adaptations for mainstreamed students: General classroom teachers' perspectives. *Remedial and Special Education*, 12, pp. 18–27.
- Subban, P., 2006. Differentiated instruction: A research basis. *International Education Journal*, 7(7), pp. 935-947.

- Tieso, C., 2005. The effects of grouping practices and curricular adjustments on achievement. *Journal for the Education of the Gifted*, 29(1), pp. 60-89.
- Tomlinson, C.A., 1999. Mapping a route toward differentiated instruction. *Educational Leadership*, 57(1), pp. 12-16.
- Tomlinson, C.A., 2001. Differentiated instruction in the regular classroom. *Understanding Our Gifted*, 14(1), pp. 3-6.
- Tomlinson, C., 2014. *The differentiated classroom: Responding to the needs of all learners*. 2nd ed. Alexandria, VA: ASCD.
- Tomlinson, C. A., Brighton, C., Hertberg, H., Callahan, C. M., Moon, T. R., Brimijoin, K., Conover, L. A. and Reynolds, T., 2003. Differentiating instruction in response to student readiness, interest, and learning profile in academically diverse classrooms: A review of literature. *Journal for the Education of the Gifted*, 27, pp. 119–145.
- Tomlinson C.A. and Moon T. R., 2013. *Assessment and student success in a differentiated classroom*. Alexandria, VA: ASCD.
- Tomlinson, C. and Strickland, C., 2005. *Differentiation in practice: A resource guide for differentiating curriculum, Grades 9-12*. Alexandria, VA: ASCD.
- Valiandes, St., Lazar,L. & Neophytou,L., 2017 May. Teachers' knowledge, attitudes and practices towards differentiated instruction. Paper presented at the International Conference on Differentiation of instruction for teacher professional Development and students' Success. Nicosia, Cyprus.
- Wan, S.W., 2016. Differentiated instruction: Hong Kong prospective teachers' teaching efficacy and beliefs, *Teachers and Teaching*, (22) 2, pp. 148-176, DOI: 10.1080/13540602.2015.1055435.
- Wan, S.W, 2017. Differentiated instruction: are Hong Kong in-service teachers ready?, *Teachers and Teaching*, 23(3), pp. 284-311. doi: 10.1080/13540602.2016.1204289

Wertheim, C. and Leyser, Y., 2002. Efficacy Beliefs, Background Variables, and Differentiated Instruction of Israeli Prospective Teachers, *The Journal of Educational Research*, 96(1), pp. 54-63.

Whipple, K.A. (2012). *Differentiated Instruction: A survey study of teacher understanding and implementation in a southeast Massachusetts school district*. EdD Thesis. Boston, Massachusetts: Northeastern University.

Wormeli, R., 2005. Busting Myths about differentiated instructions. *Principal Leadership*, 5(7), pp. 28-33.

Wu, C.K.Y. Wan, S.W.Y. and Wong, Y.Y., 2015. Exploring Hong Kong secondary teachers' teaching beliefs on differentiated instruction. In D. Garbett and A. Ovens (ed.), *Teaching for Tomorrow Today*. Auckland: Edify Ltd, pp. 158-168.

P.-F. Moreau

Ο Σπινόζα και ο σπινोजισμός

μτφρ.: Φ. Σιατίτσας, επιστ. επιμ.: Δ. Αθανασάκης

Σιδέρης 2016

(τίτλος πρωτοτύπου: Spinoza et le spinozisme, Paris, Presses Universitaires de France, 2003, 4e éd., 2014)

Το βιβλίο του Pierre-François Moreau, *Ο Σπινόζα και ο σπινोजισμός*, το οποίο δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στο Παρίσι από τις Γαλλικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις (P.U.F.) τον Ιανουάριο του 2003 και αριθμεί έκτοτε τέσσερις διαδοχικές εκδόσεις στη Γαλλία (η τελευταία τον Απρίλιο του 2014) και ήδη δύο εκδόσεις στην Ελλάδα, ακολουθεί τρεις διακριτές στρατηγικές παρουσίασης που καθορίζουν τη δομή του και υπαγορεύουν τη διάταξη των περιεχομένων του. Η πρώτη είναι η στρατηγική του ιστορικού και εντοπίζεται στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου: το ζήτημα εδώ δεν είναι απλώς η εξιστόρηση της ζωής του Σπινόζα ή, ακριβέστερα, η αφήγηση των λιγοστών πραγμάτων που γνωρίζουμε με βεβαιότητα για τη ζωή του, αλλά η οργανική ένταξη της βιογραφίας του στο εξαιρετικά σύνθετο πολιτικό, θρησκευτικό και διανοητικό πλαίσιο των Κάτω Χωρών του δεύτερου μισού του 17^{ου} αιώνα, περίοδος που συμπίπτει με αυτό που συνήθως αποκαλείται ο Χρυσός Αιώνας της Ολλανδίας. Δεν πρόκειται λοιπόν μόνο για μια απόπειρα διάκρισης των πραγματικών περιστατικών από τους μύθους που, δικαιολογημένα ή όχι, συνοδεύουν τη ζωή του συγγραφέα της *Ηθικής*, ενός από τα σημαντικότερα έργα της παγκόσμιας φιλοσοφικής γραμματείας· πρόκειται κυρίως για μια απόπειρα ανασύνθεσης μιας πολυσχιδούς ταυτότητας στο εσωτερικό της οποίας διασταυρώνονται και διαλέγονται η εβραϊκή καταγωγή και ο προτεσταντισμός ή καλύτερα οι προτεσταντισμοί που ακμάζουν στο Άμστερνταμ της εποχής του Σπινόζα, η βαθιά γνώση της

Παλαιάς Διαθήκης και της ιστορίας του κράτους των Εβραίων με τη σκέψη του Μακιαβέλι, τις νεότερες θεωρίες του φυσικού δικαίου και την πολιτική φιλοσοφία του Hobbes, η Γαλιλαιϊκή Επιστήμη που οδηγεί στην οριστική απόρριψη της αριστοτελικής φυσικής φιλοσοφίας και η καρτεσιανή μεταφυσική του Cogito που, σε συνδυασμό με μια φιλοσοφική μέθοδο εμπνευσμένη από τα μαθηματικά, έχει ως αποτέλεσμα τη συγκρότηση μιας νέας φιλοσοφίας, η οποία συνιστά το θεωρητικό θεμέλιο της Ευρωπαϊκής Νεωτερικότητας. Η πρωτοτυπία του Σπινόζα έγκειται στο γεγονός ότι η φιλοσοφία του είναι μία σύνθεση που αξιοποιεί και ταυτόχρονα υπερβαίνει, συχνά μέσω μιας έντονης κριτικής και μιας λεπτομερούς αντίκρουσης, όλα τα παραπάνω στοιχεία. Στο πλαίσιο αυτό, το εκ πρώτης όψεως απλό ερώτημα «Ποιος είναι ο Σπινόζα;», αποδεικνύεται εξαιρετικά σύνθετο: προϋποθέτει, για να απαντηθεί με στοιχειώδη επάρκεια, τη γνώση όλων εκείνων των παραμέτρων που συμβάλλουν στη διανοητική συγκρότηση του ατόμου Σπινόζα, χωρίς ωστόσο να εξηγούν πλήρως, με ένα είδος εξωτερικής αντικειμενικής νομοτέλειας, τη βιογραφία και το έργο του. Προϋποθέτει επίσης μια ακριβή αποτίμηση του γεγονότος ότι η βιογραφία του Σπινόζα εμφανίζεται κυρίως ως μια βιογραφία διαδοχικών ρήξεων: ρήξη με την εβραϊκή κοινότητα του Άμστερνταμ, διότι ο Σπινόζα διαφωνεί με την αξίωση καθολικότητας του Εβραϊκού Νόμου. Ρήξη με την πολιτική φιλοσοφία του Hobbes, διότι ο Σπινόζα, σε αντίθεση με τον συγγραφέα του *Λεβιάθαν*, θεωρεί ότι μοναδικός σκοπός του Κράτους είναι η ελευθερία. Ρήξη, τέλος, με τη φιλοσοφία του Descartes, διότι για τον Σπινόζα η πραγματική αφετηρία του φιλοσοφικού στοχασμού δεν είναι η σκέψη, το Cogito, αλλά η μία και μοναδική υπόσταση, ο Θεός ή η Φύση (*Deus sive Natura*), που, αν και εμπρικλείει τη σκέψη ως ένα από τα άπειρα κατηγορήματά της, δεν ταυτίζεται με αυτή ούτε εξαντλείται σε αυτή.

Η δεύτερη στρατηγική παρουσίασης είναι αυτή του φιλοσόφου. Εντοπίζεται στα κεφάλαια 2 και 3 του βιβλίου. Το ζήτημα εδώ είναι η συνοπτική έκθεση του φιλοσοφικού συστήματος του Σπινόζα στο σύνολό του. Δεν πρόκειται πλέον για μια απόπειρα κατάδειξης της μερικής τουλάχιστον εξάρτησης των φιλοσοφικών εννοιών από το ιστορικό πλαίσιο

μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα η ανάδυση και η θεωρητική επεξεργασία τους, αλλά για μια προσπάθεια ανάδειξης της λογικής αλληλεξάρτησής τους στο εσωτερικό ενός συστήματος σκέψης που εξηγεί ή έστω φιλοδοξεί να εξηγήσει το σύνολο του πραγματικού (τόσο τη φύση των πραγμάτων όσο και τον άνθρωπο ως μέρος αυτής της φύσης). Με άλλα λόγια, αυτό που τώρα προέχει να κατανοηθεί δεν είναι η ιστορική προέλευση των εννοιών, αλλά η λογική τους σύνδεση στο πλαίσιο μιας θεωρητικής δομής που αντλεί το νόημά της όχι από κάτι το εξωτερικό, π.χ. την ιστορία, την πολιτική ή την οικονομία, αλλά από αυτή την ίδια, από τις ομοιότητες και τις διαφορές των στοιχείων της, από τις καθορισμένες θέσεις που αυτά κατέχουν και τις διαδρομές που μπορούν να διανύσουν στο εσωτερικό της. Για ποιον λόγο τότε δύο κεφάλαια αντί ενός; Διότι μία φιλοσοφική στρατηγική δεν είναι κατ' ανάγκη ενιαία και μπορεί να παίρνει διαφορετικές μορφές χωρίς να μεταβάλλεται ο στόχος της. Έτσι, το κεφάλαιο 2 εκθέτει τη φιλοσοφία του Σπινόζα ακολουθώντας τη χρονική διαδοχή των έργων (και επισημαίνοντας ταυτόχρονα ορισμένα προβλήματα ερμηνείας που συνδέονται άμεσα με τη χρονολόγησή τους). Ξεκινά με την *Πραγματεία για τη διόρθωση του νου* και συνεχίζει με τη *Σύντομη Πραγματεία*, τις *Αρχές της καρτεσιανής φιλοσοφίας* και τις *Μεταφυσικές σκέψεις*, τη *Θεολογικο-πολιτική Πραγματεία*, την *Ηθική*, την *Πολιτική Πραγματεία* και τη *Σύνοψη της εβραϊκής γραμματικής*. Το κεφάλαιο 2 ολοκληρώνεται με μία σύντομη αναφορά στο περιεχόμενο και στον ενδεδειγμένο τρόπο ανάγνωσης και ερμηνείας των *Επιστολών*, καθώς και σε ορισμένα έργα για τα οποία η σύγχρονη έρευνα έδειξε ότι λανθασμένα αποδόθηκαν στον Σπινόζα. Το κεφάλαιο 3 όμως εκθέτει το ίδιο φιλοσοφικό σύστημα υιοθετώντας όχι πλέον μια χρονολογική αλλά μια θεματική προσέγγιση. Οι άξονες γύρω από τους οποίους συγκροτείται η προσέγγιση αυτή δεν είναι μόνο ορισμένα βασικά θεωρητικά ζητήματα όπως ο αθεϊσμός, ο υλισμός, ο ντετερμινισμός και ο μυστικισμός· είναι επίσης, με πολύ πρωτότυπο τρόπο, ιστορικά πρόσωπα όπως ο Μέγας Αλέξανδρος, ο Μωυσής, ο Σολομών, ο Χριστός και ο Απόστολος Παύλος στον οποίο ο Σπινόζα αποδίδει το σφάλμα της ανάμειξης της πίστης με τη φιλοσοφία· «μέγιστο σφάλμα: γιατί αυτό ήταν η αιτία των σχισμάτων στον Χριστιανισμό· αναγκαίο όμως, γιατί χωρίς αυτό δεν θα μπορούσε να απευθυνθεί στους

Έλληνες, των οποίων το *ingenium* περιλαμβάνει τη φιλοσοφική συζήτηση (ακόμη και τη μάταιη) ως ένα ουσιώδες συστατικό του» (σελ. 118). Θεματικοί άξονες προσέγγισης είναι εξάλλου πόλεις, όπως η Ιερουσαλήμ, η Ρώμη την οποία ο Σπινόζα, παρά τη λατινική παιδεία του, δεν θαυμάζει αλλά την αντιμετωπίζει ως τον κατεξοχόν τόπο της πολιτικής βίας, και το Άμστερνταμ όπου, σύμφωνα με τη *Θεολογικο-πολιτική Πραγματεία*, είναι ευδιάκριτα τα πολιτικά και κοινωνικά πλεονεκτήματα της ελευθερίας της σκέψης και της έκφρασης. Θεματικοί άξονες προσέγγισης είναι, τέλος, ορισμένες αρχές, όπως ότι ο άνθρωπος είναι μέρος της φύσης και όχι «κράτος εν κράτει», και ότι η ανθρώπινη φύση διέπεται, όπως όλα τα φυσικά πράγματα, από σταθερούς νόμους τους οποίους μπορούμε να ανακαλύψουμε μέσω της ανάλυσης των ανθρώπινων παθών. Θα πρέπει να τονισθεί εδώ ότι, για τον Σπινόζα, τα πάθη δεν υπερβαίνουν την έλλογη κατανόηση, αλλά αποτελούν τα ίδια αντικείμενο μιας έρευνας που διέπεται από τους αυστηρούς κανόνες της γεωμετρικής μεθόδου. Αυτό ακριβώς βεβαιώνει ο Σπινόζα στις τελευταίες γραμμές της Εισαγωγής του τρίτου μέρους της *Ηθικής*: «Θα εξετάσω τη φύση και την ισχύ των συναισθημάτων, και τη δύναμη του πνεύματος πάνω τους, με την ίδια μέθοδο που ακολούθησα στα προηγούμενα μέρη σχετικά με τον Θεό και το πνεύμα, και θα θεωρήσω τις ανθρώπινες πράξεις και επιθυμίες σαν να επρόκειτο για γραμμές, επίπεδα ή όγκους».

Η τρίτη στρατηγική παρουσίασης είναι αυτή του ιστορικού της φιλοσοφίας (που δεν πρέπει να συγχέεται ούτε με αυτή του ιστορικού ούτε με αυτή του φιλοσόφου). Εντοπίζεται στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, αντικείμενο του οποίου είναι η ιστορία της πρόσληψης της σπινοζικής φιλοσοφίας, δηλαδή η ιστορία των ποικίλων ερμηνειών και χρήσεων της (όχι μόνο στο στενό πλαίσιο μεταγενέστερων φιλοσοφικών θεωριών, αλλά επίσης στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής, της λογοτεχνίας και της ψυχανάλυσης: όταν, π.χ., ο Λακάν έρχεται σε ρήξη με τους ψυχαναλυτικούς θεσμούς τονίζοντας την ανάγκη επιστροφής στο γράμμα της φροϋδικής ψυχανάλυσης, συγκρίνει την αποπομπή του από τη Διεθνή Ψυχαναλυτική Ένωση με τον αφορισμό που είχε αποκλείσει τον Σπινόζα από τη συναγωγή του Άμστερνταμ). Για ποιον λόγο είναι μεθοδολογικά αναγκαία

η διάκριση του συστήματος από την ιστορία των ερμηνειών του; Με άλλα λόγια, γιατί είναι μεθοδολογικά αναγκαία η διάκριση της φιλοσοφίας του Σπινόζα από τον σπινόζισμό; Διότι σύστημα και ερμηνείες δεν διέπονται από έναν κοινό κανόνα αλήθειας που θα επέτρεπε μια απλουστευτική αποτίμηση των ερμηνειών αποκλειστικά με όρους ορθού ή εσφαλμένου (δηλαδή με κριτήρια εσωτερικά στο σύστημα). Ας πάρουμε ένα παράδειγμα: έχει επανειλημμένα υποστηριχθεί με πολύ πειστικά επιχειρήματα ότι οι ερμηνείες του σπινόζικου συστήματος που διατυπώνονται στο πλαίσιο του Γερμανικού Ιδεαλισμού υπερβαίνουν τόσο τις διακηρυγμένες προθέσεις του Σπινόζα όσο και αυτά που μπορούν πράγματι να τεκμηριωθούν με βάση το γράμμα του κειμένου του¹. Αυτό ωστόσο δεν σημαίνει ότι οι ερμηνείες αυτές πρέπει να απορριφθούν ως εσφαλμένες και να μη μας απασχολήσουν ξανά, όπως απορρίπτεται άπαξ διά παντός και δεν μας απασχολεί ξανά η λανθασμένη λύση ενός μαθηματικού προβλήματος. Τα μαθηματικά είναι ίσως, αν πιστέψουμε τον Πλάτωνα, ο προθάλαμος της φιλοσοφίας, δεν είναι όμως η ίδια η φιλοσοφία. Έτσι, οι ερμηνείες του Σπινόζα από τον Fichte, τον Schelling και τον Hegel είναι φιλοσοφικά παραγωγικές και ενδιαφέρουσες παρά το γεγονός ότι δεν μπορούν να θεωρηθούν πιστές αναγνώσεις του σπινόζικου κειμένου, ή μάλλον *εξαιτίας* του γεγονότος αυτού. Συναντάμε εδώ μία από τις ειδικές μεθοδολογικές απαιτήσεις της φιλοσοφικής εργασίας: στόχος του ιστορικού της φιλοσοφίας δεν είναι η εξέταση και η «βαθμολόγηση» των ερμηνειών μιας φιλοσοφικής σκέψης με κριτήριο την απόσταση που τις χωρίζει από τη μία και μοναδική αλήθεια του συστήματος, αν μια τέτοια αλήθεια υπάρχει, αλλά, αντίθετα, ο προσδιορισμός της λογικής (ή της θεωρητικής σκοπιμότητας) που καθιστά δυνατή και μάλιστα αναγκαία την κάθε ερμηνεία. Στην περίπτωση της φιλοσοφίας του Σπινόζα, ένας τέτοιος προσδιορισμός μάς επιτρέπει να κατανοήσουμε επαρκέστερα όχι

¹ Βλ. σχετικά M. Walther (hrsg.), *Spinoza und der Deutsche Idealismus*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 1991. Βλ. επίσης J.-M. Vaysse, *Totalité et subjectivité. Spinoza dans l'idéalisme allemand*, Paris, Vrin, 2002 (coll. «Bibliothèque d'histoire de la philosophie»); A. Tosel, P.-F. Moreau & J. Salem (dir.), *Spinoza au XIXe siècle*, Paris, Publications de la Sorbonne, 2007 (Série Philosophie – 15), chap. 3: «L'idéalisme allemand et Spinoza», σελ. 63-107· E. Förster, Y. Y. Melamed (eds.), *Spinoza and German Idealism*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2012.

τόσο το ίδιο το σπινοζικό σύστημα όσο τη σκέψη εκείνου που, στο πλαίσιο της δικής του φιλοσοφίας και με κριτήρια που πηγάζουν αποκλειστικά από αυτή, επιχειρεί να το ερμηνεύσει.

Ας έλθουμε τώρα σε ένα κρίσιμο ερώτημα. Πώς θα μπορούσε να χαρακτηριστεί συνολικά η φιλοσοφία του Σπινόζα; Σε τι διαφέρει η φιλοσοφία αυτή από τη σκέψη των δύο άλλων μεγάλων ορθολογιστών του 17^{ου} αιώνα, του Descartes και του Leibniz, η απήχηση των οποίων εκτός των επαγγελματικών κύκλων της φιλοσοφίας δεν υπήρξε ποτέ, όπως παρατηρεί ο Pierre-François Moreau, τόσο μεγάλη όσο η απήχηση του Σπινόζα; Αυτό είναι ίσως το βασικό ερώτημα στο οποίο επιχειρεί να απαντήσει στο βιβλίο του ο Pierre-Francois Moreau. Η απάντησή του διατυπώνεται στο συμπέρασμα του βιβλίου ως εξής: η φιλοσοφία του Σπινόζα είναι ένας *απόλυτος ρασιοναλισμός*, πράγμα που σημαίνει «όχι ότι ο Λόγος είναι παντού, ευθύς εξαρχής· αλλά ότι το πραγματικό είναι ολότελα κατανοητό· ότι δεν έχουμε τίποτα καλύτερο από τον Λόγο για να κατανοήσουμε τη φύση, συμπεριλαμβανομένης της φύσης των ανθρώπων» (σελ. 145). Η φιλοσοφία του Σπινόζα είναι επίσης ένας *ιστορικός ρασιοναλισμός*, με την έννοια μιας σκέψης που θέτει στο επίκεντρο της έρευνάς της «την ιστορική παραγωγή των κανόνων αλήθειας, την ανάπτυξη των διαφόρων μορφών Εκκλησιών και Κρατών, τη συγκεκριμένη ιστορία της ελευθερίας» (σελ. 146). Είναι, τέλος, ένας *στρατευμένος ρασιοναλισμός*, διότι το σύστημα δεν εμφανίζεται απλώς ως μια θεωρητική κατασκευή αδιάφορη για τα πολιτικά και ηθικά προβλήματα, αλλά «έχει έναν αντικειμενικό στόχο και (...) όλα όσα λέγονται τείνουν προς αυτό τον στόχο: να μοιραστούν όλοι οι άνθρωποι την ειρήνη, την ασφάλεια και την πολιτική ελευθερία· και οι πιο πολλοί ανάμεσά τους, την απελευθέρωση της ψυχής» (όπ.π.), δηλαδή την ηθική ελευθερία. Ο ίδιος ο Σπινόζα υπήρξε το ζωντανό παράδειγμα μιας τέτοιας ανυποχώρητης στράτευσης όταν, μετά τη δολοφονία του Γιαν ντε Βιτ, Πολιτικού Διοικητή της Ολλανδικής Δημοκρατίας, από τον εξαγριωμένο όχλο, ως συνέπεια της στρατιωτικής κατάρρευσης της Ολλανδίας που ακολούθησε τη Γαλλική εισβολή του 1672, ανάρτησε, με προφανή και άμεσο κίνδυνο της ζωής του, πανό στο οποίο αναγραφόταν: «Ultimi barbarorum» (*Οι έσχατοι των*

βαρβάρων)². Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στον ορίζοντα αυτών των τριών ρασιοναλισμών που επισημάνθηκαν, ή μάλλον των τριών πτυχών μιας μοναδικής ρασιοναλιστικής προσέγγισης που είναι ταυτόχρονα και αδιαχώριστα θεωρητική, ιστορική και πρακτική, βρίσκεται μια ορισμένη αντίληψη της φιλοσοφίας. Σύμφωνα με αυτή, η φιλοσοφία δεν είναι «μελέτη θανάτου», όπως υποστηρίζει ο Πλάτωνας στον *Φαίδωνα*, αλλά, αντίθετα, «μελέτη ζωής» (*meditatio vitae*): «Ο ελεύθερος άνθρωπος δεν σκέφτεται τίποτε άλλο λιγότερο από ό,τι τον θάνατο και η σοφία του είναι μελέτη όχι του θανάτου, αλλά της ζωής» (*Ηθική IV*, Πρότ. 67).

Θα ολοκληρώσουμε τη σύντομη αυτή παρουσίαση με μία επισήμανση που αφορά την επικαιρότητα της φιλοσοφίας του Σπινόζα, δηλαδή την ικανότητά της να παράγει αδιάλειπτα σημαντικά θεωρητικά αποτελέσματα στο σύγχρονο ιστορικό και διανοητικό πλαίσιο. Το 1990 ο Olivier Bloch, καθηγητής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης και διευθυντής του Κέντρου έρευνας της ιστορίας των νεότερων συστημάτων σκέψης (στις εργασίες του οποίου συμμετείχε ο Pierre-François Moreau), αναλαμβάνει την επιμέλεια ενός συλλογικού τόμου με θέμα την καταγραφή της παρουσίας της σπινόζικης φιλοσοφίας στη φιλοσοφική σκέψη του 20ού αιώνα. Αποτέλεσμα: η έκδοση, τρία χρόνια αργότερα, ενός ογκώδους τόμου 592 σελίδων, ο οποίος περιλαμβάνει κείμενα τριάντα έξι ειδικών³. Αποδεικνύεται στον τόμο αυτό ότι ο Σπινόζα είναι παρών ως ουσιώδης φιλοσοφική αναφορά στη γαλλική επιστημολογία από τον Bachelard μέχρι τον Cavailles, στην ερμηνευτική του Levinas και στον κριτικό ορθολογισμό του Popper, στη Σχολή της Φρανκφούρτης και στον πολιτικό στοχασμό της Hannah Arendt, στη σκέψη του Deleuze και στη φαινομενολογία του Desanti, στην ψυχανάλυση και σε σημαντικά λογοτεχνικά έργα, όπως αυτό του Borges. Είναι εξάλλου γνωστή και υπογραμμίζεται στον τόμο αυτό, η «παρέκβαση» του Αλτουσέρ μέσω του Σπινόζα με στόχο τη συγκρότηση μιας «θετικής διαλεκτικής» απαλλαγμένης από την τελεολογία και το στοιχείο της άρνησης που χαρακτηρίζει, σύμφωνα με την αντίληψη του Αλτουσέρ, την εγελιανή

² Βλ. S. Nadler, *Spinoza. A Life*, Cambridge, UK, Cambridge University Press, 1999.

³ O. Bloch (dir.), *Spinoza au XXe siècle*, Paris, Presses Universitaires de France, 1993 (coll. «Philosophie d'aujourd'hui»).

διαλεκτική⁴. Ας σημειώσουμε, τέλος, ότι ο Antonio Negri, ένας από τους σημαντικότερους σύγχρονους πολιτικούς φιλοσόφους, θέτει στον πυρήνα του ύστερου έργου του την έννοια του πλήθους, την οποία δανείζεται από την *Πολιτική Πραγματεία* του Σπινόζα⁵.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, μπαίνει αναμφίβολα κανείς στον πειρασμό να συμφωνήσει με τον Hegel, ο οποίος έβλεπε στον Σπινόζα την αναγκαία αφετηρία κάθε φιλοσοφικού στοχασμού και δήλωνε: «Σπινόζα ή καθόλου φιλοσοφία». Όπως και να έχει, η έντονη παρουσία του Σπινόζα στα πιο ζωντανά φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής μας δείχνει ότι η σκέψη του Σπινόζα απέχει πολύ από το να καταλάβει μία θέση στο μουσείο των φιλοσοφικών συστημάτων και να ξεχαστεί εκεί. Αντίθετα, μπορεί και πρέπει να διαβάζεται σήμερα ως μια φιλοσοφία του παρόντος. Μια τέτοια ακριβώς ανάγνωση επιχειρεί με επιτυχία στο βιβλίο του ο Pierre-François Moreau.

Δημήτρης Αθανασάκης

Επίκουρος Καθηγητής Φιλοσοφίας

Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, ΦΛΣ Α.Π.Θ.

⁴ Βλ. J.-P. Cotten, «Althusser et Spinoza», στο O. Bloch (dir.), *Spinoza au XXe siècle*, *op. cit.*, σελ. 501-514. Πρβλ. L. Althusser, *Éléments d'autocritique*, Paris, Hachette, 1974 (coll. «Analyse»), σελ. 65-83.

⁵ Βλ. M. Hardt, A. Negri, *Multitude. War and Democracy in the Age of Empire*, New York, Penguin Press, 2004.

ABSTRACTS

Sustainable work throughout the life course: The case of Greece.

Varvara Lalioti

The article examines «sustainability of work», a concept that appears with increasing frequency in the vocabulary of European institutions and organizations. Based on interviews and the extensive use of primary and secondary sources, the analysis focuses on the concise presentation of the contribution to the concept under discussion of the four policy areas which are linked to sustainable work: career and employment protection, health and safety, work-life balance and lifelong learning. Despite the existence of policy tools that contribute to making work sustainable in Greece, weaknesses and the serious implications of the crisis overshadow the relevant debate.

Keywords: *Sustainable work, life course, quality, crisis.*

The available strategies for the (re)integration to work of people with chronic diseases in Greece.

Anastasia Vlachou - Panayiota Stavroussi – Evdokia Vassilou

The risk of exclusion for people with chronic diseases from the open labor market is exacerbated by the effects of the economic crisis, which makes it necessary to take initiatives to promote their participation in the open labor market. The present study is the result of a qualitative research with survey characteristics which aimed at exploring and recording the available strategies that promote (re)integration to work of people with chronic diseases in Greece. The sample consisted of representatives of organizations related to employment and chronic diseases in Greece. The qualitative data were analyzed using the thematic analysis method and the available strategies emerged from the analysis were grouped into three categories: policies, systems and services.

Keywords: *chronic diseases, employment, work integration, re-integration.*

Erectile drugs and pornographic discourse: A study on hegemonic masculinity.

Evangelos Liotzis

This paper examines how the use of erectile drugs and pornographic discourse relates with facets of the social construction of manhood. Through an informal/latent participative observation during the work along with 15 men, 21 to 43 years old, which took place in different periods, it is intended to highlight the ways that the integration of pornographic discourse in the mainstream

culture contributes to a reified signification of hegemonic masculinity nowadays..

Keywords: *erectile drugs, hegemonic masculinity, pornography.*

Crucial factors of choice of study field and self - concept: Aristotle University students case.

Antonis Papaoikonomou – Maria Birbili

This paper tries to delimit the factors that influence students of Aristotle University of Thessaloniki as far as their choice of studies is concerned. The keystones of the questions concerned reasons of internal self-realization, that is, interest in the objective of studies, personal cultivation and education, expression of solidarity and amelioration of the society but also external reasons such as high income, good occupation perspectives and acquisition of high social status. Moreover, students were asked whether their choice is related to a specific tendency they had in their school years. The findings show that vocational acquisition as well as high income are reasons with low and insignificant importance. Main reason of their choice was considered their interest in the field they study. The other factors that could influence their choice showed low and insignificant percentages.

Keywords: *self-concept, university, choice of studies.*

Levels of school autonomy in Greek secondary schools: Views from educators.

Angeliki Lazaridou, Zissoula Antoniou

The focus of this study was to investigate the level of autonomy teachers believe a greek secondary school enjoys under the current educational system. The research that was carried out was qualitative and was based on the in-depth interviews of (12) secondary education teachers. The results showed that the teachers found very limited areas where true autonomy exists in secondary education, such as the implementation of innovating projects, the collaboration of the school with other constituencies outside its boundaries (local community and other organizations), and the establishment of new teaching methods. The most important factor they identified as a blockage to more school autonomy is the tight laws and regulations and the increased bureaucracy.

Keywords: *school unit, autonomy, internal education policy.*

Perceptions of secondary education teachers concerning differentiation of instruction.

Diamanto Filippatou, Ourania Maria Ventista

The aim of the present research is the investigation of teachers' views about teaching and the implementation of differentiated instruction in Greek secondary schools. To this end, self-reported questionnaires were answered by 160 secondary school teachers. The participants teach a range of subjects, and all are based in the Greek areas of Pella and Magnisia. The results of the research demonstrate that there is a difference between the views of the participating secondary-school teachers about teaching and their views about the implementation of differentiated instruction in their daily school practice. The results highlight that the teachers do not usually implement differentiated instruction in their classrooms. Also, the gender of the teacher, the subject and the grade of school (middle school or high school) they teach in are correlated with their perspectives about differentiated instruction.

Keywords: differentiated instruction, perceptions, secondary education.